

Міністерство освіти і науки України
Чорноморський національний університет імені Петра Могили

Сергій Пономаренко

СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА МОВА:
МОРФЕМІКА. ДЕРИВАТОЛОГІЯ.
МОРФОНОЛОГІЯ

Навчальний посібник
*для студентів філологічних спеціальностей
вищих навчальних закладів України*

Миколаїв
2017

*Рекомендовано до друку вченою радою ЧНУ ім. Петра Могили
(протокол № 9 від 11 травня 2017 р.).*

Рецензенти:

Скляренко Віталій Григорович, академік НАН України, доктор філологічних наук, професор, директор Інституту мовознавства імені О.О. Потебні НАН України

Лучик Василь Вікторович, доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри загального та слов'янського мовознавства Національного університету «Києво-Могилянська академія»

Мойсієнко Анатолій Кирилович, доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української мови і прикладної лінгвістики Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Відповідальний редактор:

Крутоголова Олена Вікторівна, кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри української філології, теорії та історії літератури Чорноморського національного університету імені Петра Могили

Пономаренко С. Сучасна українська мова : Морфеміка. Дериватологія. Морфологія : навчальний посібник / С. Пономаренко ; відп. ред. О. В. Крутоголова. – Миколаїв : Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2017. – 300 с.

ISBN 978-966-336-380-6

До навчального посібника «Сучасна українська мова: Морфеміка. Дериватологія. Морфологія» включено основні теми з морфемної і словотвірної підсистем сучасної української мови відповідно до сучасних досягнень українського та зарубіжного мовознавства в цих галузях, а також згідно з освітньо-професійною програмою підготовки студентів за спеціальністю 035 «Філологія» (спеціалізація 035.01 «Українська мова і література»). Він складається з двох розділів, кожен з яких має таку структуру: основні теоретичні засади для набуття студентами ґрунтовних знань із морфеміки і словотвору сучасної української мови; основна, допоміжна й довідкова література; вправи і завдання до практичних занять для формування умінь і навичок у галузі лінгвістичного аналізу (морфемного і словотвірного); варіанти контрольних робіт для перевірки практичних знань, умінь і навичок; тестові завдання для самоконтролю, узагальнення, систематизації ЗУН, метою чого є формування практичних умінь і навичок. У кінці навчального посібника подано термінологічний словник з дисципліни.

Пропонована праця розрахована на студентів та аспірантів вищих навчальних закладів України філологічних спеціальностей. Окремі теми й завдання можуть бути використані під час викладання шкільного курсу української мови в класах із поглибленим вивченням української мови, а також з метою підготовки учнів до зовнішнього незалежного оцінювання з української мови.

УДК 811.161.2'373.611'06 (075.8)

Присвячується світлій пам'яті
кандидата філологічних наук, доцента
СВІТЛАНИ МИКОЛАЇВНИ ПРОСКУРКІНОЇ,
доброї та щирої Людини, радника й
натхненника цієї праці

ЗМІСТ

ВСТУП.....	8
Розділ I. МОРФЕМІКА СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ	11
1. Поняття про морфеміку сучасної української мови	11
1.1. Морфеміка як рівень мовної системи та розділ мовознавства.....	11
1.2. Морфема як мінімальна двопланова одиниця мови. Поняття нульової морфеми	13
1.3. Поняття асемантими (інтерфікса). Типи інтерфіксів	15
1.4. Морфема, морф і аломорф. Варіанти і варіації морфем	17
2. Семантика морфем	19
2.1. Поняття про семантику морфем	19
2.2. Формально-семантичні відношення синонімії та антонімії між морфемами.....	20
2.3. Формально-семантичні відношення омонімії та полісемії між морфемами.....	22
3. Структурні типи морфем у сучасній українській мові.....	24
3.1. Корінь слова. Структурні, семантичні й функціональні властивості кореня. Вільні та пов'язані корені.....	24
3.2. Позиційні типи афіксів	26
3.2.1. Префікси.....	27
3.2.2. Суфікси.....	28
3.2.3. Постфікси	29
3.3. Афіксоїди.....	29
3.4. Поняття флексії. Матеріально виражені та нульові флексії ...	30
4. Типи афіксів за функцією і вживанням	32
4.1. Словотвірні та формотвірні афікси	32
4.2. Питання про функціональний статус суфіксів дієприкметників і дієприслівників. Афікси, що мають синкретичний функціональний характер	34
4.3. Регулярні та нерегулярні афікси. Уніфікси	35
4.4. Продуктивні й непродуктивні афікси. Питання про статус конфікса.....	38
5. Основа слова.....	42
5.1. Поняття про основу слова	42
5.2. Функціональні типи основ	44

5.3. Семантичні типи основ.....	45
5.4. Структурні типи основ	47
6. Морфемна структура слова. Морфемний аналіз	48
6.1. Поняття про морфемну структуру слова	48
6.2. Морфемні моделі в сучасній українській мові.....	50
6.3. Історичні зміни в морфемній структурі слова.....	53
6.4. Ступені членування основ українських слів	58
6.5. Морфемний аналіз слова	60
Література до розділу I	66
Плани і завдання до практичних занять розділу I	68
Контрольні роботи до розділу I	90
Підсумкові тестові завдання до розділу I	97
 Розділ II. ДЕРИВАТОЛОГІЯ І МОРФОНОЛОГІЯ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ.....	 117
7. Словотвір як лінгвістична галузь. Основні поняття словотвору.....	117
7.1. Поняття словотвору, його предмет, об'єкт і завдання.....	117
7.2. Лексична деривація і формотворення	120
7.3. Похідна і твірна основи. Словотвірна база і словотвірний формант	123
8. Поняття мотивації. Типи мотиваційних відношень у дериватології.....	125
8.1. Лінгвістичний зміст поняття «мотивація».....	125
8.2. Безпосередня та опосередкована мотивація	127
8.3. Бінарна й одинарна мотивація	129
8.4. Пряма, переносна і периферійна мотивація	130
8.5. Словотвірне значення	131
9. Одиниці дериватології.....	134
9.1. Словотвірна пара. Словотвірний ланцюг.....	134
9.2. Словотвірне гніздо.....	135
9.3. Словотвірна парадигма.....	137
9.4. Словотвірний тип.....	140
9.5. Словотвірна категорія.....	142
10. Морфонологія і морфонологічні процеси при словотворенні.....	144
10.1. Морфонологія і поняття морфонеми.....	144
10.2. Морфонологічні процеси при словотворенні	146
10.2.1. Альтернації.....	147
10.2.2. Інтерфіксація	147

10.2.3. Інтерференція	149
10.2.4. Усічення	149
10.2.5. Зміна акцентуації	150
10.3. Питання про субморфи	152
10.4. Види альтернатив при словотворенні	153
10.5. Поняття морфонологічної моделі	160
10.5.1. Альтернативні морфонологічні моделі	162
10.5.2. Інтерфіксальні морфонологічні моделі	164
10.5.3. Інтерференційні морфонологічні моделі	165
10.5.4. Усічені морфонологічні моделі	165
10.5.5. Акцентно-дериваційні морфонологічні моделі	166
10.5.6. Комбіновані морфонологічні моделі	167
10.6. Наголос у процесі словотворення. Поняття акцентно-дериваційного типу	168
11. Морфемні способи словотворення	170
11.1. Поняття способу словотворення	170
11.2. Типи способів словотворення	171
11.3. Морфемні способи словотворення	172
11.3.1. Афіксальні способи словотворення	172
11.3.2. Складання та його різновиди	174
11.3.3. Способи, що комбінують афіксацію і складання	175
12. Неморфемні способи словотворення. Словотвірний аналіз	175
12.1. Поняття про неморфемні способи словотворення. Морфолого-синтаксичний словотвір	175
12.1.1. Субстантивація	176
12.1.2. Ад'єктивація	178
12.1.3. Проніміналізація	179
12.1.4. Адвербіалізація	179
12.2. Лексико-синтаксичний спосіб словотворення	180
12.3. Лексико-семантичний спосіб словотворення	181
12.4. Словотвірний аналіз	182
13. Способи творення іменників і прикметників	184
13.1. Способи творення іменників	185
13.1.1. Суфіксальний словотвір іменників, утворених від субстантивних основ	186
13.1.2. Суфіксальний словотвір іменників, утворених від ад'єктивних основ	189
13.1.3. Суфіксальний словотвір іменників, утворених від вербативних основ	191
13.1.4. Суфіксальний словотвір іменників, утворених від числівникових основ	192

13.1.5. Нуль-суфіксальний словотвір іменників	193
13.1.6. Префіксальний словотвір іменників	193
13.1.7. Конфіксальний (префіксально-суфіксальний) словотвір іменників	194
13.1.8. Складання та складання, комбіноване з суфіксацією...	195
13.1.9. Аббревіація і субстантивація	196
13.2. Способи творення прикметників	196
13.2.1. Суфіксальний словотвір прикметників, утворених від ад'єктивних основ	197
13.2.2. Суфіксальний словотвір прикметників, утворених від субстантивних основ	197
13.2.3. Суфіксальний словотвір прикметників, утворених від вербативних основ.....	198
13.2.4. Нуль-суфіксальний словотвір прикметників.....	199
13.2.5. Префіксальний словотвір прикметників.....	199
13.2.6. Конфіксальний (префіксально-суфіксальний та префіксально-безафіксний) словотвір прикметників	201
13.2.7. Складання і зрощення як способи прикметникової деривації.....	202
14. Способи творення дієслів, прислівників, займенникових слів і числівників	204
14.1. Способи творення дієслів	204
14.1.1. Дериваційні зв'язки та способи творення дієслів ...	204
14.1.2. Суфіксальний словотвір дієслів	205
14.1.3. Префіксальний і постфіксальний словотвір дієслів	206
14.1.4. Конфіксальний словотвір дієслів і складання	209
14.2. Способи творення прислівників	213
14.3. Способи творення займенникових слів	215
14.4. Способи творення числівників	216
Література до розділу II.....	217
Плани і завдання до практичних занять розділу II.....	219
Контрольні роботи до розділу II.....	250
Підсумкові тестові завдання до розділу II.....	256
СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	277
УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	277
УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ НАЗВ МОВ, ТЕРМІНІВ, ПОНЯТЬ	280
ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК	281

ВСТУП

Вивчення розділу «Словотвір (морфеміка, дериватологія, морфологія)» навчальної дисципліни «Сучасна українська мова» в процесі підготовки бакалаврів філології (українська мова і література) ґрунтується на знаннях, набутих студентами під час вивчення курсу «Вступ до мовознавства», а також попередніх розділів дисципліни «Сучасна українська мова» – «Фонетика, фонологія, орфоєпія, графіка, орфографія», «Лексикологія, фразеологія, лексикографія». Послідовність розділів навчальної курсу «Сучасна українська мова» підпорядкована принципу наступності й зумовлена такою організацією вивчення системи і структури мови, що передбачає рух від підсистем, утворюваних простішими одиницями, до підсистем, утворюваних складнішими одиницями.

Актуальність вивчення морфеміки, словотвору і морфології сучасної української мови майбутніми фахівцями в галузі української лінгвістики зумовлена тим, що всі види їхньої професійної діяльності викладацького і дослідницького характеру передбачають глибокі знання мовної структури, її одиниць та їхнього функціонування.

Морфеміка, словотвір і морфологія сучасної української мови перебувають у тісних *міжпредметних зв'язках* з усіма іншими розділами сучасної української мови, а найбільше – з фонологією, лексикологією і морфологією; крім того, вивчення згаданого розділу української мови пов'язане з іншими лінгвістичними дисциплінами, а саме: вступом до мовознавства, старослов'янською мовою, історією української мови, українською діалектологією, стилістикою і культурою української мови.

Вивчення розділу «Морфеміка. Словотвір. Морфологія» курсу «Сучасна українська мова» дозволить студентам набути знань про специфіку морфемних ресурсів сучасної української мови та їх застосування в процесі формування словникового складу мови, що становить *мету* навчального курсу.

Зазначена мета передбачає реалізацію низки *завдань*:

- 1) засвоєння студентами інформації щодо сучасного стану науки про морфеміку і деривацію сучасної української мови;
- 2) вивчення структурно-типологічних, функціональних і семантичних властивостей морфем;
- 3) з'ясування типології основ слів в українській мові;

4) окреслення проблемних питань, пов'язаних з морфемною структурою слова та історичними процесами, які в ній відбулися;

5) вивчення основних понять та одиниць дериватології;

6) визначення мотиваційних відношень між словами в сучасній українській мові;

7) засвоєння основних понять морфонології, вивчення морфонологічних явищ, що супроводжують словотвірні процеси;

8) ознайомлення з основними морфонологічними моделями сучасної української мови, вивчення найпродуктивніших акцентно-дериваційних типів;

9) визначення поняття «спосіб словотворення» та його різновидів у сучасній українській мові;

10) з'ясування специфіки словотворення в системі повнозначних частин мови;

11) набуття навичок застосування прийомів і методик морфемного і словотвірного аналізу;

12) підготовка студентів до розв'язання лінгводидактичних і дослідницьких завдань.

У підсумку вивчення навчальної дисципліни

студент повинен знати:

а) одиниці сучасної морфеміки і дериватології, їхні структурні, семантичні й функціональні властивості, системні відношення між ними, роль у формуванні словникового складу мови;

б) основні методики та прийоми морфемного й словотвірного аналізу;

в) можливості застосування теоретичних знань і практичних навичок у професійній діяльності (викладання української мови, здійснення досліджень у галузі україністики);

студент повинен уміти:

а) користуватися термінами й поняттями сучасної морфеміки, дериватології і морфонології;

б) застосовувати основні методики та прийоми морфемного і словотвірного аналізу;

в) визначати морфемну структуру слів сучасної української мови та їхні мотиваційно-дериваційні зв'язки.

Автор висловлює щире вдячність за допомогу в підготовці до друку рукопису цієї праці рецензентам: почесному директорові Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України, академікові НАН України, доктору філологічних наук, професорові Віталію Григоровичу Скляренкові; завідувачеві кафедри загального та слов'янського мовознавства Національного університету «Києво-

Могилянська академія», доктору філологічних наук, професорові Василю Вікторовичу Лучикові; завідувачеві кафедри української мови і прикладної лінгвістики Київського національного університету ім. Тараса Шевченка, доктору філологічних наук, професорові Анатолію Кириловичу Мойсієнкові; відповідальному редакторові доценту кафедри української філології, теорії та історії літератури ЧНУ ім. Петра Могили, кандидату педагогічних наук Олені Вікторівні Крутоголовій; старшому викладачеві кафедри англійської філології ЧНУ ім. Петра Могили, кандидату філологічних наук Гайдаржий Катерині Аркадіївні, а також кандидату філологічних наук, доценту Світлані Миколаївні Проскуркіній за цінні поради й зауваження під час роботи над рукописом цього посібника.

Автор сподівається, що цей навчальний посібник допоможе студентам під час вивчення морфеміки і дериватології та створить належне підґрунтя для вивчення наступних розділів курсу «Сучасна українська мова», а також дисциплін «Історія української мови», «Стилістика української мови», «Загальне мовознавство та історія лінгвістичних вчень», «Генезис та еволюція української акцентної системи (історична акцентологія)», «Основи зіставного мовознавства і лінгвістичної типології».

Розділ І

МОРФЕМІКА СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

1. Поняття про морфеміку сучасної української мови

1.1. Морфеміка як рівень мовної системи та розділ мовознавства

Морфеміка, словотвір і морфологія є важливими розділами курсу «Сучасна українська мова», які відіграють величезну роль у процесі лінгвістичної підготовки майбутніх філологів. Ці підсистеми мови тісно пов'язані між собою.

Морфеміка, маючи власний інвентар одиниць і систему їхньої організації, одночасно обслуговує і словотвір, і морфологію. У зв'язку з цим у ній розрізняють словотвірну й словозмінну морфеміку, що визначається функціональною специфікою морфем. *Словозмінна морфеміка* вивчає роль морфем в утворенні граматичних форм слова, їхні формотвірні функції. *Словотвірна морфеміка* вивчає роль морфем у процесі словотворення, їхні словотвірні функції. Особливо виділяються синкретичні морфемі, які поєднують обидві функції – словотвірну й словозмінну.

Морфеміка як галузь лінгвістичної науки 1) подає опис особливостей морфем як мовних одиниць, 2) виділяє їх з-поміж інших мовних одиниць, 3) розглядає структурно-семантичні й функціональні типи морфем, специфіку морфемної структури слова та морфемні моделі в мові, 4) визначає засади морфемного аналізу.

Морфеміка, або морфемологія, – це розділ мовознавства, що вивчає морфемі як одиниці, які мають специфічні формальні й семантичні властивості, їхні дистрибуційні особливості. У зв'язку з цим встановлюються найважливіші ознаки морфемі, які відрізняють її від інших одиниць мови (фонем, слів), визначається її місце в системі одиниць різних рівнів мови.

Об'єктом морфеміки є морфема.

Предмет морфеміки становлять: 1) особливості будови морфем, 2) їхня фонологічна структура, 3) різноманітні морфологічні

процеси, що відбуваються на межі морфем, 4) шляхи усунення небажаних фонемних сполучень (чергування фонем, протетичні та епентичні фонемні).

Завдання морфеміки передбачають:

1. Розгляд особливостей будови морфем, у т. ч. їхня фонологічна структура, різноманітні морфонологічні процеси, що відбуваються на морфемних швах похідних слів тощо.

2. Вивчення семантичних властивостей морфем, їхніх функцій у слові (морфемі виконують різні функції: одні – виражають елементи лексичного значення слова, інші – граматичного значення слова, а решта поєднує в собі ці функції. Наприклад, флексії *-а*, *-і*, *-ею* в словоформах *міш-а*, *міш-і*, *міш-ею* є граматичними формами, які виражають граматичне значення; суфікс *-н'-* / *-н-* у прикметниках *брáт-н-ій*, *стін-н-ій*, *бетон-н-ий* виражає елемент лексичного значення – ‘ознака за відношенням до предмета’; суфікси *-‘ам-*, *-ен’-*, *-ер’-* *тел-‘ят-і*, *ім-ен-і*, *ма́т-ер-і* не виражають яких-небудь значень, при цьому формують варіанти основи слова, що використовуються при творенні різних типів граматичної форми слова.

3. Аналіз можливостей та умов варіювання морфем, їхні синонімічні, антонімічні та омонімічні властивості, напр.: *ші́стдесят-‘і́* (*-‘бóх*), у *худóбнь-о́му* (*-‘і́м*); *ди́ре́ктор-к-а* (*-‘и-а*, *-‘і́с-а*); *за-чи́ніти і від-чи́ніти*; *-а¹* – *добр-‘а́* (род. одн. сер. р. іменника), *-а²* – *до́бр-а* (наз. одн. жіноч. р. прикметника), *-а³* – *несл-‘а́* (жіноч. р. одн. дієслова мин. ч.), *-а⁴* – *кни́г-а* (наз. одн. жіноч. р. іменника).

4. Визначення правил сполучуваності морфем, тобто їхні дистрибуційні особливості, напр.: префікс *по-* сполучається лише з однонаправленими дієсловами переміщення: *по-бі́гти*, *по-ле́тіти*, *по-ча́ла́пати*.

5. Виявлення складу регулярних/нерегулярних, продуктивних/непродуктивних морфем у мові, з’ясування причин їхньої нерегулярності та непродуктивності, а також інвентаризація таких частин слова.

В українському мовознавстві розрізняють *діахронічну* (історичну) та *синхронічну* (описову) морфеміку.

Діахронічна морфеміка вивчає особливості формування й розвитку системи морфем, шляхи виникнення морфем у мові, причини запозичення морфем з інших мов, шляхи їхнього засвоєння в українській мові, взаємодія з питомо українськими морфемами.

Синхронічна морфеміка вивчає морфемну будову української мови на конкретному етапі її розвитку, закономірності дистрибуції та варіювання морфем, їхні фонологічні особливості, «поведінку» і «характер» морфем у слові та словоформах, функції та особливості вживання.

Слова сучасної української мови різноманітні за морфемною структурою, комбінаціями і кількістю морфем. Суттєві відмінності в морфемній будові мають змінювані та незмінювані, похідні й непохідні, повнозначні та службові, прості й складні слова. Принципові розбіжності спостерігаються в морфемному складі іменних частин мови і дієслова. Вивчення морфемної будови різних частин мови, різних розрядів і типів слів у межах кожної частини мови, систематизація слів за морфемним складом, розроблення принципів і процедур морфемного аналізу – усе це входить до переліку проблем, розглядуваних морфемікою.

Морфеміку як самостійний розділ науки про мову стали виділяти лише останнім часом. Вона й зараз за традицією включається до словотвору, який порівняно недавно відокремився від морфології. Морфеміка – це особливий, цілком самостійний, розділ мовознавства, що має власний об'єкт і предмет дослідження, власну мовну одиницю, мету й завдання.

При цьому, звичайно, не можна забувати про те, що морфеміка однаково тісно пов'язана як зі словотвором, так і з морфологією. Одні її одиниці цілком пов'язані з морфологією (наприклад, флексії для вираження граматичних значень), інші одиниці морфеміки тяжіють до словотвору. Вони виражають словотвірні значення похідних слів.

Одночасно у сфері словотвору та морфології перебувають афікси з синкретичною семантикою, які поєднують у собі граматичні й дериваційні (словотвірні) значення. Такими, наприклад, є дієслівні префікси, які, крім елемента лексичного значення, додатково ще виражають граматичне значення виду.

Таким чином, морфеміка, будучи тісно пов'язаною і з морфологією, і зі словотвором (дериватологією), є самостійною галуззю мовознавства. Отже, її недоречно розглядати ні як частину словотвору, ні як частину морфології.

1.2. Морфема як основна двопланова одиниця мови.

Поняття нульової морфеми

Морфема – це частина слова, проте це не будь-яка частина слова. Наприклад, у слові *во́ля* дві морфеми (*во́л-я*), чотири фонemi (*/в/, /о/, /л'/, /а/*) і два склади (*во-ля*). Отже, до морфем належать тільки значущі частини слова.

Морфема – це не будь-яка значуща частина слова, а елементарна, мінімальна, далі не подільна в плані семантики частина слова. Наприклад, слово *фотоплі́вка* поділяється на два смислові відрізки:

фото- і *-плівка*, які хоч і мають значення, проте не є морфемами. Перша частина *фото-* є усіченням прикметника *фотографічна*, є його еквівалентом (замінником); стосовно другої частини *-плівка*, то вона не є морфемою, бо поділяється на 3 морфеми: *плів-к-а*.

Морфема виражає елементарне значення, яке повністю реалізується лише в слові. Так, у слові *роз-ванта́ж-енн-я* вичленовуються 4 морфеми, кожна з яких має власну семантику: флексія *-а* виражає граматичне значення (ГЗ) наз. одн. сер. р. іменника; корінь *-ванта́ж-* виражає спільне для слів того самого кореня *ванта́ж*, *ванта́жити*, *заванта́житися* тощо лексичне значення (ЛЗ); суфікс *-енн'-* виражає значення опредмеченого процесу (оскільки іменник *розванта́ження* (значення предметності) утворено від дієслова *розванта́жити* (значення процесу); префікс *роз-*, який успадкував іменник від твірної дієслівної основи, позначає результат дії, спрямованої на звільнення чого-небудь.

Важливою особливістю морфеми є її відтворюваність. Як зазначає проф. М. Т. Ломтев, «морфеми характеризуються тим, що вони мають властивість відтворюватися. Вони не є результатом творчого акту, вони являють собою засіб, відтворюваний за певних умов» (*тут і далі переклад з російської наші – С. П.*) [Ломтев 1958: 43]. На відміну від слова, відтворюваність морфеми має пов'язаний характер. Слово відтворюється вільно, тобто його відтворення не вимагає обов'язкового відтворення інших одиниць, тоді як відтворення морфеми можливе лише в складі слова, у сполученні з іншими морфемами, які складають разом з нею слово [Тихонов 2002: 11].

Морфема характеризується повторюваністю. Кожна морфема вживається в низці слів, трапляється мінімум у двох словах, при цьому повторюється в тому самому значенні: *провід-ні́к*, *зв'я́р-ник*, *прикордо́н-ник* (суфікс *-ник* у всіх словах виражає значення особи за родом діяльності). Ця ознака охоплює тільки афіксальні морфеми, тоді як корені можуть бути як у низці слів, так і одиничними.

Термін «морфема» до наукового обігу ввів І. О. Бодуен де Куртене; у праці «Некоторые отдельные сравнительной грамматики славянских языков» (1881 р.) він писав: «Неподільне з антропофонічного погляду є звук, неподільне з фонетичного погляду є фонема, неподільне з морфологічного погляду є морфема» [Бодуэн де Куртене 1963: 121]. У подальшому вчений особливо наголошував на значущому характері морфеми: «Морфема – далі не подільний, далі не розкладний морфологічний елемент мовного мислення. Цей термін є родовим, який об'єднує часткові видові поняття на кшталт “корінь”, “префікс”, “суфікс”, “закінчення” тощо» [Бодуэн де Куртене 1963: 272].

Отже, **морфема** – це елементарна двостороння одиниця мови, тобто така її одиниця, яка має семантику, матеріальні засоби вираження, характеризується відтворюваністю і повторюваністю.

У системі мови можуть виділяти, крім типових морфем (одиниці, що мають план вираження і план змісту), ще й нульові морфеми: *від-гук-Ø-Ø* (нульовий суфікс, нульова флексія); *відгук-Ø-Ø* ← *відгукну-тися*; *відгук-Ø-Ø*, *відгук-Ø-у*, *відгук-Ø-ом*, *відгук-Ø-и*. **Нульова морфема** характеризується тим, що вона виражає певні елементи семантичної структури слова, але така морфема не має матеріального оформлення. У сучасній українській мові існують лише нульові флексії та нульові суфікси.

Існують два погляди щодо оцінки поняття «нульова морфема» порівняно із загальним уявленням про морфему:

1. Поняття про нульову морфему суперечать загальному уявленню про морфему, оскільки в нульовій морфемі відсутній план вираження; нульова морфема розглядається в такому разі як певний виняток.

2. Нульова морфема є такою ж двоплановою одиницею, як і будь-яка морфема, тому що планом вираження нульової морфеми є порівняння її зі складом парадигми, у якій решта форм має вираження подібного значення за допомогою матеріальних морфем:

Стіл-Ø – виражає значення наз. одн. чол. р.

Стол-а – виражає значення род. одн. чол. р. і т. д.

1.3. Поняття асеманти (інтерфікса). Типи інтерфіксів

Розглянемо морфемну структуру таких слів: *пит-а-ль-н-ий* (*пит-* – корінь, що є носієм лексичного значення в цьому слові, а також у низці спільнокоренових *пита́ти*, *пита́ння*, *перепи́тувати* тощо; суфікс *-а-* виражає значення процесуальності, пор. з дієсловом *пит-а-ти*; суфікс *-н-* – значення ознаки стосовно процесу; флексія *-ий* – значення наз. одн. чол. р. прикметника). Виникає питання: що таке *-л'-*?

Асемантема, або інтерфікс, – це такий структурний елемент у складі слова, що має матеріальне оформлення, але не має плану змісту.

До них належать два типи (різновиди):

1. Єднальні голосні складних слів *о*, *е*, *и*: *лісостѐп*, *життєда́йний*, *семиповерхови́й*;

2. Звукові прокладки між кореневою та афіксальною морфемами (або між двома суфіксальними): *шо́сѐйний*, *америка́нський*.

Отже, основними функціями інтерфіксів є сполучення основи і суфікса та сполучення двох основ складного слова.

Інтерфікси на межі основи й суфікса використовуються:

– після основи, що закінчується на голосну фонему, перед суфіксом, який починається з голосної, зазвичай уживається інтерфікс, що складається з однієї приголосної фонemi (переважно в словах іншомовного походження) **-т-, -н-, -л-** напр.: *арго* → *арго-т-ізм*, *Чілі* → *чілі-н-ізм*, *суді-ти* → *суді-л-ище*.

– після основ, що закінчується на голосну фонему, перед суфіксом, який починається з приголосної, зазвичай уживається інтерфікс, що складається з однієї приголосної фонemi **-ґ-, -ш-**: *релé* → *релé-й-ний* → *релé-й-ник*, *Сомалі* → *сомалі-й-ський* → *сомалі-ґ-ець*, *кінó* → *кінó-ш-ник*, *КДБ* → *кадебé-ш-ник*.

– після основ, що закінчуються на дві або три приголосні фонemi, перед суфіксом, який починається на приголосну, вживаються двофонемні інтерфікси **-ин-, -ан-, -ів- / -ов-**, у яких початковою є голосна фонема: *Караганд-а* → *караганд-ін-ський*, *Америк-а* → *америк-ан-ський*, *Златоуст* → *златоуст-ів-ський*, *Орёл* → *орл-ов-ський*.

Інтерфікси у складних словах використовуються:

– для поєднання двох і більше основ з першим числівниковим компонентом – **-и-, -а-, -о-, -ох-**: *сімдесят-й-кілометрóвий*, *сорок-а-годинний*, *дв-ох-елемéнтний*, *дв-о-кімнатний*;

– для поєднання двох і більше основ – **-о-, -е-**: *жóвт-о-сіній* (орф. *жóвто-сіній*), *світл-о-вод-о-лікувáння*, *шёрст-е-пряді́льна*, *овоч-е-схóвище*, *бóґ-е-здáтний* (орф. *світловодолікувáння*, *шерстепряді́льна*, *овочесхóвище*, *боєздáтний*).

Не виступають у ролі інтерфіксів елементи **-о-, -е-** в словах, утворених шляхом зрощення: *вищезазначений*, *загальнові́зний* тощо. У цих словах згадані елементи виконують функцію суфікса, оскільки: *вищезазначений* ← *ви́ще* + *зазна́чи-ти*; *загальнові́зний* ← *загáльно* + *ві́зна-ти*.

Тематичні голосні дієслів, які знаходяться між кореневою морфемою дієслова та інфінітивним суфіксом **-ти** у складі непохідних дієслів або тих дієслів, що утворюються від непохідних префіксальним способом, не належать до інтерфіксів, тому що виражають значення процесуальності; ці структурні елементи як носії процесуального значення є повноцінними морфемами, характеризуються як двопланові одиниці: *лет-і́-ти*, *су́-ну-ти*, *пис-а́-ти*.

При визначенні морфемної структури слова інтерфікси виділяються як окремий структурний елемент слова. Інтерфікси, а саме – звукові прокладки, можуть як окремі структурні складники слова не виокремлюватися, а приєднуватися до наступної чи попередньої афіксальної морфеми, і розглядаються вони як фонетичне ускладнення

суфіксальної морфемі. Інтерфікси можна розглядати як двопланові одиниці, вважаючи планом змісту цих структурних елементів їхню функцію в оформленні похідного слова.

1.4. Морфема, морф і аломорф. Варіанти і варіації морфем

Морфемі виділяються в словах. Слова існують у мові як сукупності словоформ. Словоформи – це різновиди того самого слова, тотожні лексично і протиставлені одне одному за своїми граматичними значеннями (ГЗ). Так, *прибіжу́, прибіжі́ши, прибіжимо́, прибіжа́ть, прибі́г, прибі́гли, прибі́жиши* є словоформами дієслова *прибі́гти*. Вони виражають різні ГЗ: *прибіжу́* – 1 ос. одн. майб. ч., *прибіжі́ши* – 2 ос. одн. майб. ч., *прибіжимо́* – 1 ос. мн. майб. ч., *прибіжа́ть* – 3 ос. мн. майб. ч., *прибі́г* – чол. р. одн. мин. ч., *прибі́гли* – мн. мин. ч., *прибі́жиши* – мин. ч. дієприслівників. Протиставлення словоформ за ГЗ завжди виражається формально – за допомогою флексій або формотвірних афіксів. Наприклад, згадані вище словоформи відрізняються такими засобами: *-у, -иши, -имо, -ать, -Ø-Ø, -л-и, -иши*. Лексична тотожність словоформ того самого слова виражається спільністю формотвірних основ, до яких приєднуються флексії та формотвірні суфікси. Кожна словоформа поділяється на значущі частини: *при-біж-у́, при-біж-а́ть, при-біг-иши* тощо. Виділювані у складі словоформ значущі частини називаються морфами. Кожна словоформа має свій морфний склад.

Морф – це мовленнєва одиниця, що є конкретним репрезентантом морфемі в складі словоформ.

Словоформи мають тільки змінювані слова. Незмінювані слова не мають таких формальних різновидів, напр.: *шосе́, беж, півторá, тут, дуже* тощо. У зв'язку з цим постає питання: чи мають незмінювані слова морфний склад? Відповідаючи на це питання, необхідно розрізняти, по-перше, непохідні незмінювані слова, які не беруть участі в словотворенні, й непохідні незмінювані слова, які беруть участь у словотворенні; по-друге, – непохідні та похідні незмінювані слова. При цьому варто перш за все виявити здатність частин незмінюваних слів мати формально-структурні різновиди. Непохідні незмінювані слова, що не беруть участі в словотворенні, не мають афіксального оточення, яке тягне за собою формальне варіювання кореневої морфемі. Наприклад, не мають похідних слова типу *зівсім, вельми* і т. д. Інший статус мають кореневі морфемі непохідних незмінюваних слів, які беруть участь у словотворенні: *тут* → *туте́шній* → *по-туте́шньому*. Отже, незмінювані слова, хоч і не

мають словоформ, також здатні членуватися на морфи й можуть складатися з одного чи декількох морфів.

Таким чином, різновиди морфем виникають у процесі не лише словозміни, але й словотворення. Як конкретний репрезентант морфеми в мовленні й тексті виступає морф. Незважаючи на таку близькість, морф і морфема суттєво відрізняються.

Відмінності між морфом і морфемою:

1. Морф – одиниця мовлення, а морфема – одиниця мови.
2. Морф – це лінійна одиниця, а морфема – узагальнена нелінійна одиниця, яка існує у вигляді певних сукупностей морфів.
3. Морф – одиниця конкретна, а морфема – абстрактна.
4. Морф складається зі звуків, а морфема – з фонем.

В одну морфему об'єднуються декілька морфів, наприклад, одну кореневу морфему репрезентують морфи *-бр-, -бер-, -бир-, -бір-, -бор-: брати, виберу, вибирати, вібір, вибором*.

Морфи, що об'єднуються в одну морфему, відрізняються багатьма ознаками та властивостями, як-от: фонемним складом, морфним оточенням, умовами вживання, функціонування тощо. У зв'язку з цим серед морфів тієї самої морфеми прийнято розрізняти аломорф і варіанти морфеми.

Аломорфи – це морфи, які мають тотожне значення, але відрізняються морфонологічними умовами вживання. У кожного морфа своя сполучуваність: один морф уживається там, де інший не вживається. Отже, аломорф не може посідати ту саму словотвірну (морфологічну) позицію в слові. Такий розподіл позицій між морфами називається *додатковою дистрибуцією*.

Так, кожен з трьох морфів кореневої морфеми *таблиць'- / таблиць- / таблит-* уживається перед чітко визначеними морфами. Перший морф сполучається з флексіями, обслуговує всю словозмінну парадигму вихідного слова: *таблиць-я, таблиць-і, таблиць-ю, таблиць-єю* тощо. Другий морф уживається перед суфіксами *-к-, -н-* (чергування */ц/ : /ч/*): *таблич-к-а, таблич-н-ий*. Третій морф поєднується з суфіксом *-част-* (чергування */ц/ : /т/*): *таблит-част-ий*. В утворенні аломорфів беруть участь як голосні, так і приголосні фонemi, часто вони виступають разом. Аломорфи, крім корневих, можуть мати і суфіксальні, і префіксальні морфеми. Аломорфи можуть відрізнятися один від одного тим, що один морф має повний фонемний склад, а інші – усічений, або неповний, фонемний склад: *кóнус-Ø → кон-ічн-ий*. Серед аломорфів можуть бути як морфи, утворені шляхом усічення, так і морфи, що виникли шляхом чергувань: *зірч-ий → зірч-ій-я; зісць-Ø → зі́ж-ач-ий, зайц-ів*.

Від аломорфів слід відрізняти варіанти морфеми. Морфи однієї морфеми, які виступають у ролі її варіантів, мають характерні для них особливості: 1) тотожні за значенням, 2) тотожні за позиціями, 3) здатні в усіх позиціях замінити один одного. Варіантами однієї морфеми є флексії **-и** / **-ох** род. відм. числівників: *сімдеся**т-и*** / *сімдеся**т-о**х*; флексії **-ому** / **-ім** місц. відм. одн. чол. р. прикметників: *на чо**рн-ому*** / *на чо**рн-ім*** і т.д. На відміну від аломорфів, які перебувають у відношеннях додаткової дистрибуції, для варіантів морфеми характерне вільне варіювання. Як аломорфи, так і варіанти морфем є лише варіюванням формального боку морфеми.

2. Семантика морфем

2.1. Поняття про семантику морфем

Семантика – це змістовий бік мовних одиниць, їхнє значення. Кожна з мовних одиниць, за винятком фонем, має власну семантику; найбільш елементарною є семантика морфем, вона усвідомлюється в складі слів, які їх містять (суфіксальний морф **-іст** означає ‘людина, належна до чого-небудь’ або ‘людина за родом діяльності’: *ате-і**ст***, *піан-і**ст*** тощо). Кореневі та афіксальні морфеми в семантичному плані відрізняються: кореневі морфеми є основними виразниками лексичних значень, а афіксальні морфеми виражають дериваційні (словотвірні) й граматичні значення. Такі афіксальні морфеми можуть служити показниками як дериваційного (словотвірного), так і суто граматичного значення одночасно, а флексії виражають лише граматичні значення, виступаючи в ролі граматичної форми слова. Проте й деякі суфікси виражають лише граматичну семантику. Наприклад, дієслівний суфікс **-в** (**-л**) виражає значення минулого часу (*твор-и**-в***, *чит-а**-л**-а*).

Афіксальні морфеми відрізняються й за характером значень, які вони виражають. Приєднуючись до слова, префікс зазвичай не змінює значення слова докорінно, а лише додає до нього деякий відтінок значення. Так, префіксальні дієслова *відгріміти*, *відцвісті* позначають той самий процес, що й безпрефіксні дієслова *гріміти*, *цвісті*, а префікс *від-* лише додає до їхнього значення вказівку на припинення процесу.

Семантика суфіксів має інший характер. Вона коливається від значень широких і абстрактних до дуже конкретних. Наприклад, суфікси прикметників **-н-**, **-ов-**, **-ськ-** у словах *трамва́й-н-ий*, *черепа́х-ов-ий*, *това́рі-ськ-ий* виражають ознаку через відношення до того, що названо твірним іменником, а дієслівні суфікси **-ну-** та **-і-** у словах *кі-*

ну-ти, зелен-і-ти позначають миттєвість, однократність дії та становлення процесуальної ознаки.

Універсальність же значення префіксів, близькість їхнього значення до семантики прийменників, часток і прислівників, структурна самостійність у складі слова ведуть до того, що префікси переважно є більш продуктивними морфемами, ніж суфікси. Уживання префіксів менше регламентується обмеженнями, пов'язаними з семантикою основи.

Семантика флексій суто граматична. За допомогою флексій виражаються такі значення, як значення відмінка, числа, роду, особи, часу тощо.

Найменшою, далі не подільною, одиницею змісту будь-якого двобічного мовного знака (морфеми, слова) є **сема**. Наприклад, у словформі *брат-ові*, морфема *-ові* містить три семи зі значенням однини, чоловічого роду, давального відмінка. Як зазначається в енциклопедії «Українська мова», «**сема** – це мінімальна семантична одиниця двосторонніх мовних знаків – морфем і слів, елементарне лексичне і граматичне значення, яке є складовим елементом плану змісту цих одиниць» [ЕУМ 2000: 575].

Семема – це сукупність усіх компонентів значення, вираженого однією морфемою, напр.: семема флексії іменників *-а* включає три семи: жіночий рід, однину, називний відмінок. У «Словнику лінгвістичних термінів» **семема** – це мовна одиниця плану змісту, яка співвідноситься з морфемою (мінімальною одиницею плану вираження) і становить сукупність компонентів її значення – сем [СЛТ 1985: 247].

Семантична функція афіксів – це функція, яку виконують афікси з дериваційним значенням. Напр., префікс *пра-* зі значенням давності, суфікс *-ій* зі значенням особи за родом діяльності (*пра-історія, вод-ій*). Семантичну функцію афікси виконують при зміні значення похідного порівняно з твірним.

Семантично твірне слово – це слово, яке значеннєво є твірним для певного похідного, проте формально останнє співвідноситься з іншим твірним. Наприклад, похідне *книгáрня* семантично співвідноситься з твірним *книга*, а формально – з *книгáр*.

2.2. Формально-семантичні відношення синонімії та антонімії між морфемами

Синонімія – це тотожність або близькість значення різних мовних чи мовленнєвих одиниць. Незважаючи на велику кількість наукових праць, присвячених синонімам, опублікованих як в Україні, так і за кордоном, проблема синонімії значною мірою залишається

суперечливою. У системі формально-семантичних відношень морфем теж виділяють явище синонімії.

Так, **синонімія морфем (морфів)** – це здатність однотипних різнозвуккових морфем (морфів) виражати близькі, але нетотожні дериваційні (або лексичні – для коренів) значення, напр.: *молод-ій* і *юн-ий*, суфікси *-уват-* і *-ав-* (*біл-увáт-ий* і *біл-яв-ий*).

Розрізняють синонімію словотвірну, синонімію спільнокореневу, синонімію афіксів.

Словотвірна синонімія – це синонімія похідних спільнокореневих слів, зумовлена синонімією словотворчих засобів, напр.: суфікси зі значенням збірності *-ник* і *-няк* (*мали́н-ник* і *малин-ня́к*) [УСТ 2007: 153]. Тут же розглядають спільнокореневі слова з різними, але синонімічними афіксами; синонімічні різнокореневі слова з тим самим афіксом; синонімічні словотвірні типи.

Спільнокореневі (однокореневі) синоніми – це синонімічні слова, що мають спільний корінь, а різняться семантичними відтінками, особливостями стилістичного забарвлення чи можливостями поєднання з іншими словами, напр.: *те́мніть*, *тьма*, *те́мря* [СЛТ 1985: 250].

Синонімія афіксів – це здатність різнозвуккових (однотипних) афіксів виражати близькі, але не тотожні дериваційні значення, напр.: суфікси *-ець* і *-анин* (*терно́піл-ець* і *тернопол-я́нин*) [УСТ 2007: 153]. Синонімія властива майже всім типам афіксів – суфіксам, префіксам, флексіям. У системі префіксів у синонімічні відношення вступають такі: *з-* і *при-*, *ди-* і *роз-*, *пере-* і *с-* тощо: *з'-є́днувати* – *при-є́днувати*, *ди-симі́ляція* – *роз-поді́бнення*, *пере-копа́ти* – *с-копа́ти*; синонімічними є суфікси *-іст'* і *-об-*, *-ін* і *-ак-*, *-ува-* і *-к-*, *-іст'* і *-от-*: *зл-ість* і *зл-об-а*, *во́ј-ін* і *во́ј-ак-а*, *ви́гад-ува-ти* і *ви́гад-к-а*, *до́бр-ість* і *до́бр-от-а*; синонімічними є флексії, які виражають тотожні граматичні значення, напр.: флексії *-ать* і *-уть*: *леж-а́ть*, *піш-у́ть*, що виражають значення дійсн. сп. теп. ч. 3-ї ос. мн.

Антонімія – це вираження семантичної протилежності різних мовних і мовленнєвих одиниць. У системі морфем і морфів виділяють явище антонімії, проте, на відміну від синонімії, в антонімічні відношення не вступають флексії, оскільки вони можуть виражати опозицію лише одного з граматичних значень за тотожності усіх інших, напр.: флексії *-а* і *-о*: *весн-а́*, *весл-о́*. Тотожними є граматичні значення відмінка й числа (наз. одн.), а різними – значення роду (жін. р. та сер. р.).

Антонімія морфем (морфів) – це здатність однотипних морфем (морфів) виражати протилежні значення, напр.: корені *дн-* і *ноч-*: *дн-юва́ти* – *ноч-ува́ти* [УСТ 2007: 24].

Словотвірна антонімія – це антонімія спільнокореневих похідних слів, яка виникає внаслідок антонімії словотвірних засобів, напр.:

анти-пáтія – *сим-пáтія*, *кón-ик* – *кон-і́ськ-о* [УСТ 2007: 24]. Якщо в різнокореневих (власне лексичних) антонімах протилежність виражається різними коренями (основами), то в однокореневих – додаванням до того самого слова або основи антонімічних афіксів (переважно префіксів) чи афіксоїдів, або префікса із заперечним та протилежним значенням [ЕУМ 2000: 28].

Антонімія афіксів – це здатність однотипних афіксів виражати протилежні значення [УСТ 2007: 24]. В антонімічні відношення вступають суфікси і префікси, напр.: суфікси *-еньк-* та *-ищ-* зі значенням зменшеності та збільшеності відповідно – *руч-еньк-а* і *руч-ищ-е*; префікси *за-* і *при-* з просторовим значенням – *За-карпáття* і *При-карпáття*.

2.3. Формально-семантичні відношення омонімії та полісемії між морфемами

Омонімія – це явище в системі мовних і мовленнєвих одиниць, коли вони, маючи однакове звучання та/або написання, мають різне значення.

Омонімія морфем (морфів) – це співвідношення, за якого афіксальні або кореневі морфеми (морфи), маючи однаковий фонемний склад, виражають різні дериваційні або лексичні значення, напр.: суфікс *-ень* зі значенням особи (*у́ч-ень*) і суфікс *-ен'* зі значенням речовини (*во́д-ень*) [УСТ 2007: 111]. Оморфеми з однаковим звучанням чи написанням утворюють слова різних семантичних груп: *стріл-éць*, *руб-éць* [ЕУМ 2000: 372].

Словотвірна омонімія – це співвідношення спільнокореневих похідних слів, за якого вони мають різні значення як наслідок омонімії словотвірних засобів, напр.: суфікс *-ит-* (*банд-і́т* і *імен-і́т-ий*) [УСТ 2007: 111–112]. У мовознавстві існують два різних погляди на словотвірні омоніми: 1) взагалі як будь-які омоніми з членованою морфемною будовою; 2) тільки як такі, що мають у своїй будові омонімічні компоненти – корені чи основи або афікси чи одночасно ті й інші. Так, у випадку *за-топíти* (піч) і *за-топíти* (корабелів) омонімічні обидва компоненти [ЕУМ 2000: 435].

Омонімія афіксів – це співвідношення, за якого однотипні афікси з однаковим фонемним складом виражають різні дериваційні значення, напр.: суфікс *-ет-* зі значенням сукупності (*кварт-éт*) та збільшеної ознаки (*слав-éт-ний*) [УСТ 2007: 111].

Розрізняють омонімію префіксів, суфіксів і флексій.

Прикладом омонімії **префіксів** може слугувати *про-* зі значенням заміщення (*про-рéктор*) і з фазовим значенням (*прó-весíнь*), префікс *з-*

зі значенням переміщення (*з-летіти*) і зі значенням результативності дії (*з-ийти*) тощо.

У системі **суфіксів** розрізняють внутрішньочастиномовну, міжчастиномовну та мішану омонімію. Під **внутрішньочастиномовною суфіксальною омонімією** розуміють такі формально-семантичні відношення, за яких суфікси-омоніми виступають у словах, що належать до однієї частини мови, напр.: суфікси *-аж* (*метр-аж* і *персон-аж*), *-ур-* (*скульпт-ур-а* і *профес-ур-а*). **Міжчастиномовна суфіксальна омонімія** передбачає наявність суфіксів, що належать словам різних частин мови, напр.: суфікс *-ев-* (*мар-ев-о* і *груш-єв-ий*). **Мішана суфіксальна омонімія** полягає в тому, що деякі суфікси поєднують обидва типи омонімії – внутрішньочастиномовної і міжчастиномовної, напр.: омонімія суфікса *-ав-* у словах *рук-ав* і *ласк-ав-ий*, *золот-ав-ий*, *жін-ав-ий* [Клименко 1998: 128].

Омонімія флексій – це здатність флексій, однакових за фонемним складом, виражати різні граматичні значення, напр.: флексія *-у* в іменниках род. одн. (*сад-у*) і місц. одн. (*у сад-у*) [УСТ 2007: 112]. Розрізняють внутрішньопарадигматичну і міжпарадигматичну флексійну омонімію. **Внутрішньопарадигматична флексійна омонімія** передбачає звуковий збіг флексій у середині однієї парадигми при різних відмінкових значеннях (наприклад, *-і* – це флексія іменників жін. р. наз. мн. *земл-і*, а також флексія род., дав., місц. одн. *земл-і*). **Міжпарадигматична флексійна омонімія** – це омонімія флексій у межах різних парадигм однієї частини мови або парадигм різних частин мови (пор.: *-о* – флексія іменників сер. р. у наз. і зн. одн.: *пер-о*, іменників жін. р. у кл. одн.: *мám-о*, дієслів мин. ч. сер. р. одн.: *спів-а-л-о*) [Клименко 1998: 27].

Полісемія – це багатозначність, багатоваріантність, тобто наявність в одиниць мови й мовлення двох або більше значень, історично зумовлених та взаємопов'язаних за смыслом і походженням.

Полісемія морфеми (морфа) – це здатність словотвірної морфеми (морфа) виражати кілька пов'язаних між собою значень, напр.: суфікс *-б-* зі значенням опредмеченої дії (*бороть-б-а*) і зі значенням стану (*жур-б-а*) [УСТ 2007: 126].

Полісемія афікса – це його здатність виражати кілька пов'язаних між собою значень. Напр.: суфікс *-ун-* має значення 'діяч' (*стриб-ун*) і 'особа за ознакою' (*горб-ун*) [УСТ 2007: 126].

Розрізняють полісемічні префікси й суфікси. До перших можна віднести префікс *по-* зі значенням початку дії (*по-бігти*) і зі значенням тривалості дії (*по-блукати*); до других – суфікс *-еньк-* зі значенням пестливості (*дóл-еньк-а*) і зі значенням зменшеності (*руч-еньк-а*).

3. Структурні типи морфем у сучасній українській мові

3.1. Корінь слова. Структурні, семантичні й функціональні властивості кореня.

Вільні та пов'язані корені

Структурні типи морфем визначаються за позицією певного типу морфем у загальній морфемній структурі слова. Препозицію посідають префікси, центральну позицію – корені, постпозицію – суфікси, флексії, власне постфікси.

Корінь слова – це такий тип морфем, що характеризується кількома обов'язковими структурними, семантичними і функціональними ознаками:

1. Є засобом вираження основного елемента в структурі прямого лексичного значення слова.

2. Є обов'язковим складником морфемної структури слова.

3. Знаходиться в центральній позиції морфемної структури слова (центральна позиція – це позиція орієнтира для розташування інших морфем).

До цих обов'язкових властивостей кореневої морфеми можуть додаватися факультативні:

1. Корені, як правило, регулярні.

2. Складають собою матеріальний (фонетичний) бік основи (можуть збігатися з основою).

Отже, **корінь** – це головна та обов'язкова морфема, яка виявляє себе як спільна частина споріднених слів, є носієм лексичного значення слова і здатна приєднувати до себе в пре- і постпозиції афіксальні морфеми: *кордón – при-кордón-н-ий – за-кордón-н-ий*.

У сучасній українській мові розрізняють відкриті й закриті, живі та етимологічні, вільні й пов'язані корені. Крім того, визначають первинні, суплетивні, опрощені корені та корінь-основу.

Первинний корінь – це корінь, який існує в мові в первісному вигляді та який не зазнав фонетичних змін у процесі розвитку мови: *весн-á, зим-á, мам-а*.

Суплетивний корінь – це корінь, який у процесі творення граматичної форми набуває іншого фонемного оформлення: *лов-ú-ти – пі-йм-á-ти, я – мен-é*.

Опрощений корінь – це корінь, який виник унаслідок історичного процесу опрощення: *оббóз* ← др. *объвозъ* (объ+возити). До них можна віднести також корені, що зазнали фонетичного спрощення в процесі історичного розвитку мови: укр. *кй-ну-ти* ← др. *к'ы-ну-ти* ← псл. **k'yǵ-nǵ-ti*; укр. *гй-ну-ти* ← др. *г'ы-ну-ти* ← псл. **g'yǵ-nǵ-ti*.

Корінь-основа – це корінь, що формально збігається з основою слова: *вод-á*, *чйст-ий*.

Відкритий корінь – це корінь, що закінчується на голосний: *тй-кати*, *шосé-йний*; а *закритий* – той, що закінчується на приголосний: *адрéс-а*, *край-Ø*.

Живий корінь – це корінь, здатний до свого виявлення в процесі зіставлення споріднених слів як їхня спільна частина: *рівн-ий*, *рівн-о*, *рівн-я-ти*; *етимологічний* (*історичний*, *неживий*) – це той, який виділяється в слові шляхом етимологічного аналізу; морфологічний корінь *зелен-* утворився з етимологічного кореня *зел-* і суфікса *-ен* [УСТ 2007: 71–73].

Вільні корені – це ті, які разом із флексією або без неї можуть формувати цілісне слово, вони вільно сполучаються зі словотвірними афіксами, але можуть уживатися й без них: *вод-á* – *вод-йц-я*, *вóд-н-ий*; *земл-я* – *земель-к-а* – *земл-ян-ий* – *за-земл-й-ти*.

Пов'язані корені (радиксоїди) – це ті, які формують цілісне слово лише в поєднанні з афіксальними морфемами і самостійно як слово не функціонують у мові, тобто вживаються разом зі словотвірними суфіксами і префіксами. Залежно від того, з якими афіксами пов'язані такі корені, вони поділяються на три типи:

1) корені, пов'язані з суфіксами: корінь *ябл-*: *ябл-ук-о*, *ябл-ун-я*; корінь *жр-*: *жр-ець-Ø*, *жр-йц-я*;

2) корені, пов'язані з префіксами: корінь *-зу-*: *в-зү-ти*, *роз-зү-ти*; корінь *-ня-*: *від-нй-ти*, *роз-нй-ти*;

3) корені, пов'язані з префіксами і суфіксами: корінь *-мк-*: *ві-мк-ну-ти*, *уві-мк-ну-ти*, *за-мк-ну-ти*, *віді-мк-ну-ти*.

Групи слів із радикасоїдами активно поповнюються шляхом запозичень або утворення нових слів на базі іншомовних кореневих елементів. Афікси, які сполучаються з пов'язаними коренями, мають ті ж самі словотвірні значення, що вони виражають, приєднуючись до вільних коренів. Як зазначає О.М. Тихонов, «до пов'язаних не належать корені, які трапляються в сполученні з такими частинами слів, що не є афіксами та не виражають словотвірних значень. Так, у слові *кóсмос* порівняно зі спільнокореневими *космі́чний*, *космона́вт*, *космодро́м* виділяється спільна для всіх цих слів частина *косм-* та *-ос*» [Тихонов 2002: 22]. На цій підставі не можна робити висновок, що *косм-* – це пов'язаний корінь. Річ у тім, що частина *-ос* тут не є суфіксом (в українській мові немає такого суфікса), і тому вона не має словотвірного значення. Це лише кінцеві фонемні іменника *кóсмос*, що усікаються при його сполученні з суфіксами похідних від нього слів.

3.2. Позиційні типи афіксів

Афікс – це службова морфема, що розташовується праворуч або ліворуч від кореня, яка модифікує лексичне, або виражає граматичне, або модифікує лексичне і виражає елемент граматичного значення слова й служить для утворення слів з новим значенням чи для творення граматичних форм одного слова: *при-бу́т-ок, ві́р-ячи, за-сту́п-н-иц-я*.

Афіксальні морфеми, на відміну від кореневої, 1) не є обов'язковими; 2) виражають додаткові (модифікаційні) елементи у структурі лексичного значення слова або елементи граматичного значення слова; 3) ніколи структурно не збігаються з основою слова, оскільки основа є засобом вираження прямого лексичного значення слова в повному обсязі.

Афікси бувають *матеріально виражені* (які мають звукове і графічне вираження: *пере-ні́т-ува-ти, баян-і́ст-к-а*) і *нульові* (які, не маючи звукового і графічного вираження, залишаються носіями того чи іншого значення в слові: *стіл-Ø, біг-Ø-Ø*); *живі* (це афікси, відомі в сучасній українській мові, унаслідок чого вони легко виділяються при синхронічному морфемному аналізі: *перед-час-н-ий, муш-в-а*) і *мертві* (це афікси, які в процесі історичних змін у морфемній структурі слів злилися з коренями й не виділяються при синхронічному морфемному аналізі: *ма́с-л-о, ми́с-к-а*) [УСТ 2007: 27 29].

Позиційні типи афіксів визначаються за їхнім розташуванням у лінійній послідовності морфем за умови, що орієнтиром для такого розташування є коренева морфема. На цій підставі розрізняють *препозиційні* афікси (префікси) і *постпозиційні* (постфікси, які, у свою чергу, поділяються на суфікси, флексії і власне постфікси): *пра́-ліс-Ø, від-тепе́р; бага́т-ств-о, пиш-а́ж-еш-ся*.

Таблиця 1

Порівняльна характеристика префіксів і суфіксів

№	Префікси	Суфікси
1	Розташовуються в контактній або дистантній <i>препозиції</i> щодо кореневої морфеми: <i>у-горі, воз-з- 'єднання</i>	Розташовуються в контактній або дистантній <i>постпозиції</i> щодо кореневої морфеми: <i>замолод-у, слав-ѣт-н-ий</i>
2	<i>Не закріплені</i> за слововформами певної частини мови: <i>на-сті́льний</i> (прикметник), <i>на-писа́ти</i> (дієслово), <i>на́-голос</i> (іменник)	<i>Закріплені</i> за словами певної частини мови, виконують функцію оформлення основи за належністю слова до конкретної частини мови: <i>ра́д-ість</i> (<i>-ість</i> – іменниковий суфікс), <i>грю́к-ну-ти</i> (<i>-ну-</i> дієслівний суфікс)

Закінчення табл. 1

3	Приєднуючись до твірної основи, при утворенні похідного слова не змінюють частиномовної належності похідного слова порівняно з твірним: <i>день</i> → <i>перед-дeнь</i>	Приєднуючись до твірної основи, утворюють похідне слово, що може належати до тієї самої частини мови , що й твірне, або ж до іншої частини мови : <i>дим</i> → <i>дим-о́к</i> (від іменника утворився іменник), <i>дим</i> → <i>ди́м-н-ий</i> (від іменника утворився прикметник), <i>дим</i> → <i>дим-і́-ти</i> (від іменника утворилося дієслово)
4	Префікси можуть виражати або лише елементи лексичного значення слова , або елементи лексичного значення в комбінації з граматичним : <i>без-підста́вний</i> (префікс <i>без-</i> виражає елемент ЛЗ ‘відсутність ознаки’) <i>ви́д-сто́яти</i> (префікс <i>ви́д-</i> виражає елемент ЛЗ ‘результативність, одноразовість процесу’ в комбінації з елементом ГЗ ‘значення доконаного виду’)	Суфікси можуть бути засобами вираження або граматичного значення , або елементів граматичного в комбінації з елементами лексичного значення , або елементів лексичного значення : <i>ход-и́-ти</i> (суфікс <i>-ти</i> виражає граматичне значення, є засобом утворення інфінітивів в українській мові), <i>ро́зказ-а́-ти</i> – <i>ро́зказ-ува-ти</i> (суфікси <i>-а-</i> і <i>-ува-</i> виражають елемент ЛЗ ‘процесуальність’, а також виражають значення доконаного і недоконаного виду дієслова), <i>нов-изн-а́</i> (суфікс <i>-изн-</i> виражає елемент ЛЗ ‘опредмечена абстрактна озна́ка’)
5		Згідно з регресивною спрямованістю асиміляційних змін в українській мові можуть зумовлювати зміни у фонетичному оформленні кореневої морфеми й формувати аломорфи кореневої морфеми: <i>дру́г</i> – <i>дру́ж-и́-ти</i>

3.2.1. Префікси

Префікси характеризуються низкою ознак:

1. Найчастіше виражають елементи лексичного значення слова (елементи ГЗ префікси виражають тоді, коли утворюють видові пари дієслів, а також форми суперлатива (найвищого ступеня порівняння) прикметників і прислівників) (див. п. 4 табл. 1).

2. Зберігають певну семантичну автономність у структурі слова.

3. За фонемним складом бувають монофонемні й поліфонемні префікси (від 2 до 6 фонем): *с-хопіти*, *прі-ріст*, *архі-важливий*.

4. Префікси бувають відкритими і закритими: *без-бáрвний*, *пере-кріти*.

5. Мало підлягають варіюванню, що пояснюється їхньою відносною самостійністю в слові.

6. За походженням префікси поділяються на питома українські та запозичені: *під-літи*; *контр-адмірал*.

7. Префікси можуть бути моносемічними й полісемічними, можуть перебувати в синонімічних, антонімічних та омонімічних відношеннях (див. тему 2).

Отже, **префікс** – це афіксальна морфема, розташована в препозиції щодо кореня або іншого префікса, що приєднується до всього слова і виражає елемент лексичного значення або елемент граматичного значення в поєднанні з елементом лексичного.

3.2.2. Суфікси

Суфікси характеризуються такими ознаками:

1. Частіше за все виражають елементи лексичного значення слова і використовуються як дериваційні засоби (див. п. 4 табл. 1).

2. Деякі суфікси слугують для вираження граматичних значень, тобто утворюють граматичні форми слів (їх називають формотвірними) (див. п. 4 табл. 1).

3. За фонемним складом бувають монофонемні й поліфонемні суфікси, крім того, виділяють нульові суфікси: *біл-і-ти*, *по-нов-о́му*, *хід-Ø-Ø*.

4. Суфікси бувають відкритими і закритими: *виголóби-ува-ти*, *примир-і́-ти*; *прі́кр-і́сть*, *сéм-ер-о*.

5. Суфікс, приєднуючись до твірного слова, може переводити його до іншої частини мови (див. п. 3 табл. 1).

6. За походженням суфікси поділяються на питома українські та запозичені: *сін-яв-а*, *зна-ни-я*; *трактор-і́ст*, *дуал-і́зм*.

7. Та сама суфіксальна морфема в мовленні виступає в різних своїх аломорфах і варіантах: *палац-о́в-ий*, *верміше́л-ев-ий*, *житт-єв-ий*.

8. Суфікси можуть бути моносемічними і полісемічними, можуть перебувати в синонімічних, антонімічних та омонімічних відношеннях (див. тему 2).

Таким чином, **суфікс** – це афіксальна морфема, розташована в постпозиції щодо кореня або іншого суфікса, є носієм граматичного значення, або виражає елемент лексичного значення, або має синкретичний функціональний характер.

3.2.3. Постфікси

Постфікси відрізняються від суфіксів лише за своїм розташуванням: вони знаходяться в постпозиції щодо флексії. А в складі незмінюваних слів – щодо суфікса або навіть кореневої морфеми. Незалежно від того, у якому слові постфікси вживаються, вони завжди розташовуються в абсолютному кінці слова: *посміхали-ся, де-небудь, який-сь*.

Постфікс – це службова аглютинативна морфема, яка розташована в слові після закінчення або формотвірного суфікса і має граматичне і/або словотвірне значення. На цій підставі розрізняють граматичні й словотвірні постфікси. **Граматичний постфікс** – це морфема, додавання якої приводить до зміни граматичного значення слова. Наприклад, постфікс *-ся (-сь)* виражає граматичне значення пасивного і середньо-зворотного стану (за концепцією трьох станів): *пуща́ти – пуща́тися, будува́ти – будува́тися, припини́ти – припини́тися* тощо. Проте цей постфікс не завжди виражає суто граматичне значення. Елемент лексичного значення постфікс *-ся (-сь)* виражає в дієсловах, утворених суфіксально-постфіксальним способом (*ко́лос-и́-тися ← ко́лос-Ø, горд-и́-ти-ся ← го́рд-ий*), префіксально-постфіксальним способом (*при-слуха́ти-ся ← слу́ха-ти, до-чека́ти-ся ← чека́-ти*), префіксально-суфіксально-постфіксальним способом (*пере-сві́ст-ува-ти-ся ← свист-Ø, пере-говóр-юва-ти-ся ← го́вір-Ø*). У цих дієсловах постфікс виражає значення зворотності процесуальної ознаки, спрямованої на суб'єкт. **Постфікс словотвірний** – це морфема, яка виконує дериваційну функцію, тобто використовується для творення слів з новим лексичним значенням, напр.: *що-сь, коли-не́будь, що-бу́дь*. Крім цих постфіксів, у їхній функції можуть виступати частки *-бо, -но, -то, -таки* та ін.: *ході́-но, стій-бо, говори́-таки*. Отже, постфікси – це аглютинативні афікси: вони моносемічні й послідовно приєднуються до основи слова.

3.3. Афіксоїди

Афіксоїди – це морфеми, що комбінують ознаки кореневої та афіксальної морфем, які походять від кореневих, проте функціонально уподібнені до афіксальних морфем, оскільки виражають не основний, а додатковий елемент у семантичній структурі слова. Отже, афіксоїди не тотожні ні префіксам, ні суфіксам.

За розташуванням щодо кореневої морфеми розрізняють префіксоїди та суфіксоїди.

Префіксоїди – це різновиди афіксоїдів, які в структурі слова посідають позицію префікса і виконують словотвірну функцію: *напів-, пів-, полу-, само-* (питомо українські); *мікро-, макро-, теле-, міні-, екс-* тощо (запозичені з грецької та латинської мов): *напівсón, півапелсьїна, полукіпок; мікроавтóбус, макроеконо́міка, телеба́чення, міні-футбо́л, екс-чемпіо́н*.

Префіксоїдами є колишні повнозначні корені, що, в основному, втратили своє первісне лексичне значення, ознаки самостійності, але частково зберігають первісні структурно-семантичні елементи і знаходяться на шляху до повного перетворення в службову морфему – префікс. Це перехідне явище від самостійної морфеми до службової [Горпинич 1998: 44].

Суфіксоїди – це різновиди афіксоїдів, які в структурі слова посідають позицію суфікса і виконують словотвірну функцію: *-роб, -воз, -мір* та ін.: *хліборо́б, водово́з, дощомі́р, хліборі́з, корої́д*.

Слова з префіксоїдами та суфіксоїдами можуть по-різному кваліфікуватися за їхньою морфемною структурою: 1) як складні слова, 2) прості афіксоїдні слова, 3) перехідний морфемно-структурний тип слів: утрачені ознаки складних слів і виявляються ознаки простих.

Кожен афіксоїд формує цілком самостійний продуктивний словотвірний тип, пор.: *са́моконтрòль, са́мовихова́ння, са́морегулюва́льний, са́мовпéвнений* і *кулепо́добний, куполопо́добний, людинопо́добний, спіра́лепо́добний*. Саме в цьому афіксоїди вельми близькі до афіксів. Тому цілком природно, що деякі афіксоїди утворюють похідні слова, синонімічні з афіксальними утвореннями, пор.: *хвиля́стий* і *хви́лепо́добний*. Виконуючи функцію афіксів, афіксоїди не втрачають своїх смислових зв'язків зі спільнокореневими словами.

3.4. Поняття флексії.

Матеріально виражені та нульові флексії

Флексія – це постпозиційна афіксальна морфема, яка виконує в слові словозмінну та реляційну функцію і, як правило, посідає місце в кінці слова (за винятком того випадку, коли в слові є постфікс). Флексія є засобом вираження граматичного значення слова (є його граматичною формою, створюваною самостійно або разом з іншими морфемами чи службовими словами), виступає показником синтаксичного відношення слова до інших слів у реченні чи словосполученні.

Специфічними ознаками флексії є її *парадигматичність* і *кумулятивність*. **Парадигматичність** флексій виявляється в тому, що кожна флексія існує не окремо, а входить до складу флексійної парадигми, у якій об'єднуються флексії, що є засобами вираження

окремих елементарних значень однієї граматичної категорії, виражають одне категорійне значення і протиставляються за елементами граматичних значень, напр.: *-а, -и, -і, -у, -ою, -і, -о* – флексії, які становлять парадигму іменників I відміни твердої групи. **Кумулятивність** флексій виявляється в їхній поліфункціональності, тобто в здатності бути засобом одночасного вираження двох і більше елементарних значень різних граматичних категорій, напр.: *-ою* – флексія, яка виражає значення ор. одн. жін. р.

Закінчення (флексії) використовують порівняно невелику кількість фонем та їхні обмежені комбінації. При тому вони виражають величезну кількість граматичних значень в іменниках, прикметниках, числівниках, займенникових словах, дієсловах. За граматичними значеннями, які виражаються флексіями, їх можна поділити на чотири типи:

1) відмінкові флексії, що поєднують значення відмінка і числа (їх мають усі відмінювані слова);

2) родові флексії, що поєднують значення роду і числа (наприклад, форми мин. ч. дієслова);

3) числові флексії (трапляються у формах множини прикметників та формах мин. ч. дієслів);

4) особові флексії, які поєднують значення способу, часу, особи й числа (у дієвідмінюваних формах дієслова).

Флексії можуть виражати одне граматичне значення: *шістдесять-о́х* (род. відм.), *соб-і́* (дав. відм.), два граматичних значення: *дв-і́* (наз. відм. жін. р.), *вели́к-ими* (ор. мн.), три граматичних значення: *ціка́в-а програ́м-а* (наз. одн. жін. р.) і навіть чотири граматичні значення: *листу́-ють-ся* (дійсн. сп. теп. ч. 3 ос. мн.).

З формального погляду прийнято розрізняти *матеріально виражені* та *нульові* флексії. **Матеріально виражені флексії** – це морфеми, які в мові представлені у вигляді фонем і фонемних сполучень. Визначають одно-, дво- і трифонемні флексії: *дв-а, мо́р-е, леч-у́; ко́н-ей, чудо́в-их, вед-е́ш; молод-о́го, прийня́тн-ими, піш-емо*. **Нульові флексії** визначаються лише в словах, які мають матеріально виражені флексії; слова, що утворюють свої граматичні форми за допомогою цілої системи закінчень. Так, іменник *лі́па* поряд з формами з матеріально вираженими закінченнями *лі́п-а, лі́п-и, лі́п-і, лі́п-у, лі́п-ою, (у) лі́п-і, лі́п-о; лі́п-и, лип-О, лі́п-ам, лі́п-и, лі́п-ами, (у) лі́п-ах, лі́п-и* має одну граматичну форму род. мн., яка не має спеціального матеріально вираженого засобу. Це граматичне значення й виражене нульовою флексією.

Не мають ні матеріально виражених, ні нульових флексій незмінювані слова, у т. ч. слова, фіналлю яких є голосна фонема. До таких слів належать невідмінювані іменники: *шосе́, таксі́, кіно́*; невідмінювані

прикметники: *ха́кі, хі́нді, бе́ж*; невідмінювані числівники: *півторá, півтори́, півтора́ста, ма́ло, чимáло*; інфінітиви: *стоя́ти, нести́, пекти́*; дієприслівники: *віні́сиши, сказа́вши, пита́ючи, сидя́чи*; прислівники: *угорі́, до́пізна, нати́сєсерце, босо́ніж*. Не мають флексій і службові слова.

Одне змінюване слово зазвичай має одну систему флексій. Виняток становлять складні числівники, що мають два ряди флексій. Це слова *дві́сті* – *дев'ятсо́т*: *дв-і́-ст-і*, *дв-ох-со́т-Ø*, *дв-ом-ст-а́м*, *дв-ома-ст-а́ми*, (на) *дв-ох-ст-а́х*.

4. Типи афіксів за функцією і вживанням

4.1. Словотвірні та формотвірні афікси

У функціональному плані розрізняють словотвірні й формотвірні афікси.

Словотвірні, або **дериваційні**, афікси застосовуються для утворення похідних слів від твірних. При цьому відбувається модифікація лексичного значення твірного слова, що відбивається в похідному. До словотвірних афіксів можуть належати префікси, суфікси, постфікси, усі афіксоїди. Ті афікси, які є засобом вираження елементів лексичного значення, функціонують як такі, що виражають модифікаційні елементи лексичного значення порівняно з лексичним значенням кореневої морфеми. Так, наприклад, дієслівні префікси можуть виражати такі елементи лексичних значень:

- напрямок руху: *зі-йти́, ви-йти́, уві-йти́*;
- неповноту (частковість) дії: *при-лягти́, при-сісти*;
- початку дії: *за-крича́ти, за-дріма́ти*;
- результат дії: *при-бі́ти, при-чепі́ти* тощо.

Іменникові суфікси виражають такі елементи лексичних значень:

- особи за дією, родом (видом) діяльності: *нал-і́й, слух-а́ч, переві́з-ник*;
- особи за відношенням до предмета або явища: *школ-я́р, газет-я́р, перемо́ж-ець*;
- оцінки (зменшеності, пестливості, згрубілості): *ні́ж-еньк-а, петру́ш-ечк-а, вовч-и́щ-е*;
- абстрактної опредмеченої процесу (дії, стану): *пода́-ни-я, уч-е́нн-я, чита́-ни-я, завда́-ни-я*;
- абстрактної опредмеченої ознаки: *нов-изн-а́, добр-от-а́, ста́р-ість* та ін.

Прикметникові суфікси передають такі елементи лексичних значень:

- первинної непроцесуальної ознаки: *тём-н-ий, сол-бн-ий*;
 - суб'єктивної оцінки: *тон-юсіньк-ий, свіж-еньк-ий, мал-ёсеньк-ий*;
 - ознаки за відношенням до особи, тварини: *Ольж-ин, ковал-ів, лебед-ін-ий*;
 - ознаки за відношенням до дії: *читá-ль/н-ий, залік-бв-ий*;
 - ознаки за відношенням до предмета: *руч-н-ий, мор-ськ-ий* і т. д.
- Дієслівні суфікси виражають такі значення:
- процесуальності: *чит-á-ти, куп-увá-ти, скрип-і-ти*;
 - ознаки за дією: *син-і-ти, червон-і-ти, марн-і-ти*;
 - миттєвої дії (процесу, стану): *стук-ну-ти, бріз-ну-ти, блім-ну-ти*.
- Прислівникові суфікси (або суфікси і префікси) передають такі елементи лексичного значення:
- вторинної якісної ознаки: *ціка́в-о, гáряч-е*;
 - вторинної кількісної ознаки: *дв-ічі, тр-ічі*;
 - способу дії: *на-швидк-у́, мим-о-во́л-і* (орф. *нашвидку́, мимово́лі*);
 - сумісності: *у-дв-о́х, по трóј-е* (орф. *удво́х, по тро́е*);
 - уподібнення за ознакою: *по-літнь-ому, по-украї́нськ-и* (орф. *по-літньому, по-украї́нськи*) тощо.

Усі іменникові афікси виражають значення предметності; прикметникові – непроцесуальної ознаки; дієслівні – дії, стану, процесу; прислівникові – вторинної ознаки (ознака дії, ознака ознаки, ознака предмета). Значна частина дериваційних прислівникових суфіксів за походженням є трансформованими з інших частин мови (переважно це флексії іменників): *ра́нк-ом* (-*ом* – за походженням це флексія ор. одн. іменника), *вра́нц-і* (-*і* – за походженням це флексія місц. одн. іменника).

Формотвірні, або **граматичні**, афікси застосовуються для утворення форм, що складають парадигму однієї лексики: *спитá-в, носі-л-и* (суфікс -*в-* (-*л-*) бере участь у творенні форм минулого часу дієслів *спитá-ти, носі-ти*); *нов-іш-ий, гліб-ш-ий* (-*ш-* (-*іш-*) бере участь у творенні форм компаратива (вищого ступеня порівняння) прикметників *нов-ій, глібо́к-ий*). Усі формотвірні афікси поділяються на власне формотвірні та словозмінні. До перших належать суфікси і постфікси, а до других – флексії: *земл-ёю, радіст-ю, сін-ові*. Словозмінні афікси (флексії) можуть бути специфічними для кожної окремої форми в складі парадигми однієї лексики. Крім вираження граматичного значення, ці афікси можуть бути засобом оформлення синтаксичних (реляційних) зв'язків у словосполученні та реченні: *говоріти пра́вд-у, літнь-ої́ по́дорож-і*. Власне формотвірні афікси застосовуються для утворення однотипних форм, що входять до

складу часткової категорійної парадигми однієї частини мови: *ході́ти-м-еш, най-довши́й*.

До системи формотвірних афіксів входять 1) суфікс *-в- (-л-)* як засіб вираження граматичного значення дієслів минулого часу: *літа́-в*; 2) суфікс *-ти* виражає значення інфінітива: *мрі́я-ти*; 3) суфікс *-м-*, що виражає значення майбутнього часу: *стоя́ти-м-у* та деякі ін.

4.2. Питання про функціональний статус суфіксів дієприкметників і дієприслівників. Афікси, що мають синкретичний функціональний характер

В українському мовознавстві немає однозначної відповіді на питання про те, якими є суфікси дієприкметників і дієприслівників – словотвірними чи формотвірними. Це пов'язано з різними поглядами на частиномовний статус дієприкметників і дієприслівників. У сучасній українській лінгвістиці є два погляди на ці терміни. Згідно з першим, традиційним, дієприкметники та дієприслівники є особливими (гібридними, атрибутивними) формами дієслова, які поєднують граматичні ознаки – загальнокатегорійне значення, морфологічні категорії та синтаксичні функції – двох частин мови: дієслова і прикметника, дієслова і прислівника. У такому разі дієприкметники та дієприслівники входять до парадигми дієслова як словоформи, а їхні афікси є формотвірними, оскільки вони утворюються від інфінітивних і презенсних основ: *ході́-ти* → *ході́-вши*, *ход-ять* → *ход-ячи*, *ході́-ти* → *ходж-ен-ий* тощо.

Інший погляд, зокрема І. Вихованця та К. Городенської, полягає в тому, що дієприкметники й дієприслівники вважаються віддієслівними прикметниками та прислівниками, тобто відповідні згадані вище пари є актом не формотворення, а словотворення. З цієї позиції дієприслівникові та дієприкметникові суфікси виступають не як формотвірні, а як словотвірні засоби: *дозрі́-ти* → *дозрі́-л-ий*, *ві́ріши-ти* → *ві́ріш-ен-ий*, *помі́-ти* → *помі́-т-ий* тощо.

При врахуванні першого підходу під час визначення семантичного типу основи лексичні та словозмінні основи цих слів є різними: до лексичної основи дієприкметника входитиме лише та його частина, що не враховує суфікс дієприкметника і флексію: *дозрі́-лий*, *ві́ріш-ений*, *помі́-тий*, а до словозмінної основи – частина дієприкметника без флексії: *дозрі́л-ий*, *ві́рішен-ий*, *помі́т-ий*; дієприслівник матиме як незмінюване слово лише лексичну основу, тобто частину слова без формотвірного суфікса: *ході́-вши*, *ход-ячи*.

За умови другого, функціонального, підходу лексична й словозмінна основи дієприкметників є тотожними, а лексична основа дієприслівника включатиме і словотвірний суфікс, тобто фактично основа дієприслівника дорівнює всьому слову: *дозрі́л-ий, ві́рішен-ий, помі́т-ий; ході́вши, ходо́ючи*.

Тією ж мірою сказане може стосуватися і ступеньованих форм прикметників і прислівників – компаративна і суперлатива. Якщо категорію ступенів порівняння розглядати як морфолого-синтаксичну, тобто граматичну, то суфікси *-ш-* та *-іш-* є в чистому вигляді формотвірними, відповідно такими, що не входять до лексичної основи словоформ прикметникових і прислівникових лексем: *яскраві́ший, най-трива́лі-іший*. Проте останнім часом категорію ступенів порівняння кваліфікують як словотвірно-синтаксичну [Вихованець 2002] або як словотвірно-морфолого-синтаксичну [Костусяк 2002]. За такого підходу суфікси *-ш-* та *-іш-*, а також префікс *най-* входять до лексичної основи згаданих словоформ, тобто виконують словотвірну функцію: *яскраві́ш-ий, найтрива́ліш-ий*.

Зважаючи на це, афікси, за допомогою яких утворюються дієприкметники та дієприслівники, а також ступеньовані форми прикметників і прислівників, мають синкретичний характер, тобто поєднують функції як словотвірних, так і формотвірних засобів. Отже, ці афікси є *словотвірно-формотвірними*, або *дериваційно-граматичними*.

Дериваційно-граматичні афікси – це засоби, що виражають елементи як лексичного, так і елементи граматичного значення слова. Крім згаданих афіксів, до цих засобів можна зарахувати більшість дієслівних суфіксів, які виражають елементи лексичної семантики та елементи граматичного значення дієслівних форм, а саме, значення виду, напр.: *до-писати, на-крити, від-міти*.

4.3. Регулярні та нерегулярні афікси. Уніфікси

В українській мові афікси не однакові за ступенем відтворюваності. Одні з них регулярно повторюються в межах тих чи інших груп слів, інші вживаються нерегулярно. Отже, **регулярність/нерегулярність афікса** – це його повторюваність, відтворюваність у певних групах слів. У лінгвістичній літературі регулярні афікси визначають так:

Регулярні афікси – це такі, які наявні у великій кількості похідних слів, що утворюють одноафіксальний ряд, напр.: суфікс *-ість* – *за́зд-ість, лёгк-ість, терпелі́в-ість*; префікс *на-* – *на-молоти́ти, на-говори́ти, на-ду́мати* [УСТ 2007: 147].

Регулярні афікси – це ті афікси, що постійно повторюються у різнокорених, але співвідносних словах або словоформах і утворюють певну словотвірну чи формотворчу модель [ЕУМ 2000: 37].

Регулярні афікси – це афікси, які утворюють певну морфологічну модель і повторюються в ряді слів [СЛТ 1985: 24].

Регулярні афікси – це афікси, які постійно повторюються в більш-менш значній кількості слів одного лексико-граматичного розряду. Вони відтворюють модель і складають словотвірний ряд [Горпинич 1999: 20].

Так, до регулярних афіксів в українській мові належать флексії дієслів І та II дієвідміні: *-у, -еш / -иш, -е / -ить, -емо / -имо, -ете / -ите, -уть / -ать*. Нерегулярними в системі дієслова є флексії *-м, -си, -ть*, які трапляються лише в атематичних дієсловах типу *да-м, ї-м, відпові-м, ї-си, да-си, відпові-си, дас-ть, їс-ть, відповіс-ть*.

Отже, регулярні афікси відтворюються в складі цілої групи слів, зазвичай значної за кількістю, що утворюють самостійні словотвірні або формотвірні типи. Такими є суфікси іменників *-ни-, -ник-, -к(а), -ець*, суфікси прикметників *-ов-, -н-, -аст-* та ін. Вони охоплюють великі групи слів, мають високий ступінь регулярності. Більшість дієслівних префіксів є регулярними, а також флексії всіх відмін іменників, усіх прикметників.

Нерегулярні афікси – це афікси, які трапляються в одному або декількох словах, напр.: суфікс *-знь* – *боя-знь*.

У лінгвістичній літературі нерегулярні афікси визначають так:

Нерегулярні афікси – це одиничні або унікальні афікси, які трапляються в поодиноких структурно ізольованих словах і не формують їхніх відтворюваних моделей [ЕУМ 2000: 37].

Нерегулярні афікси – це афікси, які словотворчих чи формотворчих моделей не утворюють, трапляються тільки в поодиноких випадках [СЛТ 1985: 24].

Нерегулярні афікси – це поодинокі афікси, які трапляються спорадично, рідко, виділяються в одному або двох-трьох словах і не утворюють модель [Горпинич 1998: 21].

Нерегулярні афікси не утворюють словотвірних або формотвірних типів; слова, до яких вони входять, не складають закономірних рядів утворень. Вони ізольовані від живих типів словотворення й формотворення, трапляються лише в обмеженій кількості слів або в складі окремих слів. До нерегулярних елементів мови належать всі унікальні частини слів: *франц-уз, одес-ит, коз-ел*.

У деяких словах української мови трапляються такі значущі елементи, яких немає в жодному іншому слові. Це унікальні елементи

слова (або так звані уніфікси). До наукового обігу термін «уніфікс» запровадила проф. О. А. Земська [Земская 1973: 53–61].

Уніфікси (*уні* – усічена частина прикметника *унікальний* та лат. *fixus* – прикріплений) – це афіксальна морфема, що посідає в слові позицію суфікса, виражає словотвірне значення, але не відтворюється в інших словах, напр.: *франц-у́з*, *одес-и́т*, *люб-о́в*, *дубл-и́кат*, *пошт-а́мт*, *коз-е́л*, *світ-о́ч* та ін. Незважаючи на те, що уніфікси не повторюються в жодному іншому слові української мови, тобто не характеризуються однією з найважливіших ознак морфеми – відтворюваністю, слова з цими компонентами сприймаються як похідні, тому що при них завжди є непохідні слова, які виступають для них як мотивувальні основи. Отже, неповторювані (невідтворювані) елементи в них завжди пов'язані з повторюваними (відтворюваними) коренями. Як вважає проф. О. М. Тихонов, «саме повторюваність кореня й забезпечує їхню смислову визначеність, чітку семантичну подільність. Тут корінь виступає як носій базового значення, відсилаючи до семантики твірного слова. Решта частини семантики припадає на долю уніфікса» [Тихонов 2002: 41].

Таким чином, слова з унікальними елементами є похідними, мотивованими одиницями мови, що й за формою, і за змістом пов'язані зі своїми твірними, зумовлені ними та залежні від них. Лише їхня похідність недооформлена.

На думку проф. О.М. Тихонова, усі уніфікси можна поділити на дві групи. До першої вчений зараховує ті, що співвідносяться з суфіксами за семантикою (напр., уніфікс *-ад-* у слові *пол-ад-я́* має значення 'заміжня особа жіночої статі'; таке ж значення мають суфікси з експресивною оцінкою: *-иш-* у слові *генераль-иш-а*, *-их-* у слові *купч-их-а* та ін.); до другої групи – ті, що не знаходять відповідників у системі словотвірних морфем сучасної української мови: *цитата (-ат-)*, *стеклярус (-'арус)*, *чайханá (-хан-)* та ін. [Тихонов 2002: 42]. У другому випадку такі елементи кваліфікують як морфеми лише умовно.

Отже, уніфікси характеризуються такими ознаками:

1. Належать до групи афіксальних дериваційних (словотвірних) морфем.

2. Не характеризуються відтворюваністю (повторюваністю) як однією з найважливіших ознак морфеми.

3. Виражають словотвірне значення, яке встановлюється через співвідношення твірної та похідної основ інших слів, утворених за допомогою регулярних продуктивних афіксів (за винятком окремих слів).

4. Найчастіше співвідносяться з суфіксами.

5. Смысловая значимость и чёткая семантическая подлинность унификсизма обеспечивается повторюваністю коренів.

4.4. Продуктивні й непродуктивні афікси.

Питання про статус конфікса

За участю в утворенні нових слів та їхніх граматичних форм афікси поділяються на продуктивні й непродуктивні.

Продуктивні афікси – це ті, що беруть участь у сучасному слово- і формотворенні, тобто трапляються в нових словах та їхніх граматичних формах, використовуються для творення нових слів (словотвірні афікси) й оформлюють їх граматично (формотвірні афікси). Так, у живих процесах словотворення беруть активну участь суфікси іменників **-нн(я)**, **-тт(я)**, **-к(а)** зі значенням опредмеченої дії (процесу), суфікси **-ник**, **-ист** (**-іст**), **-ій** та ін. зі значенням особи за родом (видом) діяльності.

У науковій літературі продуктивні афікси визначаються так:

Продуктивні афікси – це афікси, що мають високий рівень частоти використання у процесах словотворення, напр.: префікс **при-**, суфікс **-ик** [УСТ 2007: 143].

Продуктивні афікси активно використовуються у творенні нових слів або граматичних форм [ЕУМ 2000: 38].

Продуктивні афікси – це афікси, за допомогою яких активно утворюються нові слова і форми, вони є живими [Горпинич 1999: 22].

У системі іменників широко представлені похідні слова з суфіксами **-н'н'-**, **-т'т'-** (знання, змагання, завдання, життя, миття, побиття), **-ник** (заправник, лічильник, копіювальник), **-ист** / **-іст** (таксіст, кар'єрист, батутіст, піаніст, футболіст, аквалангіст), **-ець** (кравець, знавець, боєць), **-ар** (муляр, комісар, бондар, повістяр, каменярь, лікар), **-іст'** (старість, радість, молодість) та багато інших.

У сфері прикметників до продуктивних належать суфікси **-н-** / **-н'** (братній, мужній, вельможний), **-ов-** / **-ев-** (кизилівий, нульовий, сніговий, вермішелевий, перцевий, аличевий), **-ськ-** / **-зьк-** / **-цьк-** (миколайівський, товариський, нью-йоркський, бахмацький, гайдамацький, оверуцький, паризький, петербурзький, збаразький), **-ив-** / **-лив-** (правдивий, чутливий, хворобливий), **-аст-** / **-ист-** (зубастий, попельастий, хвилястий, землястий, плечистий, гонористий), **-ав-** (зеленавий, білявий, чорнявий), **-еньк-** / **-есеньк-** / **-ісіньк-** / **-юсіньк-** (маленький, свіжесінський, тонюсінський, жовтесенький), **-к-** / **-ок-** (говіркий, глибокий, високий) та ін.

З-поміж дієслівних суфіксів до розряду продуктивних можна зарахувати такі: *-ува-* (*купувати, моделювати, торгувати*), *-а-* (*читати, міняти, дрижати, кричати*), *-ну-* / *-ону-* (*кинути, сипнути, стрибнути, блиснути, трусоннути, смиконнути, сіпоннути*), *-и-* / *-і-* (*сипіти, хотіти, ходіти, лишіти, кроїти*).

Найбільшу продуктивність у системі адвербіальних суфіксів виявляють морфем *-о* / *-е* (*біло, тихо, спокійно, гаряче, байдуже, різьоче, ворбже*).

Великою продуктивністю характеризуються суфіксоїди *-лог* (*дієтолог, маркетолог, діалектолог*), *-хід* (*атомохід, всюдихід, місяцехід*), *-мір* (*дощомір, водомір, газомір*) та ін., а також постфікс *-ся*: *зачитатися, приноровитися, юрмитися, розмірзатися, митися, колотися, кусатися* та ін.

До продуктивних префіксів і префіксоїдів належить величезна кількість субстантивних, ад'єктивних і вербативних морфем, напр.: *роз-*, *без-*, *з-* (*-с-*), *між-*, *за-*, *ви-*, *по-*, *про-*, *пере-*, *при-*, *пре-*, *анти-*, *поза-*, *само-* та багато інших: *розщедритися, розчепіти, розсунути, розчулитися, безпідставний, бездіяльний, безформний, безідейний, зцідіти, зішкребті, знайти, схопіти, сфотографувати, стягнути, міжпланетний, міжсистемний, між'ярусний, затягті, запаморочити, записати, вісмикнути, вібороти, вічавити, поїхати, помчати, пострибати, повернути, прокрутіти, продивітися, переплисті, перемудріти, перегрітися, антивоєнний, антинейтрон, антиречовина, позааудиторний, позаторішній, позаблòковий, самохід, самовчитель, самодержавний* тощо.

Нові слова граматично оформлюються за допомогою флексій іменників, прикметників, дієслів, які в сучасній українській мові є продуктивними.

Непродуктивні афікси – це ті, які перестали брати активну участь в утворенні слів та їхніх граматичних форм. Вони не трапляються в складі нових слів, що виникають у сучасній українській мові й не оформлюють їх граматично.

У науковій літературі непродуктивні афікси визначаються так:

Непродуктивні афікси – це афікси, що не використовуються для творення похідних слів у сучасній мові, напр.: префікс *па-* (*пагорб*), суфікс *-ай* (*шахрай*) [УСТ 2007: 28].

Непродуктивні афікси не здатні утворювати нові слова, граматичні форми або утворюють їх дуже рідко [ЕУМ 2000: 38].

Непродуктивні афікси – це афікси, що виділяються при морфологічному аналізі слова, але для утворення нових слів чи

граматичних форм не використовуються або використовуються рідко [СЛТ 1985: 23–24].

Так, не утворюють нових слів суфікси **-б(а)**, **-няк**, **-знь**, **-ма**, **-ва-**, що вживаються в словах *боротьба́*, *молотьба́*, *ходьба́*, *березня́к*, *лозня́к*, *сушня́к*, *боя́знь*, *ридма́*, *сторчма́*, *взува́ти*, *жувати́*.

Не беруть участі в сучасному словотворенні префікси **су-**, **воз-**, **пред-**, **прото-** та деякі інші: *сузі́р'я*, *суча́сний*, *возз'є́днання*, *предста́вник*, *пред'явни́к*, *прото́тип*, *протопо́п*.

Непродуктивними є всі унікальні та нерегулярні афікси. На цій підставі не можна вважати, що, навпаки, усі регулярні афікси є продуктивними. Серед регулярних афіксів багато таких, що не беруть участі в утворенні нових слів. Наприклад, суфікс **-изн-** трапляється приблизно в десятих українських словах типу *новизна́*, *крути́зна*, *кривизна́* тощо, але нових слів із цим суфіксом у сучасній українській мові не виникає. Отже, поняття регулярності/нерегулярності та продуктивності/непродуктивності не завжди збігаються.

Продуктивні та непродуктивні афікси не відділені один від одного певною межею. У процесі еволюції мови продуктивні афікси можуть стати непродуктивними, і, навпаки, деякі колись непродуктивні афікси можуть перейти до розряду продуктивних (наприклад, колись продуктивні суфікси **-от-** та **-ин-** з семантикою опредмеченої ознаки (утворюють т. зв. імена якості) у сучасній українській мові не утворюють нових слів.

Деякі дослідники виділяють ще один різновид морфем – *конфікс* (від лат. *con* – разом, *confixus* – скріплений разом), або *циркумфікс* (від лат. *circum* – навколо, тобто скріплений навколо).

Конфікс – це двох- або трьохафіксна дериваційна морфема, яка виконує ті самі функції, що й суфікс і префікс (префікс і постфікс, суфікс і постфікс або префікс, суфікс і постфікс), і яка в процесі словотворення модифікує твірну основу одночасно в пре- і постпозиції: *дім-Ø* → *без-дімн-ий* (*без-...-н-*), *да́вн-ий* → *з-да́вн-а* (*з-...-а*), *рівноба́г-а* → *в-рівноба́ж-и-ти* (*в-...-и*).

У сучасній українській мові достатньо продуктивними й регулярними є трьохафіксні конфікси, що є одночасним поєднанням префіксів, суфіксів і постфіксів. У такий спосіб утворюються дієслова, напр.: *сльоз-а́* → *про-сльоз-і́-ти-ся* (*про-...-и-...-ся*), *ще́др-ий* → *роз-ще́др-и-ти-ся* (*роз-...-и-...-ся*), *хі́ттр-ий* → *у-хіттр-і́-ти-ся* (*у-...-и-...-ся*).

Конфіксальний (префіксально-суфіксальний, префіксально-постфіксальний, суфіксально-постфіксальний, префіксально-постфіксально-суфіксальний) словотвір (конфіксація) – достатньо продуктивне явище в сучасній українській мові, отже, і конфікс є достатньо продуктивною

дериваційною морфемою. За допомогою конфіксів (одночасно префікса і суфікса) утворюється значна кількість повнозначних слів – іменників, прикметників, дієслів і – особливо – прислівників: *гор-а* → *під-гір'-я-а*, *Кавказ* → *За-кавказ-О-я*, *ліс* → *прó-ліс-ок*; *стіл-О* → *на-стіль-н-ий*, *вин-а* → *без-він-н-ий*, *слов-о* → *до-слів-н-ий*, *страх-О* → *без-страш-н-ий*; *пóвн-ий* → *на-пóвн-и-ти*, *безпéк-а* → *у-безпéч-и-ти*, *спá-ти* → *ві-спа-ти-ся*; *осінн-ий* → *по-осіннь-ому*, *пізн-ий* → *до-пізн-а*, *далék-ий* → *з-далек-а*, *францúзьк-ий* → *по-францúзьк-и*, *латін-а* → *по-латін-і*.

На думку вчених, основним аргументом на користь того, що конфікси – це особливий тип морфеми, є одночасне (а не роздільно-послідовне!) приєднання їхніх компонентів – префіксів і суфіксів, або префіксів і постфіксів, або суфіксів і постфіксів, або префіксів, суфіксів і постфіксів – до твірної основи (або до твірного слова), пор.: *вікн-о* → *під-вікн-ник*. Відсутність морфемних сполучень *під-вікон та *вікон-ник свідчить, що префікс *під-* та суфікс *-ник* справді приєднані до твірної основи *-вікн-* одночасно.

На особливу увагу в сучасній українській мові заслуговує процес творення прикметників типу *без-страш-н-ий*. Такі слова утворюються конфіксальним (префіксально-суфіксальним) способом, незважаючи на те, що в українській мові основа *-страх-* поєднується з суфіксом *-н-*: *страш-н-ий*. Річ у тім, що слова *страшний* і *безстрашний* семантично віддалені одне від одного, оскільки слово *страшний* має ЛЗ ‘... своїм виглядом, своїми діями, великою силою, потужністю і т. ін. викликає, вселяє почуття страху, переляку’ [ВТС СУМ 2002: 1203], а *безстрашний* – ‘який не знає, не чуває страху; відважний, хоробрий’ [ВТС СУМ 2002: 45]. Тому останнє мотивується іменником *страх*, а не прикметником *страшний*, тобто для обох слів твірним є *страх*, а обидва прикметники перебувають з твірним іменником на одному ступені похідності й пов’язані відношеннями безпосередньої мотивації.

Отже, основними ознаками конфікса є:

- а) складений характер;
- б) переривчастість;
- в) дистантне розташування компонентів у структурі слова.

Але цих ознак недостатньо для визнання самостійності морфемного статусу конфіксів і виділення їх як особливого типу морфеми. Головна перешкода тут полягає в тому, що в їхньому складі не відбувається повного семантичного злиття значень префіксів, суфіксів, постфіксів – компоненти конфікса зберігають свою смислову автономність.

Отже, конфікси насправді виступають як двох- і трьохфіксні комплекси, у яких кожна морфема яскраво вирізняється й зберігає власну семантику. На морфемному рівні чітко прослідковується

самостійність кожного компонента конфікса. Конфікси – це морфемні сполучення, що складаються з морфем. Але на словотвірному рівні конфікси становлять єдиний комплекс, що приєднується до твірної основи. Таким чином, це словотвірні форманти, що функціонують у сфері словотворення [Тихонов 2002: 46].

5. Основа слова

5.1. Поняття про основу слова

У шкільному курсі української мови під основою прийнято розуміти частину слова без закінчення. Таким чином, до основи входить весь морфемний склад слова, за винятком флексії. Проте в сучасному мовознавстві основа слова – це не таке просте поняття. У науковій літературі основу слова розглядають так:

Основа слова – це граматично незмінна частина слова, яка залишається в ньому після відокремлення флексії та/або граматичних суфіксів, повторюється в усіх його словоформах і виступає носієм лексичного значення. Напр.: *очікуванн-я, перемовин-и* [УСТ 2007: 113].

Основа слова – це частина слова, яка є носієм його лексичного значення і залишається в слові після відокремлення закінчення і формотвірного афікса [СЛТ 1985: 172].

Основа слова – це така частина слова, що повторюється в усіх його словоформах, але не має ні його завершеності, ні його оформленості, тобто завжди існує як частина цілого [Клименко 1998: 59].

Основа слова – це сукупність морфем і асемантичних сегментів, яка формує індивідуальне лексичне значення кожного конкретного слова [Горпинич 1999: 52].

Як бачимо, однастайності в поглядах на основу, в цілому, немає.

Розглянемо різні семантичні й структурні особливості морфем у складі словоформ дієслова *читати*: *чит-а-ти*, *чит-а-в-Ø*, *чит-а-л-а*, *чит-а-л-у-ть*, *чит-а-л-у-чи*, *чит-а-вши*, *чит-а-н-ий*, а також словотвірну пару *чит-а-ти* → *чит-а-нн-я*. Виконавши цей аналіз, помічаємо, що одні морфеми поводяться як більш стабільні елементи, інші – як менш стабільні в процесі формо- і словотворення. Відповідно до цього в слові можна виявити більш стабільну його частину і менш стабільну. Тому більш стабільну частину слова прийнято називати основою. Інфінітив *читати* не має флексії, оскільки це незмінна форма дієслова, але його основа не дорівнює всьому слову (*чит-а-ти*), оскільки суфікс *-ти* виражає суто граматичне значення. Аналізуючи дієприкметник *читаний*, з одного погляду, можна виділити основу *чита-ний*, а

з іншого – *чітан-ий*. Перша основа є лексичною, а друга – словозмінною (див. п. 5.3. «Семантичні типи основ»).

З вищесказаного видно, що дефініція основи слова має враховувати три аспекти – функціональний, семантичний і структурний.

З семантичного боку основа слова є його базою, ядром, що забезпечує лексико-семантичну тотожність форм того самого слова (лексемі) й розмежування словоформ різних лексем. Основа обов'язково виражає лексичне значення слова. Цим вона відрізняється від окремих морфем, які здатні виражати окремі, деякі елементи лексичного значення, пор.: *написá-ти* і *на-*, *-пис-*, *-а-*.

У структурному плані основа характеризується стабільністю оформлення. Зміни, що допускаються в межах однієї основи, можуть мати лише морфонологічний характер (альтернації, ускладнення, усічення, зміна акцентуації): *заснува́-ти* – *засно́ва-н-ий*, *тел-я́* – *тел-я́т-и*, *глиб-о́к-ий* – *гли́б-и-ий*.

З функціонального погляду поняття основи теж не є простим і однозначним, оскільки одні слова є похідними, інші – непохідними, отже, і їхні основи теж характеризуються як похідні й непохідні. Залежно від процесу – словотворення чи формотворення – розрізняють словотвірні й формотвірні основи, крім того, є мотивовані й немотивовані основи (див. п. 5.2. «Функціональні типи основ»).

Формально й семантично обов'язковим елементом основи є корінь, тоді як афіксальні морфемі – це факультативні елементи основи, а флексія завжди залишається поза її межами. Зазвичай морфемі в складі основи розташовуються в лінійній безперервній послідовності, проте у зв'язку з наявністю постфіксів і внутрішніх флексій можливі т. зв. перервані основи: *к-им-не́будь*, *шість-ма-ст-а́ми*, *намага́й-еть-ся* тощо.

У незмінюваних словах через відсутність форм словозміни і, як наслідок, через відсутність флексій основа дорівнює всьому слову: *шимпанзе́*, *рагу́*, *хі́нді*, *метрó* тощо. Кінцевий голосний у таких словах не є флексією. Вони не характеризуються жодними ознаками морфемі в загалі, а також жодними ознаками флексії як особливої морфемі зокрема.

Основа – це мовна одиниця, але якісно відмінна від іншої мовної одиниці, якою оперують під час морфемного і словотвірного аналізу.

Таким чином, **основа слова** – це обов'язкова частина морфемної структури слова, яка має достатню функціональну, структурну й семантичну стабільність, що визначається залежно від типу й мети лінгвістичного аналізу, характеризується набором специфічних ознак, серед яких основними є такі:

- 1) відсутність у її складі афіксів, що виражають суто граматичне значення слова;
- 2) є носієм лексичного значення слова;
- 3) в окремих випадках може дорівнювати слову, проте загалом основа і саме слово – це не тотожні поняття (явища);
- 4) характеризується функціональним, структурним і семантичним навантаженням тощо.

5.2. Функціональні типи основ

Як і будь-яка одиниця мови, основа для чогось використовується (виконує функцію), щось позначає (має семантику), а щоб це значення могло функціонувати, характеризується оформленістю (структурою). Але функції, значення і структури основ різні. Згідно з відмінностями, які спостерігаються у функціях, значеннях і структурах основ, виділяють функціональні типи основ. У словотвірному процесі вони служать для творення нових слів і можуть виконувати активну й пасивну функції. Першу виконує немотивована (непохідна) основа та мотивована (похідна) основи, другу – твірна основа.

Немотивована (непохідна) основа – це основа, у якій відсутні з якою-небудь іншою основою відношення дериваційного слідування; у ній, як правило, не виділяють словотвірні афікси, напр.: *знá-ти, рук-á, сем-ú, вс-я*.

Іншими словами, це основа непохідного слова, значення якої не виводиться зі значення іншого слова [УСТ 2007: 117]: *сúн-ий, лúп-а*.

Мотивована (похідна) основа – це основа, у якій виявляються з іншою основою відношення дериваційного слідування і яка може містити словотвірні афікси, напр.: *лісóк-Ø, вишивіáнн-я, по-дру́жньому, sóтн-я*.

Інакше кажучи, це основа, що містить у собі мотивувальну основу твірного слова і формант: *крíвд-и-ти (кривд-), с-пéред-у (-перед-)* [УСТ 2007: 116].

Твірна основа – це основа, у якій з іншою основою встановлюються відношення передування в дериваційному процесі, тобто це основа, від якої утворено аналізоване похідне слово, напр.: *пом'я́кш(и)-ти → пом'я́кш-енн-я, рі́чк-а → рі́чк-ов-ій, мі́ня-ти → за-мі́ня-ти, пра́ц-я → пра́ц-ові́т-ий*.

Іншими словами, це основа, від якої утворюється нове слово певним способом словотворення. Напр.: *бага́т-ий → бага́т-ств-о, на́ш-Ø → по-на́ш-ому* [УСТ 2007: 119].

Як правило, твірна основа є ніби спільним ядром для твірного й похідного слова; виняток становлять лише слова, утворені безафіксним способом, напр.: *перехóди-ти → перехі́д-Ø-Ø, зóлот-о → золот-Ø-ій*.

У складі похідного слова до твірної основи додається словотвірний формант – суфікс, префікс, постфікс, конфікс.

5.3. Семантичні типи основ

У попередньому параграфі (див. п. 5.1.) було зазначено, що основа – це частина, яка має достатню стабільність у структурно-семантичному плані. Вона в будь-якому разі виражає лексичне значення слова, проте, крім лексичного, основа може виражати певні елементи граматичного значення. У семантичному плані розрізняють лексичну й словозмінну основи.

Основа, що служить для вираження лексичного значення слова й виділяється шляхом відкидання формотвірних і словозмінних афіксів, називається **лексичною**, напр.: *зрозумі-л-и*, *полі-т-ий*, *говор-ячи*, *схопі-ти*, *вмива́й-еть-ся*, *книжко́в-ий*.

Лексична основа (ЛО), як правило, однакова в усіх граматичних формах, що притаманні слову. Саме ця основа забезпечує семантичну тотожність усіх форм, які об'єднуються в парадигму одного слова (лексеми), тобто забезпечують рівність слова самому собі.

До складу ЛО, крім кореня, зараховуються афікси словотвірного характеру, тобто ті, що є носіями або дериваційного значення (вони модифікують, уточнюють лексичне значення кореня), або дериваційно-граматичного значення. Наприклад, у слові *книжко́вий* суфікс *-ов-* є носієм дериваційного значення, тобто утворює слово з новим ЛЗ; у слові *схо́пити* до лексичної основи входить префікс *с-*, який водночас з уточненням ЛЗ слова виражає елемент ГЗ слова, а саме – значення виду.

Отже, для визначення ЛО необхідно: 1) виділити всі афіксальні морфеми, 2) визначити їхній характер, 3) визначити межі ЛО в аналізованому слові.

Лексична основа – це семантичний, а не структурний тип основи, доказом чого слугують приклади ЛО в словах такого типу: *се́лянin* – *се́ляни*, *лоша́* – *лоша́та*, *ім'я* – *іме́на*. Тут, незважаючи на відмінності в суфіксальному складі, у кожній парі словоформ виділяється однакова ЛО завдяки лексико-семантичній тотожності; суфікси виражають граматичне значення числа, але входять до складу ЛО, тому що поряд із цим виражають ЛЗ: *се́лянin* ‘особа, яка живе там, де це зазначено коренем’; *лоша́та* ‘дитинчата тварини, позначеної коренем’ тощо.

Основа, що виражає не лише ЛЗ, але й ГЗ, які не є засобом вираження синтаксичних відношень, і виділяється шляхом відкидання лише словозмінних афіксів (усі флексії та інфінітивний суфікс *-ти* /

-ть), називається **словозмінною**, напр.: *зрозумі́л-и*, *полі́т-ий*, *схопі́-ти*, *вмива́й-еть-ся*, *книжко́в-ий* (пор. з прикладами ЛО).

Саме цей тип основи вивчається в школі.

Така основа є спільною не для всіх форм того самого слова, а лише для частини, у яких спільним є не лише ЛЗ, а й деякі ГЗ, напр.: *запи́са-ти*, *запи́сав-Ø*, *запи́сал-а*, *запи́сал-и б*, *запи́сан-ий*.

У науковій літературі словозмінну основу (СО) ще називають **граматичною основою**, або **основою формотворення**. Проте в зміст терміна «формотвірні основа» варто вкладати інше значення. Так, під **формотвірною** основою слід розуміти вихідну базу для творення граматичних форм слів у сучасній українській мові. Наприклад, формотвірними є основи інфінітива та основи презенса в системі дієслів. Від інфінітивної основи утворюються власне інфінітиви, форми минулого часу, умовного способу, активні та пасивні дієприкметники минулого часу, дієприслівники минулого часу; від презенсної основи утворюються форми власне теперішнього часу, синтетична форма майбутнього часу доконаного виду, форми наказового способу, активні дієприкметники теперішнього часу, дієприслівники теперішнього часу. Формотвірною є основа нульового ступеня порівняння якісного прикметника, від якої утворюються синтетичні форми компаратива (вищого ступеня порівняння) і суперлатива (найвищого ступеня порівняння).

Співвідношення ЛО та СО в конкретних словоформах є таким:

1. У змінюваних слів ЛО може збігатися за складом зі СО: *змага́ння* – ЛО: *змага́нн-я* і СО: *змага́нн-я*.

2. У змінюваних слів ЛО може бути структурно більш простою: *змага́лися* – ЛО: *змага-...-ся* (складається з чотирьох морфів) і СО: *змагал-...-ся* (складається з п'яти морфів).

3. У незмінюваних слів може бути лише один тип основи – лексична: *каши́не*, *таксі́*, *урду́*, *ха́кі*, *вгорі́*, *пооди́нці*, *діста́вшись*, *працю́ючи* (СО в таких словах не виділяється, оскільки це незмінні слова; до них належать невідмінювані іменники, невідмінювані прикметники, невідмінювані числівники, усі прислівники та дієприслівники).

У слів може бути 1) одна ЛО та одна СО: у слові *гара́нтійний* – *гара́нтійн-* є ЛО та СО; 2) декілька СО, які відрізняються формотвірними суфіксами, що виражають ГЗ: *ви́писа-ти*, *ви́писав-Ø*, *ви́писал-а*, *ви́писал-и б*, *ви́писан-ий* (усі СО відрізняються кінцевими елементами, що виражають різноманітні ГЗ); 3) дві ЛО, що відрізняються суфіксами, які виражають лексико-граматичне значення: *кошен-я* – *кошеня́т-а*, *тата́рин-Ø* – *тата́р-и*.

У сучасній науковій літературі подаються, як правило, неповні або неточні визначення ЛО. Так, наприклад, автори словника-довідника «Український словотвір у термінах» ЛО визначають так: «Основа повнозначного слова, яка є носієм лексичного значення» [УСТ 2007: 116], проте така дефініція може характеризувати й СО; В.О. Горпинич пише, що «лексична основа відмінюваного слова – це його частина без закінчення» [Горпинич 1999: 53], однак це визначення стосується не ЛО, а СО.

5.4. Структурні типи основ

Як структурна одиниця основа поділяється на морфеми. Цей поділ може бути представлений у кількісному і якісному плані. Структурні типи основ розмежовуються за 1) загальною кількістю морфем в основі, 2) кількістю кореневих морфем, 3) ступенем послідовності лінійного розташування морфем у слові, 4) характером кінцевої фонем.

Так, за першим критерієм основи характеризуються як подільні та неподільні. **Подільна (членована) основа** – це та, що складається з двох та більше морфем, напр.: *мрій-лів-ий, су-час-н-ість-Ø, при-зем-л-енн-я*. **Неподільна (нечленована) основа** – це та основа, яка містить лише кореневу морфему, напр.: *зна-ти, сел-о, біл-ий*.

За другим критерієм основи поділяються на прості й складні. **Проста основа** – це та, що складається з одного кореня, напр.: *яскрав-ий, двój-е, примір-а*. **Складна основа** – це та, що складається з двох і більше коренів, напр.: *трь-ох-сót-Ø, світловодолікуванн-я, лісостепов-ий*.

Згідно з третім критерієм прийнято розрізняти компактні та перервані основи. **Компактна основа** – це основа, морфеми якої утворюють безперервний ряд лінійно розташованих структурно-семантичних одиниць, напр.: *на-пруж-ен-ість-Ø, без-строк-ів-ий, пере-сід-Ø-ять*. **Перервана (некомпактна) основа** – це та, у якій лінійна послідовність розташування морфем порушується формотвірними або словозмінними афіксами, напр.: *шест-и-ст-ам, генерал-Ø-губернатор-Ø, висвітлює-ть-ся, к-ого-небудь, задума-л-а-сь*.

Відповідно до четвертого критерію основи визначаються як консонантні й вокалічні, а консонантні, у свою чергу, поділяються на тверді та м'які. **Консонантна основа** закінчується на приголосну фонему, залежно від ступеня палатальності якої визначають **консонантні тверді** та **консонантні м'які** основи: *тривал-ий, кийськ-ий, мór-е; знаряд'д'-я, земл'-я, радіст'-Ø*; **вокалічна основа** закінчується на голосну фонему: *сиді-ти, кричá-ти, купувá-ти*.

Усі ці терміни використовуються для характеристики однієї основи. Вони можуть утворювати різноманітні комбінації. Проаналізуємо основу дієприкметника *дозрілий*.

ЛО – *дозрі-* –

- подільна, тому що в ній, крім кореня, виділяється префікс;
- проста, оскільки складається з одного кореня;
- компактна, бо морфеми утворюють лінійну послідовність і не перериваються афіксами з суто граматичним значенням;
- вокалічна, тому що закінчується на голосну фонему.

СО – *дозріл-* –

- подільна, тому що в ній, крім кореня, виділяються префікс і суфікс;
- проста, оскільки складається з одного кореня;
- компактна, бо морфеми утворюють лінійну послідовність і не перериваються афіксами з суто граматичним значенням;
- консонантна тверда, тому що закінчується на приголосну тверду фонему.

Зазначені структурні характеристики основ не є взаємозамінними, хоч у навчальній літературі трапляються випадки взаємозамінності, ототожнення таких характеристик, як *корінь* – *неподільна основа* – *непохідна основа*, *подільна основа* – *похідна основа*. Такому ототожненню перешкоджають об'єктивні чинники. Наприклад, *суді-ти* – це непохідна основа, але подільна (членована), тому що в ній, крім кореня, виділяється суфікс *-і-* зі значенням процесуальності; *хід-Ø* – це неподільна основа, але похідна, тому що твірною основою є *ході-ти*.

На таке непослідовне вживання термінів міг вплинути той факт, що частіше подільні основи є похідними, ніж непохідними, а неподільні – непохідними, ніж похідними. Але частотність комбінацій тих чи інших рис не має абсолютного характеру. Найголовніше – це принципово різні характеристики, що встановлюються не за аналогією, а шляхом аналізу, визначення відповідності класифікаційній типологічній властивості.

6. Морфемна структура слова. Морфемний аналіз

6.1. Поняття про морфемну структуру слова

Термін «**морфемна структура слова**» («морфемна будова слова», «морфемний склад слова») уживається у двох значеннях:

1. Це така внутрішньослівна організація, що становить лінійну послідовність морфем, об'єднаних у слові за правилами морфемної синтагматики.

2. Це узагальнений тип, що є кількісно-лінійною послідовністю морфем певних класів, можливою для слів, напр.: P-P-R-S-S-S-F.

У складі морфемної структури слова (МСС) можуть визначатися не лише морфеми (значущі елементи слова), а й інтерфікси (асемантими).

У науковій літературі є інші тлумачення МСС:

Під **МСС** розуміють сукупність морфем у структурі слова, співвідношення та розташування яких відповідає закономірностям української мови [УСТ 2007: 92]: *архі+важ+лив+ий* (P-R_{nm}-S-F), *різн+о+голос+иц+я* (R_{ad}-I-R_{nm}-S-F).

МСС – це сукупність морфем, послідовність яких визначають певні правила сполучуваності класів морфем [ЕУМ 2000: 374].

МСС поділяється на ядерну частину (коренева морфема) і периферійну частину (решта морфем). Периферійна частина на докореневу (препозиційну) частину і післякореневу (постпозиційну). У сучасній українській мові є слова з одноядерною МСС (прості слова з одним коренем) та з багатоядерною МСС (складні слова з двома і трьома коренями). Особливості морфемних структур досліджує спеціальна лінгвістична галузь, що називається морфотактикою.

Морфотактика – це розділ морфеміки, що описує формальні засоби морфологічної системи мови, їхні взаємовідношення, а також допустимі типи морфемної структури слів.

Формальні засоби становлять об'єкт парадигматики, а допустимі типи – синтагматики в морфотактиці. У парадигматиці слово тлумачиться як ряд одно- чи різнофункціональних елементів, що їх можна вивчати в плані ліво- і правосторонньої валентності. Синтагматика встановлює морфемні типи структури слів у межах частин мови [ЕУМ 2000: 351].

До МСС входять не лише матеріально виражені морфеми, але й нульові морфеми та уніфікси. Слово може складатися лише з однієї морфеми, наприклад, незмінювані непохідні слова (*тут, там, сюді, кенгуру, міс, фразу*). Змінювані непохідні слова мають двокомпонентну МСС, наприклад, іменники, прикметники, числівники, займенникові слова (*хат+а, сін+ій, дв+омá, твої+éю*), непохідні дієслова можуть мати 2–4-компонентну МСС, у якій, окрім кореня та флексії, виділяють ще й суфікс або суфікс і постфікс (*мі+ти, кри+ти; чит+á+ти, сид+і+ти; сміј+á+ти+ся, бој+á+ти+ся*).

Похідні слова I дериваційного ступеня у своєму складі мають, як правило, по три або чотири морфеми: *сад+ók+Ø; біг+Ø+Ø; біл+і+ти, няв+ка+ти*. Незмінювані слова I ступеня словотворення мають не більше двох (рідше – трьох) частин: *тіх+о; дв+і+чі, тр+і+чі; де+сь, ні+де*.

Похідні слова подальших дериваційних ступенів відповідно мають більшу кількість морфем: *не+об+мéж+ен+ість+Ø, за+бруд+н+і+ти+ся*,

форм+ал+іст+ськ+ий, по+роз+би+ва́+ти+ся, пере+на+січ+енн+я, роз+ва́л'+у́+учи+сь.

Те саме слово в різних своїх граматичних формах має різну морфемну структуру, неоднакову кількість морфів, пор.: *чу́д+о* та *чуд+ес+а́, уч+і́+ти* та *уч+і́+л+и*.

Серед поліморфемних утворень переважають три- й чотири-морфемні слова, але часто трапляються п'яти- та шестиморфемні похідні слова, напр.: *по+вч+а́+ль+н+ий, шовк+ов+іст+еньк+ий, не+на+в+міс+н+ий*. Шестиморфемним інфінітивам відповідають семиморфемні форми минулого часу: *по+на+ви+ду́м+ува+ти* і *по+на+ви+ду́м+ува+л+и; по+на+ви+кид+а́+ти* і *по+на+ви+кид+а́+л+и; по+на+при+ши+ва́+ти* і *по+на+при+ши+ва́+л+и*.

Різнманітні за своєю морфемною будовою складні слова. На відміну від однокоренових похідних слів (слів з одним коренем), вони можуть складатися більше, ніж з восьми морфем. Серед них трапляються конструкції з 9 – 14 частин: *двохсотсімдесятимільйонний* (*дв+ох+сот+Ø+сім+десят+и+мільйон+н+ий* – 10 частин), *двічіперисто-розсічений* (*дв+і+чі+пер+ист+о+роз+січ+ен+ий* – 10 частин), *повітреочіщувач-вологпоглинач* (*повітр+е+о+чищ+ув+ач+Ø+волог+о+по+гли+н+ач+Ø* – 14 частин), *бронебійнозапалювальнотрасувальний* (*брон+е+бій+н+о+за+пал+юва+ль+н+о+трас+ува+ль+н+ий* – 16 частин) та ін. МС складних слів – явище вельми специфічне, і воно, безперечно, вимагає спеціального вивчення.

Основні особливості МС українських слів такі:

1. Чим більше морфем у структурі слова, тим більше різновидів морфемних структур. Так, учені нараховують понад п'ятдесят варіантів МС простих слів і більше трьохсот варіантів – складних слів.

2. Чим складнішою є МСС, тим менше слів, у яких така структура реалізована.

3. Оптимальна МСС складається з п'яти морфем у сучасній українській мові, проте найбільш поширеними є 3–4-морфемні конструкції.

4. Для МСС української мови характерними є моделі, у яких розгорнута післякоренева частина, проте й передкоренева може бути репрезентована трьома-чотирма префіксами.

6.2. Морфемні моделі в сучасній українській мові

За О. М. Тихоновим, **морфемна модель** – це абстрагована схема, що відбиває максимальні можливості мови в дистрибуції морфем, яка обов'язково реалізується в межах повнозначних слів [Тихонов 2002: 64].

Кожна частина мови має власні абстраговані моделі, які відображають характерні для неї морфемні послідовності. Специфіку частин мови на морфемному рівні розкривають конкретні моделі, що складаються з певних послідовностей конкретних морфем. Центральне місце в них, як і в абстрактних моделях, посідає корінь певної частини мови, напр.: **R_{nm}** – корінь іменника, **R_{adj}** – корінь прикметника, **R_{nl}** – корінь числівника, **R_{pn}** – корінь займенника, **R_{vb}** – корінь дієслова, **R_{adv}** – корінь прислівника і т. д.

Префікси (P), суфікси (S), інтерфікси (I), флексії (F), постфікси (Pf) в цих моделях виступають також у своєму конкретному втіленні, при цьому виражають ті самі значення. Отже, лише коренева морфема – носій лексичного значення – у морфемних моделях є завжди різною, інші ж морфеми – однакові. Слова, що належать до однієї моделі, мають однаковий набір морфем, які постають у ній в однаковій послідовності. Так, до однієї моделі – **P+P+R_{vb}+S+S** – належать дієслова *по+ви+повз+а́+ти*, *по+ви+гриб+а́+ти*, *по+ви+тир+а́+ти*, (проте до цієї моделі не можна віднести дієслова типу *по+при+но́с+и+ти*, оскільки мають відмінний суфікс і другий префікс), іншу модель – **P+P+R_{vb}+S₀+S** – становлять дієслова *по+ві́+повз+Ø+ти*, *по+ві́+тер+Ø+ти*, *по+ві́+греб+Ø+ти*.

За цими принципами об'єднуються в морфемні моделі слова всіх повнозначних частин мови. У морфемні моделі об'єднуються як похідні, так і непохідні слова.

Приклади морфемних моделей іменників:

R_{nm}+F/F₀: *вод+а́*, *ног+а́*, *кни́г+а* // *морóз+Ø*, *клен+Ø*, *вовк+Ø* // *сел+ó*, *дерéв+о*, *вин+ó*.

R_{adj}+S/S₀+F/F₀: *щі́р+ість+Ø*, *мо́лод+ість+Ø* // *біз+Ø+Ø*, *хід+Ø+Ø* // *ме́л+ив+о*, *пря́д+ив+о*.

P+R_{vb}+S+S+F: *на+кру́ч+ува+нн+я*, *на+ши́пт+ува+нн+я*, *на+лі́пл'+ува+нн+я* та ін.

Приклади морфемних моделей прикметників:

P+R_{adj}+F: *пре+до́бр+ий*, *пре+стар+ій*, *пре+го́стр+ий*.

P+R_{nm}+S+F: *без+хребéт+н+ий*, *без+стра́ш+н+ий*, *без+до́м+н+ий*.

R_{nm}+S+F: *пра́+зьк+ий*, *коза́+цьк+ий*, *оде́+ськ+ий* та ін.

В останній морфемній моделі прикметника корені є усиченими у зв'язку з чергуванням приголосних при словотворенні, а суфікси **-зьк-**, **-цьк-**, **-ськ-** є аломорфами тієї самої морфеми.

Приклади морфемних моделей числівників:

R_{nl}+F/F₀: *ві́сім+Ø*, *де́в'ять+Ø*, *де́сять+Ø*.

R_{nl}+R_{nl}+F/F₀: *п'ят+деся́т+Ø*, *ші́ст+деся́т+Ø*, *сім+деся́т+Ø*.

$R_{nl}+F/F_0+R_{nl}+F/F_0$: *н'ят+Ø+cóm+Ø, шіст+Ø+cóm+Ø, сім+Ø+cóm+Ø*
та деякі ін.

Приклади морфемних моделей займенникових слів:

$R_{pn}+F/F_0$: *наш+Ø, ваш+Ø, мій+Ø // свої+а, твої+а, всі+а // так+е, те+е, ці+е.*

$R_{pn}+F+Pf$: *як+ий-+небудь, ч+ий-+небудь, котр+ий-+небудь.*

$P+R_{pn}+F$: *будь-+ч+ій, будь-+як+ій, будь-+котр+ій.*

Приклади морфемних моделей дієслів у початковій формі:

$R_{vb}+S+S+Pf$: *кур+і+ти+ся, тул+і+ти+ся, кот+і+ти+ся.*

$P+R_{vb}+S+S+Pf$: *роз+біг+а+ти+ся, роз+крич+а+ти+ся, роз+ма́з+а+ти+ся.*

$P+P+P+R_{vb}+S+S$: *по+на+з+бир+а+ти, по+на+с+кид+а+ти, по+на+с+тир+а+ти.*

Приклади морфемних моделей прислівників:

$P+R_{nm}$: *у+дeнь, у+гoлoс, у+брід.*

$P+R_{nm}+S+S$: *по-+кавкa+зьк+и, по-+турe+цьк+и, по-+одe+ськ+и.*

$P+P+R_{vb}+S_0$: *у+рoз+кид+Ø, у+рoз+сиn+Ø, у+рoз+літ+Ø.*

Ті самі слова в різних граматичних формах репрезентують різні морфемні моделі, пор.: інфінітиви – *за+мoвк+ну+ти, за+стриб+ну+ти, за+в'яз+ну+ти* (модель $P+R_{vb}+S+S$), форми минулого часу – *за+мoвк+ну+л+и, за+стриб+ну+л+и, за+в'яз+ну+л+и* (модель $P+R_{vb}+S+S+F$), імперативи – *за+мoвк+н+и, за+стриб+н+і, за+в'яз+н+и* (модель $P+R_{vb}+S+F$).

Морфемні моделі властиві словам або словоформам будь-якого ступеня складності. Їх можуть утворювати навіть незмінювані слова, що мають лише кореневу морфему (це невідмінювані іменники, прислівники).

Морфемні моделі відрізняються одна від одної за кількістю словоформ, що ними охоплюються. Це ми бачимо на прикладі іменників та прикметників і, наприклад, дієслів постфіксального утворення або прислівників. Чим складніша морфемна модель, тим менше словоформ вона об'єднує.

У сучасній українській мові існують і унікальні морфемні моделі. До них, у першу чергу, належать слова з уніфіксами: *світ-оч, пошт-амт, стекл-йрус* та ін. Похідні, утворені на базі цих слів, також залишаються унікальними за своєю морфемною структурою. Аналіз діапазону дії морфемних моделей у сучасній українській мові показує, що серед них є активні й пасивні. Активні морфемні моделі значно відрізняються за ступенем регулярності й продуктивності.

Як слушно зауважує проф. О. М. Тихонов, «першочерговим завданням морфеміки є встановлення складу, взаємозв'язків та ієрархічної залежності морфемних моделей кожної частини мови, які реально

діють. Оскільки система морфемних моделей включає непродуктивні, а також одиничні структури, вони теж мають бути ретельно проаналізовані та описані» [Тихонов 2002: 68]. У зв'язку з цим надзвичайно актуальним є створення морфемного словника української мови, де були б представлені як одно-, так і багатокореневі слова.

6.3. Історичні зміни в морфемній структурі слова

Мова – це живий, динамічний організм, що постійно розвивається в суспільстві, яке цією мовою користується. Зміни відбуваються в суспільстві, отже, зміни відбуваються й у мові. Темпи таких змін на різних рівнях (ярусах) мовної системи неоднакові. Найбільших змін зазнає лексико-семантичний рівень мови. Згаданому рівню передусе інший рівень – морфемний, з яким тісно пов'язаний субрівень мови – словотвірний. Саме зміни в словниковому складі мови, зміни в значенні слів ведуть до змін у їхній морфемній структурі, у подільності (членованості) основ.

На кожному синхронічному зрізі мови слова характеризуються сталістю своєї морфемної будови. Є слова, подільні на складові частини (морфеми), що виражають елементи значення, і зовсім не подільні на такі відрізки. Так, в українській мові прикметник *чудовий* складається з трьох значущих частин: *чуд+ов+ий*; іменник *незліченність* поділяється на шість морфем: *не+з+ліч+єнн+ість+Ø*; дієслово *зігрівається* ділиться на *зі+грі+ва+ти+ся*. Незалежно від умов уживання морфемна структура цих слів є стабільною, постійною для всіх носіїв української мови, звісно, якщо вони добре розуміють їхнє значення, вільно користуються ними в мовленнєвій практиці. Навпаки, слова *тут*, *туди*, *таксі*, *жалюзі* мають просту структуру, не поділяються на значущі елементи, мають лише одну кореневу морфему. Ці риси подільних і неподільних слів не є результатом суб'єктивного сприйняття носіїв мови, а притаманні їм об'єктивно.

Проте в процесі мовної еволюції в будові багатьох слів відбуваються різноманітні зміни: змінюються межі між морфемами, одні морфеми зливаються з іншими, похідні слова перетворюються в непохідні, утративши подільність унаслідок зникнення смислових зв'язків зі спільнокореновими словами. Серед численних різновидів морфемних перетворень виділяють чотири процеси, а саме: *опрощення*, *перерозклад*, *ускладнення* і *декореляцію*.

Опрощення – це історичний процес у морфемній структурі слова, що привів до втрати словом власної подільності або в сучасній українській мові має структуру, яка складається з меншої кількості

морфем порівняно з кількістю морфем у морфемній будові слова на попередньому етапі функціонування мови, напр.: давнє ок-о → ок-ън-о → ок-н-о → сучасне *вікно́*; давнє зна-ти → зна-к-ъ → зна-к → сучасне *знак*; давнє ми-ти → ми-(д)л-о → ми-л-о → сучасне *міл-о*.

Термін «опрощення» до наукового обігу був уведений російським мовознавцем В. О. Богородицьким, який дав йому таке визначення: «Опрощенням називається морфологічний процес, внаслідок якого слово зі складною морфологічною будовою втрачає значення окремих своїх морфологічних частин і стає простим символом цього уявлення» [Богородицький 1935: 99].

У сучасній українській лінгвістиці опрощення характеризують так:

Опрощення – це зміна в морфемній структурі слова, в результаті якої в процесі розвитку мови подільна основа, що мала у своєму складі афікси, перетворюється в неподільну, кореневу. Історичний процес у будові слова, кінцевий результат якого полягає в перетворенні подільної основи в неподільну. Напр.: *дар* (пор. давнє да-р-ъ ← да-ти) [УСТ 2007: 198].

Спрощення (те саме, що опрощення) – це один із видів історичних змін морфемної будови слова: стирання меж між морфемами і, відповідно, втрата морфемного поділу основи або слова в цілому, внаслідок чого вони стають нерозкладними, непохідними (з погляду синхронії мови), а основа дорівнює кореню [ЕУМ 2000: 637].

Опрощення – це зміна в морфологічній структурі слова, у результаті якої в процесі розвитку мови похідна основа, що мала у своєму складі афікси, перетворюється в непохідну, є коренем [СЛТ 1985: 169].

Опрощення (спрощення) – це втрата словом здатності поділитися на морфеми, перехід його в розряд непохідних одиниць у мові [Клименко 1998: 76].

Опрощення – це такий процес, який перетворює похідну основу в непохідну, внаслідок чого втрачається значення окремих морфем і слово з цією основою семантично відокремлюється від споріднених слів [Горпинич 1999: 68].

Крім того, у науковій літературі трапляються випадки, коли ототожнюють терміни «спрощення» та «опрощення». Насправді ці поняття характеризують явища, що відбуваються на різних рівнях мови. Річ у тім, що спрощення – це процес суто фонетичний, який виник унаслідок занепаду редукованих голосних у слабкій позиції, що зумовило появу нових груп приголосних, оскільки змінилися межі складів; у цих групах приголосних випадав середній звук, а морфемна структура слова залишалася без змін (хіба що усікалася частина кореня): др. *чьстьныи* → *чєстныи* → укр. *чєсний*, морфемна структура

слова чѣст+ѣн+ѣи → чѣст+н+ѣи → *чѣс+н+ий*. Під час опрощення морфемна структура слова змінюється: др. доб-р-ѣи → укр. *добр-ий*.

У сучасній українській мові розрізняють повне й неповне (часткове) опрощення. **Повне опрощення** виникає тоді, коли внаслідок історичних змін основа слова з подільною МС перетворюється на основу з неподільною МС, напр.: др. ост-р-ѣи → остр-ѣи → укр. *гостр-ий*. **Неповне (часткове) опрощення** виникає тоді, коли внаслідок історичних змін слово зберігає подільність, але його морфемна структура складається з меншої кількості морфем порівняно з попереднім історичним етапом, напр.: кол-о → кол-яс-к-а (давнє) → *коляс-к-а* (сучасне).

Опрощення приводить до того, що слово втрачає свою внутрішню форму й набуває цілісного немотивованого значення; морфемні шви зростаються. Так, наприклад, виникли нові непохідні слова *убіти*, *забути*, тому що ці дієслова не можуть бути витлумачені через *бити*, *бути*.

Унаслідок опрощення мова поповнюється новими кореневими морфемами, що стають центрами нових словотвірних гнізд. Таким є іменник *міло*, який історично походить від дієслова *мити*, що дає в сучасній мові похідні *мілити*, *мільний*, *мільниця*; іменник *дар*, історично пов'язаний з дієсловом *дати*, пор. похідні *дарувати*, *подарувати*, *подарунок*, *дарувальник*.

Зміна значення слова і втрата семантичних зв'язків з твірним – основна причина опрощення. Найчастіше опрощенню підлягають конкретні іменники з фразеологічною семантикою типу *білка*, *крило*, *коп'іто* (зв'язок зі словами *білий*, *кріти*, *копати* втрачено).

Опрощенню, на думку О.А. Земської, сприяють: 1) звукові зміни, унаслідок яких слово розходить з спорідненими словами; 2) випадіння з мови споріднених слів (слово, загубивши своїх «родичів», стає «самотнім», ізольованим, що тягне за собою опрощення; так сталося зі словом *кільцє*, початково зменшувальне від слова *коло*) [Земская 1981: 162].

Перерозклад – це історична зміна, що полягає в переміщенні межі твірної основи в складі похідної або переміщення меж морфем у складі слова. Це, як правило, відбувається тоді, коли формотвірний або словотвірний формант об'єднується з іншим формантом (напр., псл. *gōpk-ā-mī → укр. *рук-ами*; др. вед-є-ши → укр. *вед-єш*), або тоді, коли між твірним і похідним змінюються відношення мотивації (пор.: *м'яс-о* → *м'яс-н-ій* → *м'яс-н-ійк*; на сучасному етапі – *м'яс-о* → *м'яс-н-ій* і *м'яс-о* → *м'яс-нік*).

Як і термін «опрощення», поняття «перерозклад» увів проф. В. О. Богородицький, дефініцію якого він сформулював так: «Пере-

розклад полягає в тому, що слова в мисленні індивідуумів певного часу асоціюються не з тими схожими частинами, з якими вони асоціювалися в мисленні індивідуумів попереднього часу» [Богородицький 1935: 100]. Він визначав перерозклад 1) між основою і флексією, 2) між префіксом і коренем, 3) між суфіксами.

Уперше на особливість перерозкладу між основою і флексією звернув увагу І. О. Бодуен де Куртене, який, вивчаючи історію індоєвропейського відмінювання, відкрив закон «скорочення основ на користь флексій». Сутність цього закону полягає в тому, що в процесі історичного розвитку кінцеві голосні основи (тематичні голосні, або детермінативи) відійшли до складу відмінкових флексій, тобто межа між морфемами основи і флексії стала проходити в іншому місці, напр.: ранньопраслов'янська форма зн. одн. іменника *жона* – *žep-ā-m мала триморфемну структуру: тут виділяється корінь, суфікс-детермінатив і флексія; унаслідок перерозкладу детермінатив *ā відходить до складу флексії, утворюючи дифтонгічне сполучення *ām, з якого виник у середньопраслов'янський період носовий голосний *ǫ, з якого, у свою чергу, на давньоукраїнському ґрунті виникла сучасна флексія -у. Отже, сучасна форма зн. одн. іменників жін. р. І відміни (колишня *ā-основа), як і майже всі іменникові флексії, виникла внаслідок перерозкладу між детермінативом основи та флексією. Більша повторюваність у мовленні кінцевих елементів слова – флексій – привела до того, що процес перерозкладу відбувався з лівого боку вправо. Часто вживаючись у сполученні з попередніми фонемами основи, флексії почали асоціюватися разом із цим повторюваним елементом або комплексом звуків.

В українському мовознавстві перерозклад визначають так:

Перерозклад – історичний процес, який полягає в перерозподілі морфемного матеріалу в середині слова, внаслідок чого змінюються міжморфемні межі при збереженні подільності основи. Наприклад, у слові *внутрішній* історично виділявся корінь -утр- (від *утрѡба*), а в сучасній мові -нутр- (*нутрѡ*, *нутроці*) і префікс в- [УСТ 2007: 123].

Перерозклад, або **метаналіз**, – зрушення в членуванні, переміщення меж між компонентами синтагм різних мовних рівнів. Результатом перерозкладу можуть бути нові корені й навіть нові слова, афікси [ЕУМ 2000: 469].

Перерозклад – один із видів історичних змін морфологічної будови слова, який полягає в переміщенні меж між морфемами в складі слова [СЛТ 1985: 183–184].

Перерозклад – це перерозподіл морфем у середині слова, що веде до іншого, ніж був раніше, поділу слова, до переміщення меж між морфемами слова [Клименко 1998: 79].

Перерозклад – це процес переміщення меж між морфемами в похідній основі, внаслідок чого формуються нові (вторинні) основи і нові афікси, які можуть втрачати прямий структурно-семантичний зв'язок з первинними формами [Горпинич 1999: 71].

Крім перерозкладу між основою і флексією, цей процес може відбуватися й на межі префікса і кореня (див. аналіз слова *внутрішній*), префікса і префікса (злиття префіксів *з-* та *не-* в один префікс *зне-*, напр.: *кров* → *зне-крóвити*, *цін-а* → *зне-цінювати*, це дієслова відсубстантивного походження, утворені префіксально-суфіксальним, або конфіксальним, способом) та між суфіксами – так утворюються т. зв. складні суфікси (напр.: *ліс-нік* ← *ліс*, *ріб-ник* ← *ріб-а*, *чай-ник* ← *чай*, пор. раніше: *лісн-ік* ← *лісн-ий*, *рібн-ик* ← *рібн-ий*, *чайн-ик* ← *чайн-ий*).

У процесі еволюції мови її словниковий склад поповнюється шляхом запозичень із інших мов. Особливо активно цей процес відбувається в наш час. У мові-оригіналі слово, запозичене українською, має простішу морфемну структуру, але, потрапляючи до обігу носіїв української, в ньому виділяється новий структурний елемент, який і ускладнює його морфемну будову. Наприклад, запозичене з польської мови *flaszk-a* має двочленну морфемну будову, в українській мові в ньому виділяється суфікс *-к-*, пор.: *фляж-к-а* ← *фляг-а*.

Ускладнення – це такий тип історичної зміни МСС, що характеризується перетворенням запозичених непохідних слів, початково неподільних для української мови, унаслідок чого слово набуває подільності морфемної структури або подільності морфемної структури основи.

У науковій літературі ускладнення визначають так:

Ускладнення – це різновид історичних змін у будові слова, за якого слово з неподільною основою перетворюється на слово з подільною основою, тобто виділяє у своїй структурі афікс [УСТ 2007: 224].

Ускладнення – це один з різновидів історичних змін морфемної будови слова: виділення афіксальних морфем у складі раніше нерозкладної основи і, відповідно, перетворення її на подільну і навіть похідну [ЕУМ 2000: 751].

Ускладнення – це один з різновидів історичних змін морфемної будови слова: перетворення раніше невивідної основи на вивідну [СЛТ 1985: 318].

Ускладнення – це процес перетворення непохідної основи в похідну, тобто в здатну членуватися на морфеми [Горпинич 1999: 70].

Причини та ознаки ускладнення:

1. Цьому процесові можуть підлягати лише запозичені слова.

2. Ускладнення – процес, протилежний опрощенню: унаслідок опрощення кількість морфем зменшується, а внаслідок ускладнення – збільшується.

3. Причиною ускладнення є наявність (за часом запозичення) інших споріднених слів, з якими у слова, запозиченого як цілісне утворення, встановлюються словотвірні зв'язки: із запозиченим з французької мови словом *poetése* як цілісним утворенням на час запозичення встановлюються словотвірні зв'язки зі словом *poët* (з грецької мови). Таким чином, слово *poët* стає словотвірною базою для слова *poetése*, у якому виділяється словотвірний формант *-ес-*: *poët* → *poët-és-a*.

4. Ще однією причиною ускладнення є наявність слів, які містять морфеми з фонемним оформленням, аналогічним частині запозиченого слова: у слові *фляжка*, запозиченому з польської мови, є частина *-к-*, співвідносна з суфіксом *-к-* (зі значенням зменшеності предмета) українських похідних слів типу *кніж-к-а*, *річ-к-а*, *ніж-к-а*.

Декореляція – це одна з історичних змін у МСС, сутністю якої є функціонально-типологічна трансформація однієї з морфем при збереженні кількісного складу морфем у слові. Типовим прикладом декореляції в сучасній українській мові є похідні прислівники, які утворилися шляхом адвербіалізації словоформ інших частин мови, напр.: *бігом* (іменник в ор. одн.) → *біго́м* (прислівник); флексія *-ом* унаслідок адвербіалізації субстантивної словоформи перетворюється на суфікс *-ом*. Декореляції можуть зазнавати не лише флексії, а й інші морфеми. Проф. Н. Ф. Клименко вважає «основною причиною декореляції втрату мовою відповідних твірних слів. Так, іменник *війна́* був відіменниковим утворенням від *вої* (*воїн*), у сучасній мові сприймається як прохідний від дієслова *воюва́ти*; слово *любо́в* утворилося від давнього прикметника *любо́ь* ‘милый’, тепер вважається похідним від дієслова *люби́ти*. Прислівники *безпереста́нку*, *доце́нту*, *наперебі́й* не співвідносять у сучасній мові з іменниками через втрату твірних слів» [ЕУМ 2000: 124].

6.4. Ступені членування основ українських слів

Існують два чітко протиставлені класи основ – основи нечленовані (неподільні), які не поділяються на морфи, містять один морф (*стіл-*, *сніг-*), та основи членовані (подільні) на морфи, тобто ті, що складаються з двох і більше морфів (*молод-е́ць-*, *про́-ліс-ок-*). Окрім двох чітко розмежованих класів, можна виділити значну кількість проміжних, перехідних випадків, себто є підстави говорити про різні ступені членованості основ.

Усі слова (як і основи), які вживаються в сучасній українській мові, поділяються на два великі класи: членовані й нечленовані. Проте слід розмежовувати поняття членованості основи і членованості слова.

У синхронічній системі мови членовані й нечленовані основи не утворюють різко протиставлених рядів з чітко визначеними межами. У сучасному мовознавстві ступінь подільності основи співвідноситься зі ступенем «здатності основи виявляти свій морфемний склад: чим легше в будові основи слова виявляється вся кількість морфем, тим вищий ступінь подільності. Перший ступінь подільності мають слова з вільним коренем і регулярно повторюваним афіксом» [УСТ 2007: 199].

У сучасній українській мові можна виділити п'ять ступенів подільності (членованості) основи.

1. Слова типу *черешн-ів-ий*. Основи таких слів мають найвищий ступінь подільності (членованості). Межі між морфемами в них чіткі; це зумовлено тим, що такі слова входять до подвійних рядів співвідношень – за твірною основою та за словотвірним формантом: *черешн-я* → *черешні́в-ий* і *верміше́лев-ий*, *парче́в-ий*, *значенні́в-ий*, *мовленні́в-ий* тощо, у яких суфікс *-ів-* має те саме словотвірне значення ознаки, співвідносної з предметом.

2. Слова з уніфіксами типу *нас-тїх*, які мають співвідносні за значенням словотвірні суфікси. Основи таких слів мають менший ступінь подільності. Вони входять до одного ряду співвідношень – за твірною основою, пор.: *нас-ті* → *нас-тїх*. Уніфікс *-тїх*, співвідносний з суфіксом, не трапляється в інших словах, але в українській мові в нього є співвідносні елементи – суфікси зі значенням особи за родом діяльності *-їй* (*вод-їй*), *-тель* (*учі-тель*), *-ар* (*лік-ар*), *-ник* (*різ-нік*) та ін.

3. Слова з уніфіксами типу *стекл-ярус*, які не мають співвідносних за значенням словотвірних суфіксів. Основи таких слів мають низький ступінь подільності (членованості), вони теж входять лише до одного ряду співвідношень – за твірною основою, але уніфікс *-ярус* в українській мові не має співвідносних за значенням суфіксів.

4. Слова типу *ялович-ин-а* (*ялович-О-ий*). Радиксоїд *ялович-* в інших словах не трапляється, але в мові є слова, у яких виділяється той самий суфікс *-ин-*, що позначає різновид м'яса: *осетр-ін-а*, *свин-ін-а*, *баран-ин-а*. Основи цих слів мають високий ступінь подільності, оскільки їхні корені вільні, і на їхньому тлі усвідомлюється основа іменника *яловичина*.

5. Слова з радиксоїдами типу *від-ня-ти* та *мал-ін-а* мають дуже низький ступінь подільності (членованості). У таких слів немає співвідносних рядів за основою, але вони входять до рядів слів за префіксом (дієслова) та за суфіксом (іменники): *роз-ня-ти*, *при-їня-*

ти, під-ня-ти; кал-ін-а, ож-ін-а, буз-ин-а та ін. Ці слова мають пов'язаний корінь, тому ступінь членованості цих основ значно менший, ніж у словах типу *яловичина*.

Загалом ступінь подільності слів з радикасоїдами та уніфіксами різний. Як зазначає проф. О. А. Земська, він залежить від характеру значення слова, від належності його до тієї чи іншої частини мови, а також від наявності слів у мові, співвідносних з аналізованим за семантикою і морфемним складом. Наприклад, наскільки активніший ряд слів з радикасоїдами, наскільки чіткіша в слові семантика словотвірних афіксів, які входять до його складу, настільки більший ступінь подільності основи слова. Слова з радикасоїдами, що входять до подвійних рядів співвідношень, добре членуються (переважно це слова іншомовного походження типу *асоціј-увати* – *асоці-ація*, *ізол'-увати* – *ізол'-ація*). У словах із пов'язаними коренями може відбуватися перенесення смислової ваги слова з кореня на афікси, частіше за все на префікси (*підняти*, *розняти*, *відняти*). Значення кореня в таких словах незрозуміле, воно втрачене мовою й виводиться зі значення тих слів, до складу яких входять. Краще поділяються слова з радикасоїдами, що мають конкретні значення. Слова з абстрагованими значеннями легше втрачають подільність. Слова з уніфіксами, де є хоча б співвідношення за суфіксом з тотожним уніфіксові значенням, теж мають кращу подільність, ніж слова, де уніфікс не має семантичних відповідників серед регулярних продуктивних суфіксів [Земская 1981: 152–155].

Таким чином, перший ступінь подільності властивий більшості похідних основ. Основи другого і третього ступенів подільності лише умовно можуть вважатися похідними через неповноцінність, дефектність афіксальних елементів. Слова четвертого і п'ятого ступенів подільності мають слабо членовані непохідні основи.

Межі між подільними й неподільними основами дуже рухливі: подільні основи можуть переходити в неподільні та навпаки.

6.5. Морфемний аналіз слова

Морфемний аналіз слова має за мету визначення складу, взаємодії, взаємозумовленості елементарних значеннєвих одиниць, що формують структуру слова. Такими елементарними значеннєвими одиницями мови є морфеми.

Принципи та завдання морфемного аналізу зумовлюються специфікою морфем, основними ознаками яких є:

а) наявність плану вираження (зовнішнє, матеріальне, звукове оформлення);

- б) наявність співвідносного з ним значення (плану змісту);
- в) неможливість членування на дрібніші значеннєві частини;
- г) відтворюваність в одноструктурних словах.

Таким чином, морфемний аналіз розв'язує такі завдання:

1. Визначення морфемного складу слова (сукупність морфем, що складають слово).

2. Характеристика морфемної структури слова (співвідношення та властивості кореневих і афіксальних морфем, особливості основи слова).

3. Виявлення специфіки вираження морфем, яке зумовлює дослідження морфонологічних явищ, наявних у складі слова.

4. Аналіз плану змісту морфем, що зумовлює визначення семантики морфем шляхом спостереження за їхнім функціонуванням не тільки в досліджуваному слові, але й в одноструктурних та спільнокореневих словах.

Оскільки морфемний аналіз передбачає лінгвістичне дослідження слова з погляду синхронії, матеріалом для зіставлення (споріднені, одноструктурні слова, слова з непохідними основами) можуть бути лише одиниці, які функціонують у сучасній українській мові. Наприклад, не можна розглядати слово *закон* як споріднене слову *кінєць*, тому що в сучасній українській мові корені цих слів є носіями різних лексичних значень, хоч колись мали спільний корінь *kōn-.

Виділяючи ту чи іншу морфему, необхідно пам'ятати, що вона має не лише план вираження, але й план змісту, а саме:

- 1) вона є носієм певного лексичного і/або граматичного значення;
- 2) виконує функції семантичного компонента загального лексичного чи граматичного значення слова. Наприклад, ЛЗ слова *вчителька* складається із таких компонентів (сем): а) особа; б) жіночої статі; в) є виконавцем; г) певного процесу (дії). Носієм першого компонента значення є суфікс **-тель**; носієм другого компонента значення – суфікс **-к-** та флексія **-а**; носієм третього компонента значення – суфікс **-и-**; носієм четвертого компонента значення – корінь **-вч-**.

Морфемний аналіз слід починати з виділення і характеристики словозмінних морфем. Словозмінні, або флексійні, морфemi служать для творення синтаксичних форм слова: з їхньою допомогою слова об'єднуються в словосполучення та речення і взаємозамінюються в процесі словозміни. До цього типу морфем належить **флексія (закінчення)**, а також суфікс інфінітива **-ти (-ть)**.

Флексія, як відомо, є носієм граматичного значення слова. Наприклад, у слові *озеро* флексія **-о** є показником іменника середнього роду однини називного чи знахідного відмінка.

Аналізуючи основу слова, її особливості та структуру, необхідно враховувати той факт, що термін **основа слова** використовується мовознавцями в різних значеннях. По-перше, основою називають частину слова без словозмінних морфем, напр.: *напи́сан-ий*. Це **словозмінна, або формальна, основа слова**.

По-друге, основою називають частину слова без словозмінних та формотвірних морфем, тобто без тих, що є носіями граматичного значення. Це **лексична основа слова**. У слові *напи́саний* лексична основа *написа-*. Суфікс *-н-* не входить до складу лексичної основи, тому що є формотвірним компонентом (утворює дієприкметник – форму дієслова).

У сучасній українській мові існує небагато формотвірних морфем, тому переважно формальна та лексична основи збігаються, наприклад, у слові *забі́юва́тий* словозмінна та лексична основи тотожні – *забі́юват-*.

Подальшому аналізу підлягає лексична основа. Необхідно визначити її тип з погляду похідності/непохідності. Для правильного визначення типу основи необхідно враховувати особливості похідної та непохідної основи. **Похідна основа**, як правило, може членуватися на морфеми, хоча є винятки. Цілісне значення похідної основи складається із компонентів значень, репрезентованих окремими морфемами. Значення похідної основи завжди мотивоване. **Непохідна основа**, як правило, не членується на морфеми. Але це не основна її ознака, тому що слова *писа́ти, чита́ти* мають непохідну основу, хоч у них виділяють дієслівний суфікс *-а-*. Основними ознаками непохідної основи є немотивованість і однокомпонентність значення, напр.: *вод-а́*.

У будь-якому слові необхідно визначити кореневу морфему, бо слів без коренів в українській мові не існує.

До корневих належать також морфеми перехідного типу, що, з одного боку, не втратили семантичних зв'язків із коренем, а з іншого – виконують у слові функцію афікса, напр.: *кіноплі́вка, кінофестива́ль, кінофі́льм*. За допомогою цих корневих морфем творяться нові слова, хоч лексичне значення кореня зберігається. Їх прийнято називати **афіксоїдами** (коренева морфема, що виконує функцію афікса).

Кореневі морфеми необхідно визначати шляхом зіставлення зі спорідненими словами. Добираючи споріднені слова, важливо зважати на те, щоб у наведеному ряді не було слів-омонімів, тому що вони можуть мати різну морфемну структуру.

У сучасній українській мові є як вільні, так і пов'язані кореневі морфеми.

Після визначення кореня слова необхідно виділити афіксальні морфеми. До афіксальних морфем належать префікси, суфікси, постфікси.

У складі слів у деяких випадках визначають структурні елементи, що не є носіями ні лексичного, ні граматичного значення. Їх називають асемантичними елементами слова. Серед них найчастіше трапляються **інтерфікси** (звукові прокладки, що поєднують морфеми), напр.: *африка́нський, шосе́йний*.

Інтерфікси за своїм звуковим складом можуть нагадувати морфеми, але вони не є морфемами, тому що не виражають жодного значення. Деякі мовознавці не виділяють інтерфікси як структурний елемент слова і вважають їх складовими частинами похідних морфем (переважно суфіксів). Саме через це у словах *африка́нський, ялтинський, шосе́йний* уживаються ускладнені варіанти суфіксів **-ськ-** (**-анськ-**, **-инськ-**) та **-н-** (**-йн-**), хоч насправді слід визначити інтерфікси **-ан-**, **-ин-**, **-й-** та суфікси **-ськ-**, **-н-**.

Специфічним різновидом інтерфікса є **сполучний голосний**, що поєднує компоненти складних слів: *чорногрі́вий, земле́мір*. Його індивідуальність полягає в тому, що він не може бути складовою частиною жодної морфеми, а є самостійним структурним елементом.

Але сполучні голосні не слід вважати морфемами, тому що вони не є носіями конкретного лексичного чи граматичного значення.

Семантика службових морфем визначається шляхом зіставлення зі спорідненими та одноструктурними словами. **Одноструктурними** вважаються слова, що відповідають одній словотвірній моделі (*молоти́лка, саджа́лка*). Зіставлення з одноструктурними словами допоможе точніше визначити семантику морфеми та її типи. Необхідно також враховувати явища омонімії та полісемії, властиві всім значеннєвим одиницям мови і службовим морфемам.

Не слід забувати, що одна й та сама морфема може виступати в різних формах, які називаються морфами.

Існування різних морфів зумовлене морфонологічними явищами складу слова.

Морфонологічні явища – це фонетичні зміни на межі сполучування морфем, зумовлені певними морфематичними зв'язками. До них належать: чергування фонем основи, усичення твірної основи, інтерференція, інтерфіксація, зміна акцентуації.

Чергування фонем, або альтернація, – це взаємозаміна фонем у складі певної морфеми в різних випадках її вживання, напр.: *кни́г-а* → *кни́ж-ечк-а*. До морфонологічних явищ належать лише історичні чергування, тобто чергування фонем, які з погляду сучасної української мови не можна пояснити, оскільки фонетичні процеси, що зумовили ці чергування, відбулися в давній період розвитку мови, а на сучасному етапі ці зміни представлені вже як результат цих процесів.

Твірна основа може входити до структури похідного слова не в повному складі. Таке явище прийнято називати **усіченням твірної основи**, напр.: *зем(л)-я* → *зем-н-ій*; *Іва́нів(к)-а* → *іва́нів-ськ-ий*.

На межі основи з іншими структурними елементами слова нерідко наявні однакові звуки чи сполучення декількох звуків. У такому разі ті звукові елементи, що збігаються за звучанням, зливаються в один. Таке явище називається **інтерференцією**, напр.: *Луга́нськ* → *луга́нський*.

При сполученні твірної основи зі словотворчим афіксом між ними можуть з'являтися різні звуки чи звукосполучення. Це явище називається **інтерфіксацією**, напр.: *Ялта* → *ялти́нський*.

У процесі творення нового слова може переміщуватися **наголос** з кореневої морфеми твірної основи на словотвірний суфікс (*де́рев-о* → *дере́в'-ян-ий*); з кореневої морфеми твірної основи на закінчення (*мо́р-е* → *мор-ськ-і́й*); із закінчення твірного слова на словотвірний афікс похідної основи (*смор-а́* → *смор-і́ст-ий*). Такий наголос характеризується як рухомий у межах словотвірної пари.

Поєднання твірних основ зі словотвірними афіксами може супроводжуватися різними морфонологічними явищами водночас, напр.: *ног-а́* → *під-ні́ж-к-а* (чергування фонем, зміна акцентуації).

Важливо пам'ятати, що в сучасній українській мові не всі службові морфеми мають матеріальне вираження. Не виражені матеріально морфеми називаються **нульовими**. Вони виділяються в слові шляхом зіставлення з корелятивними формами, що мають матеріально виражені морфеми того ж виду. Наприклад, у лексемі *кінь* виділяється нульове закінчення, тому що в усіх інших відмінкових формах флексія має матеріальне вираження (*кон-я́*, *кон-ю́*, *кон-е́м*). У цьому разі нульове закінчення є показником називного відмінка однини.

Необхідно розмежовувати поняття *нульова флексія* та *відсутність флексії*. Незмінні слова не мають флексій, напр.: *ви́соко* (прислівник), *поверну́вшись* (дієприслівник), *ходи́ти* (інфінітив), *щосе́* (невідмінюваний іменник), *бордо́* (невідмінюваний прикметник), *півторі́* (невідмінюваний числівник).

Послідовно виконаний аналіз дозволяє правильно визначити морфемний склад слова. Морфемний і словотвірний аналіз у жодному разі не можна отожднювати. Морфемний аналіз відрізняється від словотвірного як за завданнями, так і за результатами. Як уже зазначалося, мета його – з'ясувати, з яких морфем складається слово. У підсумку морфемного аналізу ми дізнаємося його будову. Морфемний аналіз має спиратися на результати словотвірного: тільки усвідомивши, як утворено слово, можна правильно поділити його на морфеми. Очевидно, що слова членовані, але непохідні словотвірному аналізу не підлягають.

Крім морфемного і словотвірного, виділяють ще й *етимологічний аналіз слова*. Його мета – з'ясувати походження слова, історію його виникнення, виявити колишні словотвірні зв'язки слова, показати, як виникло його сучасне значення. Етимологічний аналіз спирається на відомості української мови та інших слов'янських і неслов'янських мов. Так, наприклад, слово *облакъ* (у сучасному значенні 'хмара') пов'язане з дієсловом *влячіти* (повноголосна форма – *волочіти*). За даними «Етимологічного словника української мови» іменник *облако* походить від стсл. *облаакъ* – псл. **obolkъ* > **ob-volk*, пов'язаного з дієсловом **obelkti* > **obvelkti* 'обволокти', утвореного з префікса **ob-* і дієслова **velkti* 'волокти' [ЕСУМ IV 2003: 140]. Після префікса *об-* початковий кореневий *-в-* зазнав спрощення. Унаслідок зміни значення слова й звукового складу відбулися зміни: слово *облакъ* в українській мові мало непохідну основу.

Схема та зразки морфемного аналізу подано в практичному занятті № 6.

Література до розділу І

Основна література

1. Бойко В. М. Граматика української мови : Морфеміка. Словотвір. Морфологія : навч. пос. / В. М. Бойко, Л. Б. Давиденко. – К. : ВЦ «Академія», 2014. – 240 с.
2. Горпинич В. О. Українська словотвірна дериватологія : навч. пос. / В. О. Горпинич. – Дніпропетровськ : Б.в., 1998. – 189 с.
3. Горпинич В. О. Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір. Морфологія : навч. пос. / В. О. Горпинич. – К. : Вища школа, 1999. – 207 с.
4. Козленко І. В. Морфемологія. Словотвір / У кн. : Сучасна українська мова : Морфологія : підручник // Л. А. Алексієнко, О. М. Зубань, І. В. Козленко ; за ред. проф. А. К. Мойсієнка. – К. : Знання, 2013. – 524 с.
5. Плющ М. Я. Граматика української мови : У 2 ч. / Ч.1. Морфеміка. Словотвір. Морфологія : підручник / М. Я. Плющ. – К. : Вища шк., 2005. – 286 с.
6. Сучасна українська літературна мова : підручник / За ред. проф. А. П. Грищенка. – К. : Вища школа, 1997. – 493 с.
7. Сучасна українська літературна мова : підручник / За ред. проф. М. Я. Плющ. – К. : Вища школа, 2000. – 430 с.

Допоміжна література

1. Бондар О. І. Сучасна українська мова : Фонетика. Фонологія. Орфоепія. Графіка. Орфографія. Лексикологія. Лексикографія : навч. пос. / О. І. Бондар, Ю. О. Карпенко, М. Л. Микитин-Дружинець. – К. : ВЦ «Академія», 2006. – 368 с.
2. Гуйванюк Н. В. Схеми, таблиці, тести : навч. пос. / Н. В. Гуйванюк, О. В. Кардашук, О. В. Кульбабська. – Львів : Світ, 2005. – 304 с.
3. Дудик П. С. Сучасна українська мова : Завдання і вправи : навч. пос. / П. С. Дудик, В. М. Литовченко. – К. : ВЦ «Академія», 2007. – 264 с.
4. Земская Е. А. Современный русский язык. Словообразование : уч. пос. / Е. А. Земская. – М. : Флинта : Наука, 2011. – 328 с.
5. Карпіловська Є. А. Суфіксальна підсистема сучасної літературної української мови : будова та реалізація : монографія / Є. А. Карпіловська. – К. : Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України, 1999. – 297 с.
6. Клименко Н. Ф. Словотвірна морфеміка сучасної української літературної мови : монографія / Н. Ф. Клименко, Є. А. Карпіловська. – К. : Наукова думка, 1998. – 161 с.
7. Клименко Н. Ф. Основи морфеміки сучасної української мови : монографія / Н. Ф. Клименко. – К. : Наукова думка, 1998. – 182 с.
8. Лінгвістичний аналіз : Практикум : навч. пос. / За ред. Г.Р. Передрій. – К. : ВЦ «Академія», 2005. – 256 с.
9. Морфемна структура слова : монографія / Т. О. Грязнухіна, Н. Ф. Клименко, Л. І. Комарова, М. П. Муравицька, М. М. Пешак ; відп. ред. М. М. Пешак. – К. : Наукова думка, 1979. – 336 с.

10. Плющ М. Я. та ін. Сучасна українська літературна мова : Збірник вправ : навч. пос. / М. Я. Плющ, О. І. Леута, Н. П. Гальона. – К. : Вища школа, 2003. – 287 с.

11. Русская грамматика : В 2-х т. / Ред. колл. : Н. Ю. Шведова, Н. Д. Арутюнова, А. В. Бондарко и др. – М. : Наука, 1980. – Т. 1. – 784 с. (Фонетика. Фонология. Ударение. Интонация. Словообразование. Морфология).

12. Словотвір сучасної української літературної мови : монографія / І. І. Ковалик, А. П. Грищенко, В. М. Русанівський та ін. ; за заг. ред. проф. М. А. Жовтобрюха. – К. : Наукова думка, 1979. – 407 с.

13. Тихонов А. Н. Современный русский язык : Морфемика. Словообразование. Морфология : учебник / А. Н. Тихонов. – М. : Цитадель-трейд, 2002. – 464 с.

Довідкова література

1. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов / О. С. Ахманова. – М. : Советская энциклопедия, 1966. – 609 с.

2. Вакарюк Л. О. Український словотвір у термінах : словник-довідник / Л. О. Вакарюк, С. Є. Панцьо. – Тернопіль : Джура, 2007. – 260 с.

3. Ганич Д. І. Словник лінгвістичних термінів / Д. І. Ганич, І. С. Олійник. – К. : Вища школа, 1985. – 360 с.

4. Карпіловська Є. А. Кореневий гніздовий словник української мови : Гнізда слів з вершинами – омографічними коренями / Є. А. Карпіловська. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2002. – 912 с.

5. Полюга Л. М. Словник українських морфем / Л. М. Полюга. – Львів : Світ, 2001. – 448 с.

6. Сікорська З. С. Українсько-російський словотворчий словник / З. С. Сікорська. – К. : Освіта, 1995. – 255 с.

7. Українська мова : Енциклопедія / Ред. кол. : В. М. Русанівський, О. О. Тараненко, М. П. Зяблюк та ін. – 2-ге вид., випр. і доп. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. – 824 с.

8. Цыганенко Г. П. Словарь служебных морфем русского языка / Г. П. Цыганенко. – К. : Рад. шк., 1982. – 240 с.

9. Языкознание : Большой энциклопедический словарь / Ред. колл. : В. Н. Ярцева (гл. ред.), Н. Д. Арутюнова, В. А. Виноградов и др. – 2-е изд. – М. : Научное изд-во «Большая Российская энциклопедия», 1998. – 685 с.

Плани і завдання до практичних занять розділу I

Практичне заняття № 1

Тема: Морфеміка. Поняття морфеми і морфа

ПЛАН

1. Поняття словотвору, морфеміки і деривації.
2. Морфема як основна двопланова одиниця мови. Поняття нульової морфеми.
3. Морфема, морф і аломорф. Варіанти і варіації морфем.

Контрольні питання

1. У чому схожі й чим відрізняються дефініції термінів *дериватологія* і *словотвір*?
2. Що таке *дериватологія* і *деривація*?
3. Що вивчає *морфеміка*? Які є два типи морфеміки? У чому їхня сутність?
4. Сформулюйте об'єкт, предмет і завдання морфеміки.
5. Які ви знаєте *ознаки морфеми*?
6. Хто запровадив термін *морфема* до наукового обігу? Що з цього приводу зауважував дослідник?
7. Дайте визначення поняттю *морфема*.
8. Що таке *нульова морфема*? Які морфеми можуть бути нульовими?
9. Зіставте поняття *фонема* і *морфема*. Що спільного й відмінного між ними?
10. Зіставте поняття *морфема* і *слово*. Що спільного й відмінного між ними?
11. Що таке *інтерфікс*? Які є різновиди інтерфіксів у сучасній українській мові?
12. Чим відрізняються інтерфікси від тематичних голосних дієслівних основ?
13. У чому відмінність понять *слово* і *словоформа*?
14. Що таке *морф*? Чим морф відрізняється від морфеми?
15. Що таке *аломорф*? Наведіть власні приклади аломорфів кореневих і суфіксальних морфем?
16. Чим аломорф відрізняється від варіанта морфеми? Наведіть власні приклади варіантів префіксальних і флексійних морфем.

Вправи і завдання

Завдання 1. Випишіть з енциклопедії «Языкознание», «Словаря лингвистических терминов» О. С. Ахмановой, енциклопедії «Українська мова» дефініції таких термінів і понять, зіставивши їх з дефініціями, поданими в лекції:

Словотвір, деривація, дериватологія, морфеміка, морфема, морф, аломорф, варіант морфemi, нульова морфема, інтерфікс.

Вправа 1. Запишіть слова, визначте, у яких словах *о* та *е* виконують роль інтерфікса, а в яких інтерфікса немає.

Зразок: У слові *велик-о-ваговий* голосний *о* є інтерфіксом, оскільки виступає засобом поєднання двох твірних основ: *великоваговий* ← *велик-а ваг-а*.

Лісостеповий, короткочасний, легкотравний, стотисячний, автоколона, стократ, далекосяжний, спідометр, мотопед, пізньостиглий, самоочищення, картоплезбиральний, самовідданий.

Вправа 2. Визначте кореневі морфemi поданих слів; доберіть усі можливі слова, у яких кореневі морфи виступають аломорфами цих морфem.

Зразок: *рук-а, руц'-і, ру́ч-к-а: /рук/ – /руц'/ – /руч/.*

Нога, водити, птах, товариш, пшениця, стіл, день, чорний, естетика, Запоріжжя, козак, вибирати, допомогти.

Вправа 3. Доберіть слова за поданими схемами.

Зразок: $P - \dot{R} - S - F^l$: *по-дві́р-ж-а*.

1) $P - P - R - S - S - F$;	6) $R - F - R - F$;
2) $P - P - P - R - S_0 - F_0$;	7) $P - R - S - S - F$;
3) $P - R - S - S - S - F$;	8) $R - I - S - F$;
4) $R - S - S - I - P - P - R - S - S - F$;	9) $R - S - S - F_0$;
5) $R - S - I - R - S - F$;	10) $P - R - S_0 - F$.

Вправа 4. Визначте морфний склад поданих слів.

Зразок: *без-ме́жж-Ø-я: $P - \dot{R} - S_0 - F$.*

Бандуристка, розбігатись, недопалок, гірництво, високоавторитетний, характеризується, тутешній, відлюддя, примружитися, виїзний, темно-шоколадний, перемивальниця.

Вправа 5. Запишіть текст, визначте пропущені орфограми і пунктограми. Випишіть слова, у яких корені можуть мати аломорфи (укажіть, які саме).

Надія на дощ... (і, й) страх перед посухою були не/від...ємною часткою звич...ки що столі(т, тт)ями п...р...давалася від поколі(н, нн)я

¹ P – префікс, R – корінь, I – інтерфікс, S – суфікс, S₀ – нульовий суфікс, F – флексія, F₀ – нульова флексія, Pf – постфікс.

до поколі(н, нн)я. Що/року повторювалося те саме коли душу опановував страх ож...вала надія бо вона була вогником який не/згасав най/довше. Дош... не/одмі(н, нн)о випаде не/може такого бути що/б не/видав. Сподівалися на н...ого як сподіваю...ся на/успіх в (о, а)зартній грі. Коли дощу не/буде то дов(е, и)де...ся тугіше затягти паски і (з, с)ціпивши зуби готуватися до запеклої боро(д, т)...би як буває (у, в) відкритому морі коли заходить... бур...я. Вони (у, в)же звикли ця боро(д, т)...ба точилася з/давніх/давен. Але надії не/втрачали довго до оста(н, нн)...ої миті а часом (і, й) після цієї оста(н, нн)...ої миті. Наві(д, т)... ті хто не/вмів т(е, и)рпляче ч(е, и)кати й не/вірив що людина (з, с)проможна передбачити погоду наві(д, т)... вони довго не/могли погасити (у, в) собі вогник надії не/пі(д, дд)авалися розпачеві до оста(н, нн)...ої хв...лини бо знали буває (сч, щ)аст...я всміхне...ся коли вже (і, й) не/сподіває(сс, шьс, шс)я.

144 слова

М. Лопиш

Практичне заняття № 2

Тема: Семантика морфем

ПЛАН

1. Поняття семантики морфем.
2. Формально-семантичні відношення синонімії та антонімії між морфемами.
3. Формально-семантичні відношення омонімії і полісемії.

Контрольні питання

1. Розкрийте зміст терміна *семантика*, проілюструвавши його на прикладі понять *семантика морфем*, *семантика слова*, *семантика речення*.

2. Що таке *сема* і *семема*? Пригадайте семно-семемний аналіз структури лексичного значення слова (Бондар О. І. Сучасна українська мова : Фонетика. Фонологія. Орфоепія. Графіка. Орфографія. Лексикологія. Лексикографія : навч. пос. / О. І. Бондар, Ю. О. Карпенко, М. Л. Микитин-Дружинець. – К. : ВЦ «Академія», 2006. – С. 209–211, 214–220). За приклад візьміть лексику *прикордонник*.

3. Що таке *семантична функція афіксів*? Проілюструйте відповідь власними прикладами.

4. Що таке *семантично твірне слово*? З якими словами співвідносяться з семантичного і формального поглядів такі слова: *школярство*, *квітника́р*, *абсурдність*, *прибідня́тися*, *за́тінок*?

5. Що таке *синонімія* взагалі та *синонімія морфем* зокрема? Які морфеми вступають в синонімічні відношення? Наведіть власні приклади.

6. Що таке *синонімія афіксів*? Які синоніми називають спільно-кореневими?

7. Що таке *антонімія* та *антонімія морфем*? Які афікси називають антонімічними?

8. У чому сутність *словотвірної антонімії* і *синонімії*?

9. Що таке *омонімія*? Чим вона відрізняється від *полісемії*?

10. Що таке *омонімія морфем*? Які афікси називають омонімічними?

11. У чому сутність *суфіксальної* і *флексійної омонімії*?

12. Які афікси називають *полісемічними*?

Вправи і завдання

Вправа 6. У поданих словах 1) визначте префікси, з'ясуйте їхнє значення; доберіть слова: 2) з синонімічними префіксами, 3) з антонімічними префіксами, 4) з омонімічними префіксами.

Зразок:

1) *віді-гнати*, префікс *віді-* (евфонічний варіант префікса *від-*) виражає елемент ЛЗ 'результат дії (переміщення) від предмета' та елемент ГЗ 'доконаний вид';

2) синонімічні відношення – *зі-гнати* (ті самі елементи значень);

3) антонімічні відношення – *піді-гнати* (елемент ЛЗ 'результат дії (переміщення) до предмета');

4) омонімічні відношення – *від-луння* (елемент ЛЗ 'опредмечений процес'), *від-люддя* (елемент ЛЗ 'абстрактний предмет, простір').

I. Квазівчений, ультрамодний, помити, архіважливий, випрасувати.

II. Зачинити, підгрупа, недоварити, влетіти, Приволжя.

III. Злетіти (з дерева), переговорити (з колегами), побудувати (школу), зав'язати (розмову), розв'язати (задачу).

Вправа 7. У поданих словах 1) визначте суфікси, з'ясуйте їхнє значення; доберіть слова: 2) з синонімічними суфіксами, 3) з антонімічними суфіксами, 4) з омонімічними суфіксами.

Зразок:

1) *височ-ин-а*, префікс *-ин-* виражає елемент ЛЗ 'абстрактне відношення до предмета', ('абстрагована ознака предмета');

2) синонімічні відношення *добр-от-а*, *нов-изн-а*, *щир-ість* (той самий елемент ЛЗ);

3) в антонімічні відношення не вступає;

4) омонімічні відношення – *ма́м-ин* (елемент ЛЗ 'властивий, належний особі'), *теля́т-ин-а* (елемент ЛЗ 'м'ясо тварини, позначеної

коренем'), *гороб-ін-а* (елемент ЛЗ 'різновид рослини (ягід)'), *дівч-ин-а* (елемент ЛЗ 'істота жіночої статі'), *моркв-ін-а* (елемент ЛЗ 'одиничний конкретний предмет з-поміж ряду однорідних'), *лебед-ін-ий* (елемент ЛЗ 'властивий, належний тварині') та ін.

I. Вигадка, свіженький, директриса, примовляти, доброта.

II. Ручище, здоровенний, хлопець, дівчисько, вовчик.

III. Харків'янин, персонаж, дешевизна, діжка, рубець.

IV. Тихо, шахіст, шовковистий, бережливий, блимнути.

Вправа 8. У поданих словах 1) визначте флексії, з'ясуйте їхнє значення; 2) доберіть слова з омонімічними флексіями.

Зразок:

1) *прикрáс-а*, флексія *-а* виражає ГЗ наз. одн. жін. р. іменника;

2) омонімічні відношення – *пішл-á* (елементи ГЗ жін. р. одн. дієслова), *нов-á* (ГЗ наз. одн. жін. р. прикметника), *брáт-а* (ГЗ род. відм. одн. чол. р. іменника), *сél-а* (ГЗ наз. мн. сер. р. іменника), *тр-й-ст-а* (ГЗ наз. відм. числівника).

I. Селу, гаражем, заєць, (на) воді, стелями.

II. Примарне, багатого, великій, високою, шістдесяти.

III. Стою, знає, викриваємо, носи, вузьких.

Вправа 9. Визначте кореневі морфеми поданих слів, доберіть слова, у яких кореневі морфи виступають аломорфами цих морфем.

Пшоно, кінський, міжгір'я, крадуть, дорога, мазати, дух, Ольга, мачуха.

Вправа 10. Визначте морфний склад поданих слів.

Супроводжується, військовозобов'язаний, суспільної, усвідомленням, суміжність, утворюваному, східнослов'янська, зустрічатися, по-товариськи, подвоєнню.

Вправа 11. Запишіть текст, визначте пропущені орфограми і пунктограми. Випишіть усі іменники (з прийменниками або без них), визначте в них флексії та з'ясуйте, яке ГЗ вони виражають.

Євнух підвів голову з/над килим(а, у) витр(и, і)щився на (В, в)...ликого (В, в)(и, і)зир(а, я). Ні/як не/міг (з, с)багнути чого хоче від н...ого цей усе/могут...ній чоловік. Ну він (з, с)/правді Кучук тут ні/чого не/дода(ш, си). І назва(н, нн)ий так не/на/честь най/коро(чч, чш, тш)ого з...мового місяця а тому що з/малку йому на/віки/вічні вкороч...(н, нн)о тіло так що (у, в)же ні/чим не/доточиш... Звідси (і, й) ім...я. А яке ім...я таке жи(т, тт)я. Доводи...ся жити так як ж...вут... до/в/кол(о, а) тебе а там (у, в)се м...тушнява марно/слав...я не/правда (і, й) суціл...не зло. Одні п(е, и)шаю...ся походж...(н, нн)ям інші станов(и, е)щем ще інші б...га(тст, цт)вом красою силою ти ж не/маєш... ні/чого ні/сподіва(н, нн)ь ні/страхів ні/душі ні/тіла тіл...ки

переляка(н, нн)а не/навість до/вс...ого суцього загна(н, нн)а в най/дал...ші закапелки душі. Він ні/коли не/шукав своїх кор(е, і)нів бо не/знав де їх шукати не/мав ні/якої пам...яті про свої початки не/мов/би/то виріс отут під стінами гарем(а, у) як вир(о, і)сло те чорне зі(л, лл)я на/тому місці куди ви(л, лл)...вають... помії.

147 слів

П. Загребельний

Практичне заняття № 3

Тема: Структурні типи морфем у сучасній українській мові

ПЛАН

1. Корінь слова. Структурні, семантичні і функціональні властивості кореня. Вільні та пов'язані корені.
2. Позиційні типи афіксів:
 - 2.1. Префікси.
 - 2.2. Суфікси.
 - 2.3. Постфікси.
3. Афіксоїди.
4. Поняття флексії. Матеріально виражені та нульові флексії.

Контрольні питання

1. Назвіть *обов'язкові* та *факультативні ознаки* кореневої морфеми (прокоментуйте, як ви їх розумієте), на їхній підставі сформулюйте дефініцію кореня.
2. Які *типи коренів* є в сучасній українській мові?
3. У чому полягає відмінність між *вільним* і *пов'язаним коренями*? Які *типи радиксоїдів* ви знаєте?
4. Що таке *афікс*? У чому полягає відмінність між коренем і афіксом?
5. Що таке *матеріально виражені* й *нульові, живі й мертві* афікси? Наведіть власні приклади.
6. Чим відрізняється *префікс* від *суфікса*?
7. Чому *префікси* на відміну від суфіксів не можуть формувати аломорфи кореневої морфеми?
8. Назвіть *ознаки префікса*. Відповідь обґрунтуйте власними прикладами.
9. Назвіть *ознаки суфікса*. Відповідь обґрунтуйте власними прикладами.
10. Що таке *постфікс*? Які його різновиди ви знаєте?
11. Що є спільного і відмінного між *афіксоїдами* і *кореневими* та *афіксальними морфемами*?
12. Що таке *флексія*?

13. У чому виявляється *парадигматичність* і *кумулятивність* флексій?

14. Які *типи флексій* відповідно до ГЗ, що вони виражають, ви знаєте?

15. Які слова *не* мають флексій і чому?

Вправи і завдання

Завдання 2. Визначте кореневі морфи у словах *конус* і *конічний*? Відповідь обґрунтуйте.

Вправа 12. Визначте корені в словах і схарактеризуйте їх за таким планом:

- 1) поліфонемний/монофонемний;
- 2) відкритий/закритий;
- 3) первинний/суплетивний/опрощений/корінь-основа;
- 4) живий/етимологічний;
- 5) вільний/радикалсоїд;
- 6) для радикалсоїдів: пов'язаний префіксом, або суфіксом, або префіксом і суфіксом;
- 7) чи здатний вступати в синонімічні, антонімічні та омонімічні відношення (якщо так, то доведіть).

Зразок: вод-а́, корінь вод-¹ – поліфонемний, закритий, первинний, корінь-основа, живий, вільний, перебуває в омонімічних відношеннях з коренем вод-² у слові вод-іти.

I. Прозріти, прийняти, бродіння, десяток, відбиття.

II. Береговий, переспів, зовнішній, горошина, роззути.

III. Забирають, витоптаний, змагання, утрьох, світловодолікування.

Вправа 13. До поданих слів доберіть спільнокореневі (5–7 слів). Які корені є омонімічними і чому?

Зразок: біг-ти, спільнокореневі слова: біг-Ø, біг-ун, по-біг-но, біг-аніна, ві-біг-ти, при-біг-ши, за-біг-аючи. Усі слова є спільнокореневими, оскільки виражають тотожне ЛЗ 'швидко переміщення в просторі за допомогою ніг (лап)'; корінь -біг- є омонімічним: біг-¹ 'швидко пересування', біг-² 'те саме, що Бог', біг-³ 'рубчик на картоні чи обгортковому папері' (СУМ I, с. 495).

I. Проводити, бій, класти, горіти, рука, два.

II. Багато, берегти, мити, іти, гірський, земний.

Вправа 14. У поданих словах визначте префікси та схарактеризуйте їх за таким планом:

- 1) семантика префікса;
- 2) монофонемний/поліфонемний;
- 3) моносемічний/полісемічний;

- 4) питома український/запозичений;
- 5) відкритий/закритий;
- 6) наведіть потенційні аломорфи або варіанти;
- 7) чи здатний вступати в синонімічні, антонімічні та омонімічні відношення (якщо так, то доведіть).

Зразок: до-бігти, префікс до-:

1) виражає елемент ЛЗ ‘завершеність дії, її доведення до просторової межі’ та елемент ГЗ ‘доконаний вид’;

2) поліфонемний;

3) полісемічний: **до-бігти** (елемент ЛЗ ‘завершеність дії, її доведення до просторової межі’), **до-купіти** (елемент ЛЗ ‘завершеність дії, доведення дії до норми, додаткова дія’), **до-жінити** (елемент ЛЗ ‘завершеність дії, доведення дії до часової межі’);

4) питома український (праслов’янський);

5) відкритий;

6) фонетичний варіант **ді-**;

7) вступає в:

- синонімічні відношення: **за-бігти**, **під-бігти**, **вті-бігти** тощо;
- антонімічні відношення: **по-бігти**, **від-бігти**;
- омонімічні відношення: **до-революційний** (елемент ЛЗ ‘темпоральна ознака предмета’), **до-тепер** (елемент ЛЗ ‘темпоральна ознака дії’).

I. Найцікавіший, зміцнити, прірвистий, міжпланетний, безкрайній.

II. Причорномор’я, подвоїти, перепустка, недопалок, несміливий.

III. Перечитати, подвір’я, по-козацьки, обезболити, закрутити.

Вправа 15. У поданих словах визначте суфікси та схарактеризуйте їх за таким планом:

- 1) семантика суфікса;
- 2) монофонемний/поліфонемний/нульовий;
- 3) моносемічний/полісемічний;
- 4) питома український/запозичений;
- 5) відкритий/закритий;
- 6) наведіть потенційні аломорфи або варіанти;
- 7) чи здатний вступати в синонімічні, антонімічні та омонімічні відношення (якщо так, то доведіть).

Зразок: по-нашому, суфікс -ому:

1) виражає разом із префіксом **по-** елемент ЛЗ ‘уподібнення за ознакою’;

2) поліфонемний;

3) моносемічний;

4) питома український (праслов’янський);

- 5) відкритий;
- 6) варіантів й аломорфів немає;
- 7) вступає в:
 - синонімічні відношення: *по-козацьки*, *по-латині*;
 - в антонімічні та омонімічні відношення не вступає.

I. Галичина, дозрілий, актриса, бідний, долаючи.

II. Безмежжя, доброта, перепис, гіркуватий, пояснювати.

III. Яскравіший, носив, примруження, палій, збирайтеся.

IV. Деревце, віконечко, мандрівник, пожовклий, зачинивши.

Вправа 16. У поданих словах визначте префіксоїди й суфіксоїди та їхню семантику, до кожного афіксоїда доберіть по п'ять власних прикладів.

Зразок: *піваркуша* – *пів* 'яблука', *пів*-Миколаєва, *пів*вікна, *пів*доріги, *пів*огірка (виражає елемент ЛЗ 'половина предмета').

Першооснова, фонограф, контррозвідка, полумисок, неоколоніалізм, діалектолог, звіроподібний, спідометр, меломан, фільмоскоп.

Вправа 17. У поданих словах визначте постфікси. У яких випадках постфікс -ся (-сь) виражає суто ГЗ, а в яких – ГЗ та елемент ЛЗ.

Зразок:

Будувати-ся ← *будувати*, постфікс -ся виражає елемент ГЗ 'пасивний або середньо-зворотний стан дієслова'.

Юрміти-ся ← *юрма*, постфікс -ся виражає елемент ЛЗ 'зворотна процесуальна ознака, спрямована на суб'єкт'.

I. Стій-бо, як-небудь, пишатися, митися, утрадиційнитися.

II. Розмерзатися, що-будь, побрататися, ходи-но, колись.

III. Тоді-то, колись, пиши-таки, сміятися, таборитися.

Вправа 18. У поданих словах визначте флексії. Прокоментуйте відсутність флексії або наявність нульової флексії.

Зразок:

Мороз-Ø, у слові виділяється нульова флексія, оскільки інші словоформи цієї іменникової лексеми мають матеріально виражені флексії: *мороз-у*, *мороз-ом*, (на) *мороз-і*.

Вистрибуючи, у слові флексія не визначається, оскільки аналізоване слово – дієприслівник, а дієприслівник – це незмінна форма дієслова.

Т-огó, у слові виділяється флексія -огó, тому що аналізована словоформа належить до класу займенникових прикметників, які змінюються за родами, числами й відмінками: *т-огó*, *т-ому́*, *т-их*, *т-е*, *т-а*, *т-у*, *т-ій*.

I. Трамвай, відлюддя, харакірі, трьомастами, відтепер, ріж, ким-небудь, винісши, знярядь, зеленее.

II. Прикрутити, сміємося, беж, бліндажами, вантаж, розкішню, облич, кричи, босоніж, приєднав.

III. Бригадирові, черепахові, сміючись, втрачає, хтозна-чого, півтора, засвітла, сарай, шевче, добрішою.

IV. Принагідно, застигнутих, розтяг-стик, штабс-капітан, таксі, пальто, змагань, носить, станьте, пояснили.

Вправа 19. Визначте, які граматичні значення виражають флексії поданих слів. Якщо слово незмінне, то флексія не визначається.

Зразок: житт-я́м, флексія -'ам виражає ГЗ ор. відм. одн. сер. р.

I. Крицею, піддаш (початкова форма – піддашся), чудовим (краєм), відчуваєш, прекрасній (дівчині), ходімо, полями, коліщатка, семисот, написав би.

II. Вісімдесятьом, мною, вашу, знала, ні з чим, біжить, на ніщо, великих (надій), (на) ратному (полі), шевцеві.

III. (На) синові, припиняють, (на) семистах, вісімдесяти, по-новому, стоятимуть, цікавому, стань, цій, пишть.

Вправа 20. Визначте морфний склад слів.

Дозволяється, народнообрядовий, перекотиполем, справедливості, розвантаживши, розщедрився, вибір, приклеяться, вантажно-розвантажувальний, стиснутий.

Вправа 21. Запишіть текст, визначте пропущені орфограми і пунктограми. Випишіть усі іменники (з прийменниками або без них), визначте в них флексії та з'ясуйте, яке ГЗ вони виражають.

Шторм ду(щ, шч, жч)ав (з, с)давалося (з, с) кожним поривом вітру. Шквал...ний віт...р не/дув над поверхн(ьою, ею) моря наві(д, т)... не/линув по/над водою (у, в) шале(н, нн)ому л...оті він наче (з, с)какав галопом по/хвил(ям, ях) (і, й) повітря (у, в) своїй напрузі могут...н...ого руху було те/ж наче густе такої густоти як і вода в/низу.

І цей могут...ній рух повітря тяг за собою горі(ч, ш)н(и, і)й шар води хвиля котилася висока (і, й) дужа але в...рхівки хвил... шквал (з, с)різав (і, й) ніс за собою перемішуюч(и, і) воду (з, с) повітрям...

Ураган гув вив св...стів і це р...ві(н, нн)я було ду(щ, шч, жч)им за (у, в)сі ін...ші звуки не/чути було р...вунів біля маяка не/прохоплювався виск с...рен із суден наві(д, т)... постріл (з, с) гармати не/(з, с)проможний був протаранити громо(г, х)кий голос ураган(а, у).

Шторм перейшов на двана...ятий бал (і, й) це був максимал...но/можливий шторм (у, в) цих ш...ротах але (з, с)давалося що вітер (і, й) далі ду(щ, шч, жч)ає що/хвилини і шторм наростатиме

ще. Такі шторми трапляю...ся рік/у/рік лише пізн...ої ос(е, і)ні та на/весні у/пору рівно/де(н, нн)я.

149 слів

Ю. Смолич

Практичне заняття № 4

Тема: Типи афіксів за функцією і вживанням

ПЛАН

1. Словотвірні та формотвірні афікси.
2. Питання про функціональний статус суфіксів дієприкметників і дієприслівників. Афікси, що мають синкретичний функціональний характер.
3. Регулярні та нерегулярні афікси. Уніфікси.
4. Продуктивні й непродуктивні афікси.

Контрольні питання

1. Що таке *словотвірний* (дериваційний) *афікс*? Чим він відрізняється від *формотвірного* (граматичного)?
2. Які значення можуть виражати дериваційні іменникові та прикметникові афікси? Наведіть приклади.
3. Які значення можуть виражати дериваційні дієслівні та прислівникові афікси? Наведіть приклади.
4. Які є різновиди формотвірних афіксів? Які функції виконує в слові *флексія*?
5. Наведіть приклади формотвірних афіксів у системі різних частин мови. Які значення вони виражають?
6. Які афікси мають *синкретичний функціональний характер*?
7. У чому полягає проблема функціонального статусу суфіксів дієприкметників і дієприслівників?
8. Перерахуйте ознаки *регулярних* і *нерегулярних афіксів*.
9. Проаналізуйте визначення регулярних і нерегулярних афіксів у науковій літературі. У чому полягають переваги й недоліки кожного з них?
10. Чи є *уніфікс* окремим типом морфеми, не схожим на інші типи афіксів? Сформулюйте дефініцію уніфікса.
11. Хто з мовознавців запровадив до наукового обігу термін «*уніфікс*»? Які дві групи уніфіксів виділяє проф. О. М. Тихонов?
12. Якими специфічними ознаками характеризується уніфікс?
13. Як визначається семантика уніфікса, зважаючи на його унікальність і неповторюваність в інших словах?
14. Назвіть ознаки *продуктивних* і *непродуктивних афіксів*.

15. Проаналізуйте визначення продуктивних і непродуктивних афіксів у науковій літературі. У чому полягають переваги й недоліки кожного з них?

16. Які афікси і з якою семантикою є найбільш продуктивними в системі повнозначних частин мови?

17. Які афікси в сучасній українській мові не є продуктивними, але були такими на попередніх етапах її розвитку?

18. Що таке *конфікс*? Які ознаки має *конфікс*? Чому цих ознак бракує для визначення конфікса як окремого типу морфем на морфемному рівні, а на словотвірному рівні цих ознак достатньо?

19. Які аргументи наводять лінгвісти щодо конфікса як специфічного типу морфем?

20. Доведіть, що прикметник *безпідставний* утворено в сучасній українській мові конфіксальним (префіксально-суфіксальним) способом, а не префіксальним.

Вправи і завдання

Завдання 3. Наведіть приклади п'яти слів, у яких наявний уніфікс. Наведіть приклади 10 іменників, 10 прикметників, 10 дієслів і 10 прислівників, утворених конфіксальним способом. Свою думку обґрунтуйте.

Вправа 22. У поданих словах визначте префікси та схарактеризуйте їх за таким планом:

- 1) визначте функціональний тип префікса;
- 2) з'ясуйте, яке значення виражає: елемент ЛЗ; елемент ЛЗ й елемент ГЗ;
- 3) доберіть одноструктурні слова, що мають той самий префікс із тотожним значенням, що й в аналізованому слові;
- 4) схарактеризуйте префікси за ознаками регулярності/нерегулярності, продуктивності/непродуктивності;
- 5) установіть, чи є в цих словах конфікс?

Зразок:

Побігти: префікс *по-*;

- 1) дериваційно-граматичний дієслівний префікс;
- 2) виражає елемент ЛЗ – ‘початок дії’ та елемент ГЗ – ‘доконаний вид’;
- 3) одноструктурні слова: *поїхати*, *полетіти*, *понесті*;
- 4) префікс регулярний, продуктивний;
- 5) конфікса у слові немає.

І. Найцікавіший, дописати, зміцнити, прірвистий, міжпланетний, безкрайний.

II. Причорномор'я, подвоїти, перепустка, недопалок, несміливий, прикрасити.

III. Подвір'я, по-козацьки, наклеїти, обезболити, закрутити, возвеличувати.

Вправа 23. У поданих словах визначте суфікси та схарактеризуйте їх за таким планом:

- 1) визначте функціональний тип суфікса;
- 2) з'ясуйте, яке значення виражають: елемент ЛЗ; елемент ЛЗ і елемент ГЗ; суто ГЗ;
- 3) для суфіксів, що виражають ЛЗ, з'ясуйте, чи переводить він похідне слово до іншої частини мови, чи частина мови залишається незмінною;
- 4) доберіть одноструктурні слова, які мають той самий суфікс із тотожним значенням, що і в аналізованому слові;
- 5) схарактеризуйте суфікси за ознаками регулярності/нерегулярності, продуктивності/непродуктивності;
- 6) установіть, чи є в цих словах уніфікси?

Зразок:

Стрімко: суфікс **-о**;

- 1) дериваційний прислівниковий суфікс;
- 2) виражає елемент ЛЗ – 'вторинна ознака, ознака дії';
- 3) суфікс переводить слово з класу прикметників до класу прислівників;
- 4) одноструктурні слова: *ціро, легко, цікаво*;
- 5) регулярний продуктивний суфікс;
- 6) уніфікса в слові немає.

I. Галичина, дозрілий, актриса, бідний, долаючи, безмежжя.

II. Доброта, перепис, гіркуватий, пояснювати, яскравіший, носив.

III. Примруження, палій, збирайтеся, деревце, віконечко, мандрівник.

Вправа 24. Запишіть текст, визначте пропущені орфограми і пунктограми. Випишіть усі іменники та дієслова (дієслівні форми), визначте в них префікси та суфікси, з'ясуйте їхній функціональний тип.

Володимир сидів на постелі поки що позиченій доки не/ро(с, ж, з)ж...ве(ця, тся) (з, с)кинув протез (і, й) ро(з, с)т...рав набряклу ногу. Стис зуби тамуюч(і, и) бі(л, лл)ь (і, й) міцно (з, с)кл(и, е)пив повіки. Крізь ч...рвону заслону яка стояла перед ним крізь ті/ж/таки (з, с)тиснуті повіки побачив він з...лену залиту со(н, лн)цем вул...цю (і, й) себе на тій вул...ці (з, с, із, зі) шине(л, лл)...ю перекинутою через руку (і, й) (з, с, із, зі) реч...вим мішком за пл(е, и)чима ... Почув як ляпают... падаюч(и, і)

одна/на/одну дошки (і, й) хоч вони давно (у, в)тратили запах лісу чув він (і, й) той тонкий бад(ьйо, йо, ьо)рий запах. Випл...вало (з, с, із, зі) п...л...ни бородасте обли(ч, чч)(а, я) сторожа коли той (з, с)п...нивс... (з, с, із, зі) дошкою на плечі повернувшись... до н...ого побачив як вил...тає (з, с, із, зі) голубого безме(ж, жж)я Віт...р котрий народився серед полів та сос(е, о)н а (з, с)/першу був (і, й) сосною (і, й) стеблом. В...ликий прямо/кутний стіл засвітився перед ним поставл...(н,нн)ий рубка ясніло з/за н...ого п...ят(е, и)ро д...тяч(и, і)х обли(ч, чч)... пал...ці його ро(з, с)т...рали (і, й) ро(з, с)т...рали ногу (і, й) бі(л, лл)ь те/ж ставав ч...рвоний нагад про той біл...ший що пережив його (у, в) шпиталі.

151 слово

В. Шевчук

Практичне заняття № 5

Тема: Основа слова

ПЛАН

1. Поняття основи.
2. Структурна типологія основ.
3. Семантична типологія основ.
4. Функціональна типологія основ.

Контрольні питання

1. Як визначається поняття *основи слова* в шкільному курсі української мови?
2. Які визначення *основи* подаються в академічних підручниках?
3. Чи мають основу незмінювані слова? Якщо так, то поясніть чому?
4. Який структурний елемент морфемної будови слова є обов'язковим для основи, а які не є обов'язковими? Відповідь обґрунтуйте.
5. Основа характеризується стабільністю оформлення. Зміни якого характеру можливі в межах однієї основи?
6. Дайте визначення *твірної*, *похідної* та *непохідної* основи. Наведіть власні приклади.
7. Чому не можна ототожнювати поняття *непохідної* та *неподільної* основ? Відповідь обґрунтуйте прикладами.
8. Який обов'язковий елемент має бути в похідній основі порівняно з твірною? Відповідь проілюструйте прикладами.
9. Твірна основа є ніби ядром для твірного та похідного слів. Які слова становлять винятки з цього правила? Наведіть приклади.

10. Що таке *лексична* і *словозмінна основа*?

11. Який тип основи за значенням розглядається в школі та чому?

12. Що необхідно зробити, щоб визначити *лексичну основу* (ЛО)?

Відповідь проілюструйте прикладами.

13. Що необхідно зробити, щоб визначити *словозмінну основу* (СО)? Відповідь проілюструйте прикладами.

14. Скільки ЛО і СО може бути у слів? Наведіть приклади.

15. Який тип основи і чому може бути в незмінюваних слів?

16. Як розмежовуються структурні типи основ?

17. Які основи називаються *подільними*, а які – *неподільними*?

Наведіть приклади.

18. Які основи називаються *простими*, а які – *складними*?

Наведіть приклади.

19. Що таке *компактна* та *перервана основи*? Якими афіксами можуть перериватися основи? Наведіть не менше 5 прикладів.

20. Які історичні зміни в морфемній структурі слова ви знаєте? Наведіть власні приклади.

Вправи і завдання

Завдання 4. Наведіть по 5 прикладів слів, у яких ЛО і СО збігаються і не збігаються. Відповідь обґрунтуйте.

Вправа 25. Визначте морфний склад слів. Поділіть слова за функціональною типологією основ (на похідні та непохідні). Визначте твірну основу для похідних слів.

Зразок: пис-а-нн-я: похідна основа; твірна основа – писа- (від дієслова писати).

I. Пригніченість, там, колись, перекотиполе, шістнадцять, сорок.

II. Когось, інший, боєць, поназбираються, молокозавод, прикрикувати.

III. Смієшся, перерозподіл, сир, безжальність, білизна, чорний.

Вправа 26. Визначте морфний склад слів. Схарактеризуйте в них СО як *компактну/перервану, вокалічну/консонантну тверду/консонантну м'яку*.

Зразок: при-мар-н-ий: СО – примарн- – компактна, консонантна тверда.

I. Приблизність, військовозобов'язаний, поб'ються, галіфе, салон-перукарня, найдовшому.

II. Вивчивши, змарнілого, вночі, відлюддя, сімсот, ким-небудь, ніяку.

Вправа 27. Визначте морфний склад слів. Схарактеризуйте в них ЛО як *подільну/неподільну, просту/складну, компактну/перервану, похідну/непохідну, для похідних – визначте твірну основу*.

Зразок: **при-мар-н-ий**: ЛО – **примарн-** – подільна, проста, компактна, похідна; твірна основа – **примар-** (від іменника **примар-а**).

I. Блискучими, трамваєм, прикрашаються, хтозна-чим, замолоду, шістдесятьох.

II. Дев'ятьмастами, босоніж, знищенню, чеснота, тримаючи, розтяг-стиск, головоногі.

Вправа 28. Запишіть текст, визначте пропущені орфограми і пунктограми. Випишіть слова: а) що мають лише ЛО, б) у яких СО або ЛО перервана, в) у яких основа складна.

(У, В) чорній к(и, і)реї (і, й) шапці (з, с, із, зі) довгим малиновим шликом (з, с, із, зі) засмаглим обли(ч, чч)ям яке (у, в)се ду(жч, шч)е т(е, и)мніло чим божевіл...ніше ро(з, с)гарц...овувався на майдані погром (П, п)олковник (І, і)ван (Н, н)іс раз/у/раз ст...нав немов (з, с, із, зі) студені плечима мав він скіс...ні татарс...кі очі а повіки на/щастя природно пр(е, и)кр...вали з(и, і)ниці (у, в) яких міг бл...с...нути жал... за содія(н, нн)е або/ж обуре(н, нн)я на (М, м)(є, е)н...ш(и, і)кова адже такої страшної ро(з, с)прави полковник (Н, н)іс не/ч...кав. Він показав фел...д/маршалу таємний хід до (Б, б)атурина під умовою що орда різні чинити не/буде показав не/за/гроші не (з, с, із, зі) не/нависті до (М, м)азепи (у, в)чинком його к...рував тв...резий глузд. На оста(н, нн)ій раді у/віч... сказав (М, м)азепі задумав еси гет...мане пропаще діло он шведи (з, с)палили на (С, с)тародубщині три села відступаюч(и, і) перед (М, м)осковс...ким (В, в)ійс...ком щоб не/дістався противникові провіант який залишився по відступі. Чи/ж/то від чужинців можн(а, о) ч...кати добра? А (М, м)осква хоч (і, й) влізлива зате своя православна та/й хіба всто(є, і)мо ми перед (П, п)етром? Треба/ж пам...ятати про гнів (Ц, ц)арс...кий за не/покору ...

156 слів

Р. Іваничук

Практичне заняття № 6

Тема: Морфемна структура слова. Морфемний аналіз

ПЛАН

1. Поняття про морфемну структуру слова.
2. Морфемні моделі в сучасній українській мові.
3. Історичні зміни в морфемній структурі слова.
4. Ступені членування основ українських слів.
5. Морфемний аналіз слова.

Контрольні питання

1. Що таке *морфемна структура слова* (МСС)? Які є дефініції МСС у науковій літературі? Проаналізуйте їх.
2. З яких частин складається МСС? Якими ознаками характеризується МСС?
3. Яка специфіка МС простих і складних слів?
4. Що таке *морфемна модель*? Як поняття морфемної моделі пов'язане з МСС?
5. У чому полягає специфіка морфемної моделі порівняно із загальним поняттям МСС?
6. Підтвердіть або спростуйте твердження: «У морфемних моделях іменників центральною морфемою є корінь, який за походженням завжди є іменниковим».
7. Що таке *опрощення, перерозклад і ускладнення*?
8. Проаналізуйте дефініції історичних змін у МСС, зіставте їх із тими, що запропонував проф. В.О. Богородицький.
9. Що спільного й відмінного між опрощенням і перерозкладом?
10. Які причини викликають *опрощення, перерозклад і ускладнення*?
11. Чи тотожними є поняття *спрощення* й *опрощення*?
12. Чому ускладнення може виникати лише в словах, запозичених українською мовою?
13. Чим відрізняється *подільність слова* від *подільності основи*?
14. На яких підставах визначаються ступені членованості основи?
15. Чому саме радикасоїди та уніфікси зменшують ступінь членованості основи?
16. Подайте дефініцію поняття *ступінь членованості (подільності) основи*. Скільки їх у сучасній українській мові?
17. У чому сутність *морфемного аналізу*? Які його мета і завдання?
18. Чому не можна ототожнювати морфемний і словотвірний аналізи?
19. Чому про *етимологічний аналіз* слова доречно говорити в курсі морфеміки і дериватології сучасної української мови?
20. Що таке одноструктурні слова?
21. Які морфонологічні явища зумовлюють існування різних морфів? Наведіть власні приклади.

Вправи і завдання

Завдання 5. Побудуйте морфемні моделі (кількість афіксальних морфем за вашим вибором, але не менше трьох) і наведіть до них **по три приклади** (морфемні моделі, тотожні тим, що подані в п. 6.2.

«Морфемні моделі в сучасній українській мові», використовувати не можна):

- I. Іменників з R_{nm} ; R_{ad} ; R_{vb} .
- II. Прикметників з R_{nm} ; R_{ad} ; R_{vb} .
- III. Дієслів з R_{nm} ; R_{ad} ; R_{vb} .
- IV. Прислівників з R_{nm} ; R_{ad} ; R_{vb} .

Завдання 6. Розгляньте порядок морфемного аналізу, поданий нижче. Які помилки студентів під час виконання морфемного аналізу є типовими? (Для цього визначте найскладніші елементи морфемного аналізу слова).

Вправа 29. Виконайте, користуючись запропонованим порядком розбору та словниками, морфемний аналіз нижчезазначених слів.

- I. Розбійницький, розбігатись, життєрадісний, перегук, шкідливо.
- II. Підсилювач, розщедримось, вичистивши, замріяний, безмежжя.
- III. Смертельний, переzapовіданому, вчорашній, заглиблення, світловодолікування.

Порядок морфемного аналізу слова

1. *Графічний аналіз* морфемної структури слова: визначення морфів згідно з умовними позначеннями.

2. *Морфемна модель* із зазначенням трьох слів, які їй відповідають.

3. *Слово (словоформа)*: його значення (немотивоване/мотивоване, якщо мотивоване, то яким словом).

4. *Слово (словоформа)*: частина мови, спосіб словозміни.

5. *Флексія (для змінюваних слів)*: кількісний фонемний склад флексії; вказати функцію, яку вона виконує, та значення, що вона виражає; подати 2–3 одноструктурні словоформи.

6. *Корінь*: кількісний фонемний склад морфеми, тип кореня (пов'язаний/вільний), функція кореня (із вказівкою значення), спільнокореневі слова (2–3).

7. *Афікси*:

7.1. *Префікс (-и)*: кількісний фонемний склад префікса; тип значення, вираженого префіксом (із вказівкою цього значення); функціональний тип префікса (дериваційний/дериваційно-граматичний/граматичний (формотвірний)); регулярний/нерегулярний; для регулярних – продуктивний/непродуктивний; одноструктурні слова (2–3 слова з цим самим префіксом).

7.2. *Суфікс (-и)*: кількісний фонемний склад суфікса; тип значення, вираженого суфіксом (із вказівкою цього значення); функціональний тип суфікса (дериваційний/дериваційно-граматичний/граматичний

(формотвірний)); регулярний/нерегулярний; для регулярних – продуктивний/непродуктивний; одноструктурні слова (2–3 слова з цим самим суфіксом).

7.3. *Постфікс* (-и): кількісний фонемний склад постфікса; тип значення, вираженого постфіксом (із вказівкою цього значення); функціональний тип постфікса (дери́ваційний/дери́ваційно-граматичний/граматичний (формотвірний)); регулярний/нерегулярний; для регулярних – продуктивний/непродуктивний; одноструктурні слова (2–3 слова з цим самим постфіксом).

8. *Інтерфікс*: кількісний фонемний склад інтерфікса; функціональний тип інтерфікса (єднальний голосний у складному слові; «звукова прокладка» між кореневою й афіксальною морфемами).

9. *Історичні зміни* в морфемній структурі слова (опрощення, перерозклад, ускладнення, декореляція).

10. *Основа слова*:

10.1. *Словозмінна основа*: компактна/перервана, вокалічна/консонантна тверда/консонантна м'яка (тільки для слів, що мають систему словозміни).

10.2. *Лексична основа*: подільна/неподільна, проста/складна, компактна/перервана, похідна/непохідна, для похідних – визначити твірну основу.

Зразки морфемного аналізу слів

1. **Під-гір'-j-а.**

2. **P+Rnm+S/S₀+F:** *під-гір'-j-а, під-jár'-j-а, під-ні́жж'-'Ø-а.* (орф. *підгір'я, під'яр'я, підні́жжя*).

3. *Підгір'я* (значення слова мотивоване значенням іменника *гора*).

4. *Підгір'я* – іменник, змінюється за числами та відмінками.

5. *Флексія -а* – однофонемна; виконує словозмінну та реляційну функції і виражає ГЗ наз. відм. одн.; *підгірj-а, підгірj-у, підгірj-ам.*

6. *Корінь -гір-* – трифонеمنى; вільний; виконує речову функцію, виражаючи ЛЗ слова 'підвищення над місцевістю'; спільнокореневі слова: *під-гір'-я, гір-ський, гор-истий, гор-а.*

7. *Афікси*:

7.1. *Префікс під-* – трифонеمنى; виражає елемент ЛЗ 'розташування внизу'; дери́ваційний; регулярний; продуктивний; одноструктурні слова: *під-гір'я, під-'яр'я, під-ні́жжя.*

7.2. *Суфікс -j-* – однофонеمنى; виражає елемент ЛЗ 'узагальнений предмет'; дери́ваційний; регулярний; непродуктивний; одноструктурні слова: *підгірj-а, підвірj-а.*

7.3. *Постфіксів* немає.

8. *Інтерфіксів* немає.

9. *Історичні зміни* в морфемній структурі слова не простежуються.

10. *Основа слова*:

10.1. *СО*: **підзірj-** – компактна, консонантна м'яка.

10.2. *ЛО*: **підзірj-** – подільна, проста, компактна, похідна, твірною є основа **гор-** (*гор-а*).

1. **Пере-пис-а́-вши.**

2. **P+Rvb+S+S**: *пере-пис-а́-вши, пере-чит-а́-вши, пере-каз-а́-вши.*

3. *Переписа́вши* (значення слова мотивоване значенням дієслова *писати*).

4. *Переписа́вши* – особлива форма дієслова – дієприслівник, не змінюється.

5. *Флексія* не визначається, оскільки аналізоване слово не має форм словозміни.

6. *Корінь -пис-* – трифонемний; виконує речову функцію, виражаючи ЛЗ слова 'фіксувати на папері слова, текст за допомогою графічних знаків'; спільнокореневі слова: *пере-пис-а́вши, на-пи́с-аний, пись-мо́, пиш-у́, пис-а́ння.*

7. Афікси:

7.1. *Префікс пере-* – чотирифонемний; має синкретичну семантику, виражаючи елемент ЛЗ 'повторюваність дії (процесу)' і елемент ГЗ 'доконаний вид'; дериваційно-граматичний; регулярний; продуктивний; одноструктурні слова: **пере-горта́вши, пере-каза́вши, пере-стоя́вши.**

7.2. *Суфікс -а-* – однофонемний; має синкретичну семантику, виражаючи елемент ЛЗ 'процесуальність' і елемент ГЗ 'недоконаний вид' (у слововформі *пис-а́-вши*); дериваційно-граматичний; регулярний; продуктивний; одноструктурні слова: **перепис-а́-вши, перечит-а́-вши, перема́з-а-вши.**

7.3. *Суфікс -вши* – трифонемний; виражає елемент ГЗ 'минулий час'; граматичний формотвірний; регулярний; продуктивний; одноструктурні слова: **переписа́-вши, переміня́-вши, перекрича́-вши.**

7.4. *Постфіксів* немає.

8. *Інтерфіксів* немає.

9. *Історичні зміни* в морфемній структурі слова не простежуються.

10. *Основа слова*:

10.1. *СО*: не визначається, оскільки слово не має словозміни.

10.2. *ЛО*: **переписа-** – подільна, проста, компактна, вокалічна, похідна, твірною є основа **писа-** (*писа́-ти*) .

1. **Без-ві́ль-н-у.**

2. **P+Rnm+S+F:** *без-ві́л'-н-у, без-стра́ш-н-у, без-ду́м-н-у.*

3. *Безві́льний* (значення слова мотивоване значенням іменника *во́ля*).

4. *Безві́льний* – прикметник, змінюється за родами (в однині), числами та відмінками.

5. *Флексія -ий* – двофонемна; виконує словозмінну та реляційну функції і виражає ГЗ зн. одн. жіноч. р.; *безві́льн-у, безстра́шн-у, безду́мн-у.*

6. *Корінь -ві́л'-* – трифонемний; виконує речову функцію, виражаючи ЛЗ слова ‘бажання, прагнення’; спільнокореневі слова: *без-ві́льн-у, во́л-я, во́ль-овий, ві́з-во́л-ити.*

7. *Афікси:*

7.1. *Префікс без-* – трифонемний; виражає елемент ЛЗ ‘обмеження ознаки’; дериваційний; регулярний; продуктивний; одноструктурні слова: *без-ві́льну, без-хребéтну, без-да́рну.*

7.2. *Суфікс -н-* – однофонемний; виражає елемент ЛЗ ‘ознака предмета, явища’; дериваційний; регулярний; продуктивний; одноструктурні слова: *безперспекті́в-н-у, безкра́й-н-ю, безмо́в-н-у.*

7.3. *Постфіксів* немає.

8. *Інтерфіксів* немає.

9. *Історичні зміни* в морфемній структурі слова не простежуються.

10. *Основа слова:*

10.1. *СО: безві́льн-* – компактна, консонантна тверда.

10.2. *ЛО: безві́льн-* – подільна, проста, компактна, похідна, твірною є основа *во́л'-* (*во́л'-а*).

1. **За́-сві́т-л-а.**

2. **P+Rnm+S+S:** *за́-сві́т-л-а, за́-тем-н-а, за́-вид-н-а.*

3. *За́світла* (значення слова мотивоване значенням прикметника *сві́тлий*).

4. *За́світла* – прислівник, не змінюється.

5. *Флексія* не визначається, оскільки аналізоване слово є прислівником, який не має форм словозміни.

6. *Корінь -сві́т-* – чотирифонемний; виконує речову функцію, виражаючи ЛЗ слова ‘промениста енергія, що робить видимим навколишнє’; спільнокореневі слова: *за́-сві́т-ла, сві́т-лий, сві́т-Ø, ві́-сві́т-лити.*

7. *Афікси:*

7.1. *Префікс за-* – двофонемний; виражає елемент ЛЗ ‘вторинна ознака предмета з елементом часового плану’; дериваційний; регулярний; непродуктивний; одноструктурні слова: *за́-сві́тла, за́-ново, за́-молоду.*

7.2. Суфікс *-л-* – однофонемний; виражає елемент ЛЗ ‘ознака предмета, явища’; дериваційний; нерегулярний; одноструктурні слова: *з́асвіт-л-а*, трапляється в низці спільнокореневих слів типу: *світ-л-о*, *світ-л-і́на*, *світ-л-і́сть* тощо.

7.3. Суфікс *-а-* – однофонемний; виражає елемент ЛЗ ‘вторинна ознака предмета з елементом часового плану’; дериваційний; регулярний; непродуктивний; одноструктурні слова: *з́асвітл-а*, *з́атемн-а*, *з́да́вн-а*.

7.4. *Постфіксів* немає.

8. *Інтерфіксів* немає.

9. *Історичні зміни* в морфемній структурі: декореляція – перетворення колишньої флексії *-а* на суфікс *-а*.

10. *Основа слова*:

10.1. *СО*: не визначається, оскільки аналізоване слово не має форм словозміни.

10.2. *ЛО*: *з́асвітла* – подільна, проста, компактна, похідна, твірною є основа *світл-* (*світл-ий*).

Контрольні роботи до розділу І

Контрольна робота № 1

Тема: Поняття морфеми, позиційні типи і семантика морфем для студентів спеціальності 035 «Філологія» спеціалізації 035.01 «Українська мова і література»

Варіант 1

1. Теоретичне питання.

Морфеміка як розділ мовознавства. Словозмінна і словотвірна морфеміка. Предмет, об'єкт і завдання морфеміки.

2. Практичні завдання.

2.1. Визначте морфний склад слів.

Доблесний, сімдесятьох, як-небудь, обираються, вгорі.

2.2. Побудуйте слова за схемами.

P-P-R-S-S-F; P-R-S-I-R-S-F; P-P-P-R-S₀-F₀; P-R-S-S-S-F; R-I-S-F.

Варіант 2

1. Теоретичне питання.

Морфема як мінімальна значуща частина слова. Визначення морфеми за І. О. Бодуеном де Куртене.

2. Практичні завдання.

2.1. Визначте морфний склад слів.

Науково-технічний, трьомстам, узбережжям, видавати, чим-будь.

2.2. Визначте в поданих словах суфіксоїди. До кожного суфіксоїда доберіть по три власні приклади.

Мікробіологія, кулеподібний, кавоман, атомохід, бензовоз.

Варіант 3

1. Теоретичне питання.

Морфема і морф. Поняття нульової морфеми.

2. Практичні завдання.

2.1. Визначте морфний склад слів.

Безболісно, швидкоплинний, примруживши, знешкоджений, сімомастами.

2.2. Визначте в поданих словах префіксоїди. До кожного префіксоїда доберіть по три власні приклади.

Першочерговий, фотоекспозиція, півмісяця, контррозвідка, неокласицизм.

Варіант 4

1. Теоретичне питання.

Аломорфи і варіанти морфем.

2. Практичні завдання.

2.1. Визначте морфний склад слів.

Водозабезпеченість, визначається, подвоєний, внічию, псевдонауковець.

2.2. Визначте в поданих словах постфікси. З'ясуйте, у яких випадках постфікс **-ся (-сь)** виражає суто ГЗ, а в яких – ГЗ та елемент ЛЗ.

Розмерзатися, що-будь, примиритися, ходи-но, окислятися, колись, утрадиційнитися, тоді-то, озброюватися, з кимось.

Варіант 5

1. Теоретичне питання.

Поняття про семантику морфем. Семантична функція афіксів. Семантично твірне слово.

2. Практичні завдання.

2.1. Визначте морфний склад слів.

Міжміський, вищевказаний, знижував, уночі, шістнадцятимільйонний.

2.2. Визначте, у яких словах **о** та **е** виконують роль інтерфікса, а в яких інтерфікса немає.

Великоваговий, далекосяжний, історико-філософський, самовчитель, бурякозбиральний.

Варіант 6

1. Теоретичне питання.

Корінь слова. Вільні та пов'язані корені.

2. Практичні завдання.

2.1. Визначте морфний склад слів.

Придніпровський, дикунство, попідтинню, тридцяти, викладався.

2.2. Побудуйте слова за схемами.

R-S-S-I-P-P-R-S-S-F; R-S-I-R-S-F; P-R-S-S-F; R-S-S-F₀; R-F-R-F.

Варіант 7

1. Теоретичне питання.

Флексії. Функції флексій.

2. Практичні завдання.

2.1. Визначте морфний склад слів.

Радощі, допізна, військово-морський, сімдесятип'ятитисячний, притримайте.

2.2. Визначте, які пари слів є спільнокореневими, а які мають омонімічні корені. Поясніть свій вибір.

Гора – гірський, багатий – багатир, вода – водити, малий – маляр, кістка – кістяк, носити – нести, вага – переважати, горіти – гори.

Варіант 8

1. Теоретичне питання.

Суфікси. Типи суфіксів.

2. Практичні завдання.

2.1. Визначте морфний склад слів.

Хтозна-який, побраталися, віддавна, диспропорційний, кар'єристка.

2.2. Наведіть потенційні аломорфи кореневих морфем у словах.

Нога, веду, гора, носити, вечори, кладу, горох, допомога, летіти, пекти.

Варіант 9

1. Теоретичне питання.

Префікси. Типи префіксів.

2. Практичні завдання.

2.1. Визначте морфний склад слів.

Де-небудь, унеможливитися, насправді, життєдайний, межиріччя.

2.2. Наведіть потенційні аломорфи/варіанти суфіксальних морфем у словах.

Вуличка, молодець, кизилловий, товариський, Одещина, пишучи.

Варіант 10

1. Теоретичне питання.

Поняття асеманти. Інтерфікси та їхні різновиди.

2. Практичні завдання.

2.1. Визначте морфний склад слів.

Ходи-бо, заохочення, видовженотупоконічний, потихеньку, Причорномор'я.

2.2. Наведіть потенційні аломорфи/варіанти префіксальних морфем у словах.

Зійти, угорі, прибрати, зробити, розбігтися, міжпланетний.

Варіант 11

1. Теоретичне питання.

Порівняльна характеристика суфіксів і префіксів української мови.

2. Практичні завдання.

2.1. Визначте морфний склад слів.

Споряджається, потроївши, сільськогосподарський, по-батьківськи, безвідмовний.

2.2. *Визначте, з якими словами співвідносяться з семантичного і формального поглядів слова, подані нижче.*

Бджільництво, півникарський, озброїтися, затишок, заручитися, примарність.

Варіант 12

1. *Теоретичне питання.*

Морфема і фонема, морфема і слово: спільні та відмінні риси.

2. *Практичні завдання.*

2.1. *Визначте морфний склад слів.*

Найлегковажніший, сповна, практиканці, перерозподіляти, бозна-чий.

2.2. *Визначте в поданих словах флексії. Поясніть відсутність флексії або наявність нульової флексії.*

Трьомастами, ріж, кому-небудь, поєднати, сміємося, бригадирові, черепахові, сміючись, півтора, засвігла.

Варіант 13

1. *Теоретичне питання.*

Омонімія і полісемія морфем. Морфемі-омоніми.

2. *Практичні завдання.*

2.1. *Визначте морфний склад слів.*

Понавиписували, підсвічник, міжгалактичний, по-нашому, аніскільком.

2.2. *Побудуйте слова за схемами.*

P-R-S₀-F; R-S-S-I-R-S-F; P-P-R-S-S; R-S-S-S-F₀; R-S-I-P-R-S-I-S-F.

Варіант 14

1. *Теоретичне питання.*

Антонімія морфем. Морфемі-антоніми.

2. *Практичні завдання.*

2.1. *Визначте морфний склад слів.*

Мовленнєвих, підвищуючи, чекай-но, засвітла, п'ятдесятимільярдний.

2.2. *Визначте в словах корені, доберіть по 3–4 спільно-кореневих слова, визначте тип кореня – вільний чи радикалоїд.*

Прозріти, прийняти, десяток, зовнішній, забирають, навіки, утрюх.

Варіант 15

1. *Теоретичне питання.*

Синонімія морфем. Морфемі-синоніми.

2. *Практичні завдання.*

2.1. *Визначте морфний склад слів.*

Південноукраїнський, Тихомиров, Полісся, зачинатель, нашіптувала.

2.2. *Визначте в поданих словах флексії. Поясніть відсутність флексії або наявність нульової флексії.*

Сарай, таксі, причепити, приберіг, бозна-кого, облич, несить, голіруч, багать, метро.

Контрольна робота № 2

Тема: Морфемна структура слова

**для студентів спеціальності 035 «Філологія»
спеціалізації 035.01 «Українська мова і література»**

Варіант 1

1. *Теоретичне питання.*

Словотвірні й формотвірні афікси.

2. *Виконайте морфемний аналіз слова.*

Супроводжується.

Варіант 2

1. *Теоретичне питання.*

Питання про функціональний статус суфіксів дієприкметників і дієприслівників.

2. *Виконайте морфемний аналіз слова.*

Військовозобов'язаний.

Варіант 3

1. *Теоретичне питання.*

Афікси, що мають синкретичний функціональний характер (дериваційно-граматичні афікси).

2. *Виконайте морфемний аналіз слова.*

Суспільної.

Варіант 4

1. *Теоретичне питання.*

Регулярні та нерегулярні афікси.

2. *Виконайте морфемний аналіз слова.*

Усвідомленням.

Варіант 5

1. *Теоретичне питання.*

Питання про уніфікси.

2. *Виконайте морфемний аналіз слова.*

Суміжність.

Варіант 6

1. *Теоретичне питання.*

Продуктивні та непродуктивні афікси.

2. *Виконайте морфемний аналіз слова.*

Утворюваний.

Варіант 7

1. *Теоретичне питання.*

Поняття про морфемну структуру слова.

2. *Виконайте морфемний аналіз слова.*

Східнослов'янська.

Варіант 8

1. *Теоретичне питання.*

Морфемні моделі в сучасній українській мові.

2. *Виконайте морфемний аналіз слова.*

Зустрічатися.

Варіант 9

1. *Теоретичне питання.*

Ступені членування основ українських слів.

2. *Виконайте морфемний аналіз слова.*

По-товариськи.

Варіант 10

1. *Теоретичне питання.*

Питання про конфікси.

2. *Виконайте морфемний аналіз слова.*

Подвоєнню.

Варіант 11

1. *Теоретичне питання.*

Функціональні типи основ.

2. *Виконайте морфемний аналіз слова.*

Дозволяється.

Варіант 12

1. Теоретичне питання.

Поняття про основу слова.

2. Виконайте морфемний аналіз слова.

Народнообрядовий.

Варіант 13

1. Теоретичне питання.

Історичні зміни в морфемній структурі слова.

2. Виконайте морфемний аналіз слова.

Перекотиполем.

Варіант 14

1. Теоретичне питання.

Структурні типи основ.

2. Виконайте морфемний аналіз слова.

Справедливості.

Варіант 15

1. Теоретичне питання.

Семантичні типи основ.

2. Виконайте морфемний аналіз слова.

Розвантаживши.

Підсумкові тестові завдання до розділу I

Варіант 1

1. Який з поданих варіантів не є об'єктом морфеміки?

- А. Особливості будови морфем.
- Б. Фонологічна структура морфем.
- В. Морфонологічні процеси, що відбуваються на межі морфем.
- Г. Шляхи усунення небажаних фонемних сполучень.
- Д. Правильна відповідь відсутня.

2. Морфи, які мають тотожне значення, але відрізняються морфонологічними умовами вживання, називаються:

- А. Аломорфами.
- Б. Варіантами морфем.
- В. Варіаціями морфем.
- Г. Морфемами.
- Д. Правильна відповідь відсутня.

3. Кореневі та афіксальні морфеми в семантичному плані відрізняються тим, що:

А. Кореневі виражають лексичне значення, а афіксальні – суто граматичне.

Б. Кореневі морфеми виражають лексичне і дериваційне значення, а афіксальні – суто лексичне.

В. Кореневі морфеми виражають лексичне значення, а афіксальні морфеми – дериваційне, граматичне або дериваційно-граматичне.

Г. На семантичному рівні кореневі й афіксальні морфеми не відрізняються та виражають лексичне, дериваційне та граматичне значення.

Д. Правильна відповідь відсутня.

4. Частина *-ос-* у слові *космос* є:

- А. Суфіксом.
- Б. Суфіксоїдом.
- В. Частиною кореня.
- Г. Радиксоїдом.
- Д. Правильна відповідь відсутня.

5. Корені, які разом із флексією або без неї можуть формувати цілісне слово, називаються:

- А. Вільними.
- Б. Живими.
- В. Пов'язаними.
- Г. Суплетивними.
- Д. Правильна відповідь відсутня.

6. Який з нижчезазначених пунктів не характеризує префікс?

- А. Розташований в контактній або дистантній препозиції до кореня.
- Б. Приєднуючись до твірної основи слова, не змінює його частиномовної належності.
- В. Закріплений за словоформами певної частини мови.
- Г. Може виражати або елемент лексичного значення, або елемент лексичного значення в комбінації з граматичним.
- Д. Правильна відповідь відсутня.

7. Поєднання в одній морфемі кількох грамем граматичної категорії – це:

- А. Дистрибуція.
- Б. Кумуляція.
- В. Парадигматичність.
- Г. Деривація.
- Д. Правильна відповідь відсутня.

8. Основним формотвірним афіксом у сучасній українській мові виступає:

- А. Флексія.
- Б. Корінь.
- В. Префікс.
- Г. Суфікс.
- Д. Правильна відповідь відсутня.

9. Афікси, які беруть участь у сучасному словотворенні й формотворенні, називаються:

- А. Регулярними.
- Б. Живими.
- В. Формотвірними.
- Г. Продуктивними.
- Д. Правильна відповідь відсутня.

10. У слові *перевершений* префікс *пере-* виконує функцію:

- А. Словотвірного афікса.
- Б. Формотвірного словозмінного афікса.
- В. Власне формотвірного афікса.
- Г. Не виконує жодних функцій.
- Д. Правильна відповідь відсутня.

11. Спільним ядром для твірних і похідних слів є основа, яка називається:

- А. Твірною.
- Б. Похідною.
- Г. Лексичною.
- Г. Словозмінною.
- Д. Правильна відповідь відсутня.

12. Словозмінну парадигму утворюють:

- А. Префікси.
- Б. Корені.
- В. Суфікси.
- Г. Флексії.
- Д. Правильна відповідь відсутня.

13. У слові *взути* корінь є:

- А. Відкритим, вільним, живим.
- Б. Закритим, пов'язаним, етимологічним.
- В. Відкритим, пов'язаним, живим.
- Г. Коренем-осною, етимологічним, закритим.
- Д. Правильна відповідь відсутня.

14. Формально не виражений показник похідності слова або словоформи називається:

- А. Регулярним афіксом.
- Б. Нерегулярним афіксом.
- В. Нульовим афіксом.
- Г. Непродуктивним афіксом.
- Д. Правильна відповідь відсутня.

15. Аглютинативний моносемічний афікс, який послідовно приєднується до основи слова, називається:

- А. Суфіксом.
- Б. Постфіксом.
- В. Флексією.
- Г. Суфіксоїдом.
- Д. Правильна відповідь відсутня.

Варіант 2

1. Морфема – це:

А. Найменша одиниця звукової системи мови, за допомогою якої розпізнаються значущі одиниці мови.

Б. Найменша неподільна значуща частина слова, яка є носієм певного лексичного чи граматичного значення.

В. Частина фразового такту, що має переважно кілька звуків, об'єднаних навколо складотвірного центру.

Г. Виділення фонетичними засобами одного зі складів фразового такту.

Д. Правильна відповідь відсутня.

2. Виберіть з поданих визначень неправильне твердження:

А. Корінь слова – це спільна частина споріднених слів.

Б. Закінчення – це значуща частина слова, що служить для зміни форм слова та зв'язку між словами.

В. Суфікс – це морфема, що стоїть після кореня і служить для творення нових слів.

Г. Постфікс – це службова морфема, яка розташована в слові після закінчення й словотвірного суфікса, що має граматичне та словотвірне значення.

Д. Усі твердження є правильними.

3. Визначте рядок, у якому всі слова є спільнокореневими:

А. *Гора, гірський, гірник.*

Б. *Святе, святий, святого.*

В. *Ручка, ручки, ручками.*

Г. *Надія, безнадійний, сподіватись.*

Д. У всіх рядках слова є спільнокореневими.

4. Морф – це:

А. Основна стрижнева морфема, що виражає загальне лексичне значення слова.

Б. Найменша значуща частина, що виділяється у складі певної конкретної словоформи лексеми.

В. Неподільна структурно-семантична одиниця, що розрізняє та розпізнає морфеми, слова, їхні форми в мовленнєвому потоці.

Г. Мовна одиниця, що виділяється за відсутності афікса в якій-небудь формі.

Д. Правильна відповідь відсутня.

5. Визначте ряд слів, у якому всі префікси є словотвірними:

А. *Розіграти, переміряти, підробити.*

Б. *Написати, зробивши, вкусити.*

В. *Найбільший, донині, здійснити.*

Г. *Заїхати, зробити, прочитати.*

Д. Такий ряд відсутній.

6. З'ясуйте, яка основна функція флексії:

А. Виражає додатковий значущий елемент у слові.

Б. Використовується для творення слів з новим лексичним значенням.

В. Виражає граматичне значення слова.

Г. Є засобом словозміни.

Д. Правильна відповідь відсутня.

7. Аломорфи – це:

А. Омонімічні афікси.

Б. Морфи, що не мають тотожного значення і не відрізняються умовами вживання.

В. Морфи, що служать для сполучення двох основ в одне ціле.

Г. Синонімічні афікси.

Д. Правильна відповідь відсутня.

8. Визначте рядок, у якому всі слова мають компактну основу:

- А. Відлюддя, ніяку, приблизність.
- Б. Найдовшому, називаються, семисот.
- В. Генерал-лейтенанту, ким-небудь, старанний.
- Г. Блискучими, прикрашаються, головоногі.
- Д. Такий рядок відсутній.

9. Визначте рядок, у якому всі слова мають похідну основу:

- А. Трамваєм, хтозна-чим, замолоду.
- Б. Чеснота, блискучими, прикрашаються.
- В. Босоніж, навпіл, тримаючи.
- Г. Знищенню, галіфе, вивчивши.
- Д. Такий рядок відсутній.

10. Опрощення – це:

- А. Процес перетворення в морфологічній будові слова, коли похідна основа стає непохідною.
- Б. Утворення форм того самого слова.
- В. Зміна в будові слова, наслідком якої є втрата похідним словом здатності виділяти первісно наявну в ньому афіксальну морфему.
- Г. Перерозподіл морфемної структури в середині похідного слова при збереженні його основою морфемної структури твірного слова;
- Д. Правильна відповідь відсутня.

11. Визначте рядок, у якому всі слова мають омонімічні суфікси:

- А. Рука, купець, одесит.
- Б. Гадка, кішка, рубець.
- В. Рідина, свіженькі, вигадка.
- Г. Богиня, глибина, горошина.
- Д. Такий рядок відсутній.

12. Компактна основа – це:

- А. Вільна основа.
- Б. Основа, морфemi якої утворюють безперервний ряд лінійно розташованих структурно-семантичних одиниць.
- В. Основа, яка містить тільки кореневу морфему.
- Г. Основа, яка складається не менш як з двох морфем.
- Д. Правильна відповідь відсутня.

13. Морфеміка – це розділ мовознавства, що вивчає:

- А. Закономірності утворення похідних слів певної частини мови.
- Б. Процес утворення похідних вторинних мовних одиниць.
- В. Морфemi як одиниці, що мають специфічні формально-семантичні властивості.
- Г. Утворення нових слів, що складають окремий субрівень мови.
- Д. Правильна відповідь відсутня.

14. До афіксальних морфем належать:

- А. Префікс, суфікс, постфікс, флексія.
- Б. Постфікс, корінь, суфікс, префікс.
- В. Суфікс, інтерфікс, префікс, флексія.
- Г. Флексія, корінь, постфікс, інтерфікс.
- Д. Правильна відповідь відсутня.

15. У якому з варіантів усі перелічені морфеми є постфіксами?

- А. *-ся, -будь, -ість*;
- Б. *-небудь, по-, -уч*;
- В. *-бо, -но, -то*;
- Г. *-сь, -ся, до-*;
- Д. Правильна відповідь відсутня.

Варіант 3

1. Морфеміка – це...:

А. Розділ граматики, який вивчає слово як граматичну одиницю мови з погляду притаманних їй граматичних значень і форм та лексико-граматичні класи слів – частини мови – їхні граматичні категорії, систему словозміни й словотворення.

Б. Розділ мовознавства, у якому вивчаються морфеми як одиниці, що мають специфічні формальні й семантичні показники.

В. Субрівень мовної системи, що містить ієрархічно впорядковану сукупність похідних слів.

Г. Розділ мовознавства, що вивчає граматичну будову мови – систему морфологічних категорій і форм слів різних частин мови, синтаксичних категорій, словосполучень і речень та способи словотворення.

Д. Правильна відповідь відсутня.

2. Визначте ознаки морфеми.

А. Значуща частина мови; елементарна однопланова; відтворювана; повторювана.

Б. Значуща частина слова; елементарна однопланова; відтворювана; повторювана.

В. Значуща частина слова; елементарна двопланова; невідтворювана; неповторювана.

Г. Значуща частина слова; елементарна двопланова; відтворювана; неповторювана.

Д. Значуща частина слова; елементарна двопланова; відтворювана; повторювана.

3. Суфікси *-ін-* та *-ак-* у словах *воїн* і *вояка* пов'язані відношеннями:

- А. Антонімічними.
- Б. Синонімічними.

В. Омонімічними.

Г. Паронімічними.

Д. Не пов'язані жодним із відношень.

4. Префіксоїд *квазі-* перебуває в синонімічних відношеннях з префіксом:

А. *Супер-*.

Б. *Архі-*.

В. *Псевдо-*.

Г. *Екстра-*.

Д. *Ультра-*.

5. Назвіть обов'язкові ознаки кореня.

А. Регулярний; знаходиться в центральній позиції морфемної структури слова; обов'язковий складник морфемної будови слова.

Б. Засіб вираження основного елемента в структурі прямого ЛЗ слова; знаходиться в центральній позиції морфемної структури слова; обов'язковий складник морфемної будови слова.

В. Засіб вираження основного елемента в структурі прямого ЛЗ слова; знаходиться в центральній позиції морфемної структури слова; складає собою матеріальний бік основи.

Г. Регулярний засіб вираження основного елемента в структурі прямого лексичного значення слова; складає собою матеріальний бік основи.

Д. Правильної відповіді немає.

6. Дайте характеристику кореня в слові *забирають*.

А. Поліфонемний, закритий, суплетивний, живий, вільний.

Б. Поліфонемний, відкритий, суплетивний, живий, вільний.

В. Поліфонемний, відкритий, етимологічний, радикасоїд, пов'язаний із суфіксом.

Г. Поліфонемний, закритий, етимологічний, радикасоїд, пов'язаний із суфіксом.

Д. Жодна із зазначених характеристик не є правильною.

7. Назвіть ознаки префікса.

А. Розташовується в контактній або дистантній препозиції до кореня; закріплений за словоформами певної частини мови; приєднуючись до твірної основи при утворенні похідного слова, змінює частиномовну належність похідного слова порівняно з твірним; може виражати або лише елемент ЛЗ, або елемент ЛЗ в комбінації з ГЗ.

Б. Розташовується в контактній або дистантній постпозиції до кореня; закріплений за словоформами певної частини мови; приєднуючись до твірної основи при утворенні похідного слова, змінює частиномовну належність похідного слова порівняно з твірним; може виражати лише елемент ЛЗ.

В. Розташовується в контактній або дистантній препозиції до кореня; не закріплений за словоформами певної частини мови; приєднуючись до твірної основи при утворенні похідного слова, не змінює частиномовну належність похідного слова порівняно з твірним; може виражати або лише елемент ЛЗ, або елемент ЛЗ в комбінації з ГЗ.

Г. Розташовується в контактній або дистантній постпозиції до кореня; не закріплений за словоформами певної частини мови; приєднуючись до твірної основи при утворенні похідного слова, не змінює частиномовну належність похідного слова порівняно з твірним; може виражати лише ГЗ.

Д. Правильна відповідь відсутня.

8. Дайте характеристику префікса *по-* в слові *помножити*.

А. Поліфонемний, полісемічний, питома український, відкритий, виражає елемент ЛЗ у комбінації з ГЗ.

Б. Поліфонемний, моносемічний, питома український, відкритий, виражає елемент ЛЗ.

В. Поліфонемний, моносемічний, питома український, відкритий, виражає елемент ЛЗ у комбінації з ГЗ.

Г. Поліфонемний, полісемічний, питома український, відкритий, виражає елемент ЛЗ.

Д. Поліфонемний, полісемічний, питома український, відкритий, виражає елемент ГЗ.

9. Дайте характеристику суфікса *-иш-* у слові *яскравіший*.

А. Поліфонемний, моносемічний, питома український, закритий, виражає елемент ЛЗ.

Б. Поліфонемний, моносемічний, питома український, закритий, виражає елемент ГЗ.

В. Поліфонемний, полісемічний, питома український, закритий, виражає елемент ГЗ.

Г. Поліфонемний, полісемічний, питома український, закритий, виражає елемент ЛЗ.

Д. Монофонемний, моносемічний, питома український, закритий, виражає елемент ЛЗ.

10. Суфіксоїди – це...:

А. Різновиди афіксоїдів, які в структурі слова посідають позицію префіксів і виконують функції префіксів.

Б. Різновиди афіксоїдів, які в структурі слова посідають позицію суфіксів і виконують функції суфіксів.

В. Різновиди афіксоїдів, які в структурі слова посідають позицію суфіксів і виконують словотвірну функцію.

Г. Різновиди афіксоїдів, які в структурі слова посідають позицію суфіксів і виконують словозмінну функцію.

Д. Правильна відповідь відсутня.

11. Які морфеми становлять ядро морфемної структури слова?

- А. Флексійні морфеми.
- Б. Префіксальні морфеми.
- В. Суфіксальні морфеми.
- Г. Кореневі морфеми.
- Д. Правильна відповідь відсутня.

12. Назвіть типи афіксів за функцією.

- А. Словотвірні й формотвірні.
- Б. Продуктивні й непродуктивні.
- В. Регулярні й нерегулярні.
- Г. Моносемічні й полісемічні.
- Д. Правильна відповідь відсутня.

13. Виберіть правильне твердження.

А. Лексична основа однакова в усіх граматичних формах, які можливі в слові.

Б. Незмінювані слова мають словозмінну основу.

В. У словах не може бути більш ніж дві лексичні основи, які відрізняються суфіксами.

Г. Словозмінна основа ніколи не дорівнює лексичній.

Д. Щоб визначити в слові лексичну основу, не треба визначати функції афіксів.

14. Схарактеризуйте лексичну основу в слові *босоніж*.

- А. Подільна, проста, перервана, похідна.
- Б. Подільна, складна, перервана, похідна.
- В. Подільна, складна, перервана, непохідна.
- Г. Подільна, складна, компактна, непохідна.
- Д. Подільна, складна, компактна, похідна.

15. У якому рядку всі слова мають нульову флексію?

- А. *Гір, зустрічатися, облич.*
- Б. *Риб, радість, відтепер.*
- В. *Суміжність, стій, шістдесят.*
- Г. *Обов'язок, чимдуж, суспільством.*
- Д. Правильна відповідь відсутня.

Варіант 4

1. Які суфікси виражають граматичне значення минулого часу?

- А. *-іст-, -ець-.*
- Б. *-ов-, -яв-.*
- В. *-в-, -л-.*
- Г. *-ну-, -уват-.*
- Д. *-н-, -ник-.*

2. Суфікс у слові *руч-еньк-а* вступає в антонімічні зв'язки з суфіксом у слові:

- А. *Ручка.*
- Б. *Рученятка.*
- В. *Ручище.*
- Г. *Рученята.*
- Д. *Ручний.*

3. Омонімія морфем – це:

А. Співвідношення, за якого афіксальні або кореневі морфеми, маючи однаковий фонемний склад, виражають різні дериваційні (лексичні) значення.

Б. Здатність різнозвуккових (однотипних афіксів) виражати близькі, але не тотожні дериваційні значення.

В. Здатність однотипних афіксів виражати протилежні значення.

Г. Здатність однотипних афіксів виражати як близькі дериваційні значення, так і протилежні значення.

Д. Правильна відповідь відсутня.

4. Головна та обов'язкова морфема, яка виявляє себе як спільна частина споріднених слів, є носієм лексичного значення слова і здатна приєднувати в препозиції і в постпозиції афіксальні морфеми, називається:

- А. Суфіксом.
- Б. Префіксом.
- В. Коренем.
- Г. Інтерфіксом.
- Д. Флексією.

5. За кінцевим звуком корені поділяються на:

- А. Живі й етимологічні.
- Б. Відкриті й закриті.
- В. Регулярні й нерегулярні.
- Г. Вільні й зв'язані.
- Д. Правильна відповідь відсутня.

6. Корінь, який у процесі творення граматичної форми набуває іншого фонемного оформлення, називається:

- А. Первинним.
- Б. Етимологічним.
- В. Суплетивним.
- Г. Опрощеним.
- Д. Живим.

7. *Мікро-*, *макро-*, *міні-*, *теле-*, *штабс-*, – це:

- А. Суфікси.
- Б. Префікси.

В. Префіксоїди.

Г. Суфіксоїди.

Д. Правильна відповідь відсутня.

8. Афікси, які відтворюються у двох і більше словах, називаються:

А. Продуктивними.

Б. Непродуктивними.

В. Регулярними.

Г. Нерегулярними.

Д. Правильна відповідь відсутня.

9. Яка характеристика префікса в слові *При-чорномор'я* є правильною:

А. Поліфонемний, полісемічний, питома український, відкритий.

Б. Поліфонемний, полісемічний, запозичений, відкритий.

В. Монофонемний, полісемічний, питома український, відкритий.

Г. Поліфонемний, полісемічний, питома український, закритий.

Д. Поліфонемний, моносемічний, питома український, відкритий.

10. Основа, яка виражає лексичне значення в повному обсязі, при визначенні якої відкидаються всі афікси з власне граматичним значенням, називається:

А. Словотвірною основою.

Б. Лексичною основою.

В. Лексичною і словотвірною основою.

Г. Твірною основою.

Д. Неподільною основою.

11. Хто запровадив термін «морфема» до наукового обігу:

А. Ніна Іванівна Тоцька.

Б. Іван Олександрович Бодуен де Куртене.

В. Лев Володимирович Щерба.

Г. Олександр Опанасович Потебня.

Д. Костянтин Петрович Михальчук.

12. Укажіть рядок, у якому всі корені пов'язані:

А. Адреса, край, жриця.

Б. Яблуко, жрець, замкнути.

В. Ліс, дерево, яблуневий.

Г. Ловити, відняти, відімкнути.

Д. Правильна відповідь відсутня.

13. Укажіть рядок, у якому всі слова мають афікси, що надають словам емоційного забарвлення:

А. Переддень, співавтор, багатючий.

Б. Прездоровий, суперзірка, ультрамодна.

В. *Переділ, прекрасно, обер-прокурор.*

Г. *Всесвіт, контрудар, провесна.*

Д. *Привітно, злющий, прегарно.*

14. Виділіть рядок, у якому всі слова мають непродуктивні префікси:

А. *Прабаба, пагорб, узлісся.*

Б. *Пагін, прикраса, сучасність.*

В. *Завеликий, сузір'я, пасинок.*

Г. *Паросток, узвишся, вирощування.*

Д. *Правильна відповідь відсутня.*

15. Укажіть, у яких словах відсутній інтерфікс:

А. *Великоваговий, пізньостиглий.*

Б. *Стократ, далекосяжний.*

В. *Снідометр, легкотравний.*

Г. *Картоплезбиральний, самовідданий.*

Д. *В усіх словах є інтерфікс.*

Варіант 5

1. Афіксом називається:

А. Найменша неподільна абстрактна одиниця мови, що служить засобом для побудови одиниць вищого рівня.

Б. Аглютинативна морфема, яка є моносемічною і послідовно приєднується до основи слова.

В. Морфема, яка походить від кореневої морфеми і виражає елементи як лексичного, так і граматичного значення.

Г. Службова морфема, що розташована праворуч чи ліворуч від кореня, яка або модифікує лексичне значення, або виражає граматичне значення, або виражає обидва значення, служить для творення слів з новим значенням чи для творення граматичних форм слова.

Д. *Правильна відповідь відсутня.*

2. Лексична основа – це:

А. Основа, яка виражає не тільки лексичне значення, але й граматичне значення, яка не є засобом вираження синтаксичних відношень і виділяється шляхом відкидання тільки словозмінних афіксів.

Б. Та, у якій встановлені з будь-якою іншою основою відношення передування в дериваційному процесі.

В. Основа, яка виражає лексичне значення і яка виділяється шляхом відкидання словозмінних і формотворчих афіксів.

Г. Основа, у якій відсутні з якою-небудь іншою основою відношення дериваційного слюдування.

Д. *Правильна відповідь відсутня.*

3. Словозмінна основа – це:

А. Основа, у якій відсутні з якою-небудь іншою основою відношення дериваційного слідування.

Б. Основа, що виражає не тільки лексичне, але й граматичне значення, яка не є засобом вираження синтаксичних відношень і виділяється шляхом відкидання тільки словозмінних афіксів.

В. Це одиниця мови, але якісно відмінна від іншої мовної одиниці, якою ми оперуємо.

Г. Найменша неподільна абстрактна одиниця мови, що служить засобом для побудови одиниць вищого рівня.

Д. Правильна відповідь відсутня.

4. Які слова не мають ні матеріально вираженої, ні нульової флексії?

А. *Шосе, сидячи, буря.*

Б. *Сонце, вікно, барвінок.*

В. *Двісті, вода, година.*

Г. *Таксі, стояти, вгорі.*

Д. Правильна відповідь відсутня.

5. Вкажіть слово, яке має структуру: P + P + R_{vb} + S + S + F:

А. *Розбігатись.*

Б. *Перерозподіл.*

В. *Дванадцятитонний.*

Г. *Понаписували.*

Д. Правильна відповідь відсутня.

6. У слові *військов-о-зобов'язаний* елемент *-о-* є:

А. Флексією.

Б. Частиною кореня.

В. Інтерфіксом.

Г. Суфіксом.

Д. Правильна відповідь відсутня.

7. Яка морфема має суто граматичний характер?

А. Суфікс.

Б. Префікс.

В. Флексія.

Г. Корінь.

Д. Правильна відповідь відсутня.

8. Які основні ознаки характеризують кореневу морфему?

А. Є обов'язковою і постпозиційною.

Б. Є обов'язковою, виражає суто граматичне значення.

В. Є обов'язковою, знаходиться в центральній частині слова, є орієнтиром для розташування інших морфем, а також основним засобом вираження лексичного значення.

Г. Є факультативною, знаходиться в абсолютній препозиції, слугує для вираження лексичного значення і частково граматичного.

Д. Правильна відповідь відсутня.

9. У слові *перепустка* префікс *пере-* виражає такий елемент значення, як:

А. Спрямованість дії.

Б. Розподіл предмета на частини.

В. Поширення дії на велику кількість предметів.

Г. Посередництво.

Д. Правильна відповідь відсутня.

10. У процесі розвитку мови в морфемній структурі слів спостерігаються зміни, а саме: злиття одних морфем з іншими й перехід похідних слів у непохідні; зміни меж між морфемами. Такі зміни називають:

А. Опрощенням та ускладненням.

Б. Ускладненням та перерозкладом.

В. Перерозкладом та опрощенням.

Г. Опрощенням, ускладненням та перерозкладом.

Д. Правильна відповідь відсутня.

11. У словоформі *стій-бо* постфікс *-бо* виражає:

А. Тільки граматичне значення.

Б. Лексичне значення напруженості дії на себе.

В. Лексичне значення посилення невизначеності.

Г. Лексичне значення посилення наказу.

Д. Правильна відповідь відсутня.

12. Антонімію морфем можна простежити в такій парі слів:

А. Білуватий – білявий.

Б. Водень – учень.

В. Зав'язати – розв'язати.

Г. Свіженький – малюсінький.

Д. У жодній із пар.

13. Афікси, які перестали брати участь у творенні слів та їхніх граматичних форм, називають:

А. Регулярними.

Б. Продуктивними та регулярними.

В. Продуктивними.

Г. Нерегулярними.

Д. Правильна відповідь відсутня.

14. Скільки морфів є в слові *новообраний*?

А. Чотири.

Б. П'ять.

- В. Шість.
- Г. Сім.
- Д. Правильна відповідь відсутня.

15. Які морфеми є найбільш продуктивними?

- А. Префікси.
- Б. Суфікси.
- В. Флексії.
- Г. Інтерфікси.
- Д. Правильна відповідь відсутня.

Варіант 6

1. Які є типи омонімії суфіксів?

- А. Внутрішньочастиномовна, проста, складна.
- Б. Міжчастиномовна, мішана, ускладнена.
- В. Проста, складна, мішана.
- Г. Внутрішньочастиномовна, міжчастиномовна, мішана.
- Д. Правильна відповідь відсутня.

2. Яке з поданих слів відповідає такій схемі: P + R_{vb} + S + S + Pf?

- А. *Примощує*.
- Б. *Забарикадує*ся.
- В. *Мілітаризуватися*.
- Г. *Розговоритися*.
- Д. Правильна відповідь відсутня.

3. Укажіть рядок, у якому всі слова мають таку морфемну структуру: Rad + S:

- А. *Щиро, цікаво, пречудово, таємно, стомлено*.
- Б. *Блаженно, сміливо, мирно, грубо, старанно*.
- В. *Ласкаво, сонно, міцно, ніжно, голосно*.
- Г. *Гарно, весело, щиро, гостро, густо*.
- Д. Правильна відповідь відсутня.

4. Укажіть рядок, у якому всі слова мають синонімічні префікси (префіксоїди):

- А. *Архіважливий, супермодний, надскладний, мегапопулярний*.
- Б. *Ультракороткий, асиметричний, екстралінгвістичний, супераеродинамічний*.
- В. *Надважливий, квазівчений, мегаскладний, екстраординарний*.
- Г. *Перевантажений, надбудований, ірраціональний, мегапопулярний*.
- Д. Правильна відповідь відсутня.

5. Укажіть рядок, у якому в усіх словах наявний суфікс, що виражає неповноту ознаки:

- А. *Черешневий, черепаховий, полудневий, абрикосовий*.
- Б. *По-вашому, по-козацьки, по-батьківськи, по-дружньому*.

В. Білявий, зеленавий, дивакуватий, чорнявий.

Г. Гарненький, біленький, добренький, миленький, жовтенький.

Д. Правильна відповідь відсутня.

6. Укажіть рядок, у якому всі морфемі є афіксоїдами:

А. Само-, макро-, будь-, екс-.

Б. Лейб-, полу-, роб-, мір-.

В. Пів-, щось-, теле-, міні-.

Г. Віз-, пром-, гіга-, мікро-.

Д. Правильна відповідь відсутня.

7. Укажіть рядок, у якому всі слова мають перервану основу:

А. Сумісників, заснувати, розповсюджувати, приміський.

Б. Завантаживши, переробляючи, зароблений, спозаранку.

В. Називаються, семисот, зважився, п'ятьмастами.

Г. Формотвірний, віднімати, програма, яку-небудь.

Д. Правильна відповідь відсутня.

8. Укажіть рядок, у якому всі афікси є регулярними:

А. Пишете, відповідаєте, радість, дамо.

Б. Кинути, запитують, совість, надійти.

В. Їси, запрошую, просимо, зшити.

Г. Молодість, пити, ліс, бігати.

Д. Правильна відповідь відсутня.

9. Укажіть рядок, у якому всі слова містять уніфікс:

А. Ва-банк, принтер, каменярь, сідло.

Б. Клейстер, амбразура, купець, орел.

В. Чайхана, піжон, латекс, курятина.

Г. Одесит, поштамт, козел, француз.

Д. Правильна відповідь відсутня.

10. Що не є об'єктом вивчення морфеміки?

А. Особливості будови морфем.

Б. Різноманітні морфонологічні процеси, що відбуваються на межі морфем.

В. Фонологічна структура морфем.

Г. Звукові зміни в потоці мови.

Д. Жодна відповідь не є правильною.

11. Визначте слово, яке неправильно поділене на морфи:

А. По-жов-к-л-ий.

Б. При-краш-аї-уть-ся.

В. Дев'ять-ма-ст-ами.

Г. СалонØ-перук-ар-н-я.

Д. Усі слова поділено правильно.

12. Назвіть афікси, що перебувають у синонімічних відношеннях.

А. -ець- / -ин-.

Б. -квазі- / -псевдо-.

В. -ик- / -иськ-.

Г. -анти- / -сим-.

Д. Усі афікси перебувають в антонімічному зв'язку.

13. Оберіть ознаку, не характерну для аломорфів.

А. Мають тотожне значення.

Б. Взаємозамінні.

В. Специфічна дистрибуція (сполучуваність).

Г. Відрізняються умовами вживання.

Д. Жодна відповідь не є правильною.

14. Оберіть морфему, що може змінювати частиномовну належність слова.

А. Уніфікс.

Б. Постфікс.

В. Префікс.

Г. Суфікс.

Д. Жодна відповідь не є правильною.

15. Яке визначення семи є правильним?

А. Мінімальна семантична одиниця двосторонніх мовних знаків – морфем і слів, елементарне ЛЗ і ГЗ, яке є складовим елементом плану змісту цих одиниць.

Б. Мовленнєва одиниця, що є конкретним репрезентантом морфемі в складі конкретних словоформ.

В. Мінімальна семантична одиниця односторонніх мовних знаків – морфем і слів.

Г. Сукупність словоформ.

Д. Правильна відповідь відсутня.

Варіант 7

1. Визначте варіант, у якому правильно подано характеристику об'єкта морфеміки.

А. Це похідні слова; шляхи усунення небажаних фонемних сполучень; особливості будови морфем; фонологічна структура морфем.

Б. Це твірні слова; шляхи усунення небажаних фонемних сполучень; особливості будови морфем; фонологічна структура морфем.

В. Це особливості будови морфем; фонологічна структура морфем; різноманітні морфонологічні процеси, що відбуваються на межі морфем; шляхи усунення небажаних фонемних сполучень.

Г. Це морфема; фонологічна структура морфем; похідні слова; твірні слова.

Д. Правильна відповідь відсутня.

2. Визначте рядок, у якому всі слова мають нульовий суфікс.

А. Біг, хід, пуск, крик, ріг.

Б. Блакить, погань, відліт, дзвін, хід.

В. *Вечір, день, вись, даль, зелень.*

Г. *Напад, обхват, цвіль, кишеня, вода.*

Д. Правильна відповідь відсутня.

3. Визначте слово, яке має суплетивний корінь.

А. *Вода.*

Б. *Корінь.*

В. *Люлька.*

Г. *Старий.*

Д. Правильна відповідь відсутня.

4. Яка з перелічених ознак не є ознакою суфіксів?

А. Виражають елементи ГЗ і використовуються як дериваційні засоби.

Б. Приєднуючись до твірного слова, переводять його до іншої частини мови.

В. Можуть бути моносемічними і полісемічними.

Г. Виражають ГЗ пасивного й зворотно-середнього стану.

Д. Правильна відповідь відсутня.

5. У якому слові суфікс, окрім інфінітивного суфікса *-ти*, не виражає значення процесуальності?

А. Стукнути.

Б. Писати.

В. Списувати.

Г. Біліти.

Д. Водій.

6. Яке визначення кумулятивності флексії є правильним?

А. Кумулятивність виявляється в монофункціональності флексії, тобто в здатності бути засобом одночасного вираження двох і більше елементарних значень різних граматичних категорій.

Б. Кумулятивність виявляється в поліфункціональності флексії, тобто в здатності бути засобом одночасного вираження двох і більше елементарних значень різних граматичних категорій.

В. Кумулятивність виявляється у вираженні ГЗ слова, здатності виступати показником синтаксичного відношення слова до інших слів у реченні та словосполученні.

Г. Кумулятивність виявляється в здатності виражати відмінкове значення.

Д. Правильна відповідь відсутня.

7. У якому з поданих слів флексія виражає граматичне значення орудного відмінка однини?

А. *Списаними.*

Б. *Випадками.*

В. Черевом.

Г. На списках.

Д. Честі.

8. Яка з перелічених ознак не є ознакою основи слова?

А. Є семантичною базою слова, його ядром, що забезпечує лексико-семантичну тотожність форм одного слова і розмежування сліворформ різних лексем.

Б. Обов'язково виражає лексичне значення слова, саме цим відрізняється від окремих морфем, які здатні виражати окремі елементи лексичного значення слова.

В. Характеризується стабільністю оформлення, а зміни можуть мати тільки морфонологічний характер.

Г. Морфемі в складі основи розташовані в лінійній безперервній послідовності.

Д. Усі ознаки характеризують основу слова.

9. Яких структурних типів основ не існує?

А. Подільна й неподільна.

Б. Проста й складна.

В. Похідна й непохідна.

Г. Компактна й перервана.

Д. Правильна відповідь відсутня.

10. Виділіть рядок, у якому всі слова мають просту основу.

А. Вітер, сотисячний, хворобливий, новий.

Б. Перерваний, хоробрий, земля, сімсот.

В. Водяник, стовп, галіфе, виписавши.

Г. Найбільший, щирий, босоніж, потяг.

Д. Вечір, день, коса, мимоволі.

11. Яке з перелічених значень можуть виражати прикметникові суфікси?

А. Абстрагованої опредмеченої ознаки.

Б. Процесуальності.

В. Миттєвості дії.

Г. Присвійності.

Д. Правильна відповідь відсутня.

12. У якому слові є суфікс, що виражає граматичне значення дієприкметника пасивного стану минулого часу?

А. Малювавши.

Б. Посивілий.

В. Писаний.

Г. Організовуючий.

Д. Відписав.

13. Яке визначення формотвірної основи є правильним?

А. Це основа, що використовується для творення слів з новим лексичним значенням.

Б. Це основа, що використовується для творення граматичної форми слова.

В. Це основа, у складі якої є не менше двох морфем.

Г. Це основа, що містить тільки кореневу морфему.

Д. Це основа, у якої відсутнє з якою-небудь іншою основою відношення дериваційного слідування.

14. Визначте слово, у якому постфікс виражає граматичне та лексичне значення.

А. *Усміхатися.*

Б. *Придивитися.*

В. *Стій-но.*

Г. *Зачитатися.*

Д. Правильна відповідь відсутня.

15. Які історичні зміни можуть відбуватися в морфемній структурі слова?

А. У морфемній структурі слова історичні зміни не відбуваються.

Б. Опрощення, перерозклад, ускладнення, декореляція.

В. Опрощення, перерозклад, усічення, декореляція.

Г. Перерозклад, ускладнення, зміна акцентуації, декореляція.

Д. Правильна відповідь відсутня.

Розділ II

ДЕРИВАТОЛОГІЯ І

МОРФОНОЛОГІЯ СУЧАСНОЇ

УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

7. Словотвір як лінгвістична галузь. Основні поняття словотвору

7.1. Поняття словотвору, його предмет, об'єкт і завдання

Термін «словотвір» уживається в 3-х значеннях.

1. **Словотвір** вивчає процеси й закономірності утворення похідних одиниць наявними в мові способами з використанням словотворчих засобів або без них. У цьому значенні цей термін синонімічний термінам «словотворення», «деривація».

2. **Словотвір** – це субрівень (проміжний рівень) мовної системи, що містить у собі ієрархічно впорядковану сукупність похідних слів. Особливістю проміжних рівнів є те, що мовна одиниця одного рівня функціонує на іншому рівні [Кочерган 2003: 279]. Словотвір є субрівнем (проміжним рівнем), а не рівнем мови тому, що використовує основну одиницю *морфологічного рівня* – морфему – для творення одиниць *лексико-семантичного рівня* – слів (лексем).

3. **Словотвір** – це розділ мовознавства, який складається з трьох частин: морфеміки, словотвору та деривації; кожна із цих частин має свій об'єкт, мету і завдання; вивчає словотвірну структуру похідних слів, комплексні одиниці як складові словотвірної системи мови, способи й закономірності творення слів у сучасній мові.

У словотворі розкриваються особливості дериваційної системи. У зв'язку з цим виділяються його основні одиниці – *словотвірний тип*, *словотвірне гніздо* та його структурні компоненти – *словотвірні пари*, *словотвірні ланцюги*, *словотвірні парадигми*. Під час розгляду словотвірних пар і словотвірних типів аналізуються морфологічні проблеми української деривації, вводиться поняття словотвірної структури слова,

значна увага приділяється її множинності. Тут також визначаються засади словотвірного аналізу.

Із цими термінами тісно пов'язані й два інших – «дериватологія» і «деривація». У цілому, це терміни-дублети у певних значеннях, проте тут є деякі відмінності.

Дериватологія – це підрозділ словотвору як науки, що вивчає закономірності утворення похідних слів певної частини мови (тобто те саме, що й «словотвір» у 3-му значенні).

Термін «деривація» в сучасній лінгвістиці є полісемічним:

1) **Деривація** (синонім «словотворення») – це процес творення похідних слів за словотвірними правилами та словотвірними типами, що існують у конкретній мові, напр.: *дієслівна основа* + **-тель**: *люби-* + **-тель** → *любітель*; *субстантивна основа* + **-ник**: *робот-* + **-ник** → *робітник*.

2) **Деривація** – процес утворення похідних, вторинних мовних одиниць (слів, словоформ, словосполучень, речень, текстів), напр.: *семантична деривація* – процес утворення похідних шляхом переосмислення наявної в мові первинної одиниці: *перемо́га* ← *перемага́ти* і «*Перемо́га*» (кінотеатр); *синтаксична деривація* – це процес, за якого похідне слово зберігає семантичну тотожність із твірним, але відрізняється від останнього частиномовною належністю: *зупі́нка* (у значенні процесу) ← *зупи́нитися*.

3) **Деривація** – це процес творення одних мовних одиниць на базі інших, що розглядаються як похідні (лексичне значення похідних тотожне значенню твірних, але похідні відрізняються частиномовною належністю й синтаксичною функцією [Курилович 2000: 57–70]): *завда-* + **-ни-** → *завда́ння*; *ліс-* + **-н-** → *лісний*; *добр-* + **-от-** → *доброта́* (тобто те саме, що й *синтаксична деривація*).

4) **Деривація** – розділ словотвору, який вивчає способи творення слів різних частин мови (те саме, що й *дериватологія, словотвір*).

Словотвір не є окремим рівнем мови, бо він не має власної (специфічної) одиниці, проте він, будучи субрівнем (проміжним рівнем) мови, є самостійним розділом науки про мову.

У 60–70-і рр. XX ст. наука про творення нових слів, виокремившись із морфології та лексикології, стала самостійною лінгвістичною дисципліною, що має власний об'єкт дослідження, свою методику аналізу й систему понять.

Як і в інших галузях мовознавства, розрізняють синхронічний і діяхронічний словотвір.

Синхронічний словотвір вивчає процес творення похідних слів на певному, конкретному етапі розвитку мови (наприклад, *словотвір сучасної української мови*). **Діяхронічний словотвір** вивчає еволюційні

закономірності виникнення похідних слів у різні періоди розвитку мови, їхню первісну словотвірну структуру та історичні зміни в ній (наприклад, *історичний словотвір української мови*).

За синхронічного й діяхронічного підходів до словотворення багато понять, що називаються тим самим терміном, набувають різного змісту. Таким є, наприклад, поняття похідності й пов'язані з ним поняття *похідна основа* та *твірна основа*. Як зазначає О. А. Земська, «при діяхронічному підході, для того щоб установити похідність слова і, відповідно, визначити, яке з порівнюваних споріднених слів слугувало базою для творення нового, тобто яке має твірну основу, а яке – похідну, треба вивчити конкретну історію цих слів і з'ясувати, яке з них є більш раннім, а яке – більш пізнім, яке зі слів історично утворено від якого. При синхронічному аналізі, для того щоб установити, яка основа є похідною, а яка – твірною, потрібно відповісти на питання: яка з двох спільнокоренових основ більш проста за формою і за змістом (твірна), а яка більш складна (похідна)? Для цього треба визначити, яким є формальне й семантичне співвідношення цих основ у період життя мови, що вивчається» [Земская 1981: 133–134].

Предметом словотвору є визначення шляхів поповнення лексичного складу сучасної української мови за допомогою морфемних і неморфемних засобів, наявних у ній.

Об'єктом словотвору як галузі мовознавства є: 1) похідні слова, 2) засоби, за допомогою яких утворюються похідні слова, 3) способи утворення похідних слів.

У широкому розумінні словотвір як наука включає і морфеміку (не тільки словотвірну, але й словозмінну). У вузькому розумінні словотвір є лише вченням про закони творення слів, їхню структуру, типи похідних, засоби, що використовуються при творенні слів, способи словотворення.

Завдання словотвору – це:

- інвентаризація засобів, що використовуються для творення нових слів та визначення словотвірних моделей у сучасній українській мові;
- вивчення словотвірних значень, які встановлюються через співвідношення семантики твірного слова й словотвірного форманта;
- визначення кола одиниць словотвору (словотвірні ланцюги, словотвірні гнізда, словотвірні парадигми, словотвірні типи тощо);
- дослідження процесів, які супроводжують словотвірні акти (альтернації фонем, зміна акцентуації, інтерференція, усічення твірної основи в похідному слові тощо);
- характеристика словотвірних гнізд як одиниць цього рівня;

- опис смислових і формальних відношень спільнокореневих слів у словотвірному гнізді;
 - вивчення структури словотвірних гнізд, виявлення типів гнізд, їхня класифікація;
 - характеристика словотвірних типів і їхньої продуктивності та ін.
- Словотвір вивчає також специфіку деривації повнозначних частин мови, їхні словотвірні зв'язки та словотвірний потенціал.

7.2. Лексична деривація і формотворення

Словотвір безпосередньо пов'язаний з іншими галузями мовознавства – лексикологією та морфологією.

Зв'язок з лексикологією виявляється в таких аспектах:

1. Основне призначення словотвору – поповнення словникового складу мови новими найменуваннями – назвами предметів, явищ, процесів; а самі ці назви – уже сфера лексикології. Так з'являються нові іменники, прикметники, дієслова та похідні від них: *асоціація*, *асоціативний*, *асоціювати*, *асоційований*, *асоціативно*, *асоційовано*.

2. Кожне нове похідне слово одразу стає частиною лексичної системи мови й посідає в ній своє місце, тобто входить до того чи іншого лексико-семантичного чи тематичного угруповання, наприклад, група найменування наукових галузей: *біоекологія*, *вірусологія*, *біохімія*; група назв осіб за професією: *гастроентеролог*, *маркетолог*, *культуролог*, *політолог* тощо.

3. Нові слова вступають в системні синонімічні, антонімічні та інші типи відношень із тими словами, що вже є в мові: напр., дієслово *закодувати* утворює синонімічну пару з дієсловом *зашифрувати*; пор. фрагменти антонімічних словотвірних гнізд: *занизити* – *завищити*; *занижувати* – *завищувати*; *заниження* – *завищення*; *занижений* – *завищений* тощо.

4. Слова, що належать до тієї самої лексико-семантичної групи, часто мають подібний за морфологічною структурою набір похідних слів, напр.: *вовк* – *вовчик*, *вовчище*, *вовчень*, *вовчий*; *засць* – *зайчик*, *зайчище*, *зайчень*, *зайчий*).

Зв'язок морфології і словотвору виявляється в тому, що:

1. Кожне похідне слово виникає як слово, що належить до певного лексико-граматичного класу слів – частини мови, отже, воно оформлюється морфологічно: напр., похідні слова *щірість*, *радість*, *ніжність* виникли як відприкметникові іменники, вони оформлені як іменники жіноч. р. наз. одн. III відміни).

2. Кожна частина мови має свою систему словотворення – сукупність словотвірних типів, власну систему афіксів, свої способи словотворення. Так, наприклад, суфікально-постфіксальний, префікально-постфіксальний, префікально-суфікально-постфіксальний способи словотворення ніде, крім дієслова, не функціонують.

Зважаючи на безпосередній зв'язок словотвору з лексикологією та морфологією, слід зауважити про два діаметрально протилежні поняття – лексична деривація і словозмінна деривація (формотворення).

Термін «деривація» був уведений у 30-х рр. XX ст. польським лінгвістом Є. Куриловичем. Він розрізняв дві сфери деривації – синтаксичну і лексичну:

1. **Синтаксична деривація** – це процес, за якого значення похідних слів тотожне значенню твірних, але похідні відрізняються від твірних належністю до іншої частини мови і, відповідно, синтаксичною функцією.

2. **Лексична деривація** – це процес, за якого лексичне значення похідних не є тотожним значенню твірних [Курилович 1962: 57–70].

В українській лінгвістичній літературі ці явища описують приблизно так само:

Синтаксична деривація – це деривація, за якої утворене похідне зберігає семантичну тотожність із твірним, але відрізняється від останнього частиномовною належністю [УСТ 2007: 57].

Лексична деривація – це процес словотворення, при якому лексичне значення похідного суттєво відрізняється від лексичного значення твірного [УСТ 2007: 57]; або: це таке відношення між твірним і похідним, при якому лексичне значення похідного обов'язково змінюється стосовно лексичного значення відповідного твірного слова, а частиномовна належність (синтаксична функція) його може змінюватися або й не змінюватися [Горпинич 1999: 79].

До першого типу (синтаксична деривація) належать такі словотвірні типи: віддієслівні іменники зі значенням абстрагованої дії/процесу (*змагання, зцілення, змішування, ходьба, молотьба*); віддієктивні іменники зі значенням опредмеченої ознаки (*новизна, чистота, хоробрість*); відсубстантивні прикметники, які позначають загальне, не конкретизоване у твірному слові відношення до того, що названо твірною основою (*черешневий, автомобільний, смаковий, береговий*).

Названі похідні слова тотожні за лексичною семантикою з твірним, оскільки виражають те саме значення, що й твірні, але засобами іншої частини мови, і, відповідно, мають інші синтаксичні функції, пор.: *білий сніг* → *біл-изн-а снігу*, *сміливий крок* → *смілив-ість кроку* (співвідносні спільнокореневі твірні й похідні слова виражають відповідно

ознаку предмета та опредмечену ознаку), *читати роман* → *чита-нн-я роману*, *молотити зерно* → *молоть-б-а зерна* (співвідносні спільно-кореневі твірні й похідні слова виражають відповідно процес або дію та опредмечений процес або дію).

До другого типу (лексична деривація) належать такі похідні слова: *зубастий* ('з великими зубами'), *гратчастий* ('той, що має форму ґрат або схожий на ґрати'), *заморський* ('той, що знаходиться за морем') та ін. На відміну від синтаксичних дериватів, лексичні позначають і поза контекстом ознаку цілком визначену, незалежно від того, який предмет вони означають. Те відношення, що вони виражають стосовно предмета, позначеного твірною основою, конкретизовано в самому слові й містить додатковий семантичний відтінок до значення.

Важливим свідченням принципової семантичної відмінності між прикметниками, які є синтаксичними дериватами, та спільнокореновими прикметниками, які є лексичними дериватами, є той факт, що майже до кожного похідного прикметника першої групи є прикметник-корелят другої групи, пор.: синтаксичний дериват *батьків* ('належний батькові') і лексичний дериват *батьківський* ('пов'язаний з батьком або батьками'); синтаксичний дериват *лісний* ('який стосується лісу'), лексичний дериват *лісовий* ('який росте або знаходиться в лісі').

Іноді явища синтаксичної і лексичної деривації можуть перетинатися. Відбувається це тоді, коли похідні слова виражають різні лексичні значення. Особливо це помітно при творенні віддієслівних іменників: *зупинити* → *зупінка* 'процес припинення чого-небудь' (синтаксична деривація) і *зупинити* → *зупінка* 'місце очікування транспорту' (лексична деривація); *сидіти* → *сидіння* 'процес перебування предмета в певному положенні' (синтаксична деривація) і *сидіти* → *сидіння* 'місце для перебування в певному положенні' (лексична деривація). Зумовлене це явище семантико-синтаксичною транспозицією, тобто переведенням значення зі сфери процесуальності до сфери предметності.

Так чи інакше, але і синтаксична деривація, і лексична деривація перебувають у сфері дериватології. Інша ситуація вимальовується із формотворенням (інакше – словозмінною деривацією), яке є предметом морфології.

Формотворення – це морфологічний процес, за якого утворюються форми (словоформи) того самого слова (лексеми) за допомогою формотвірних (власне формотвірних і формотвірних словозмінних) афіксів, при цьому словоформи мають тотожне лексичне, але різне граматичне значення й перебувають у парадигматичних відношеннях, наприклад, лексема *стен* має такі словоформи: *стен-Ø*, *стén-у*, *стén-у (-ові)*, *стен-Ø*, *стén-ом*, (у) *стен-у́*, *стén-е*; *стен-і́*, *стен-ам*,

стен-і́, стен-і́ми, (у) стен-і́х, стен-і́. Як бачимо, лексичне значення, закріплене за лексичною основою, залишається незмінним, але при цьому змінюються граматичні значення числа й відмінка. Дієслівні лексеми мають ще більшу кількість слівформ. У науковій літературі цей процес характеризують як творення граматичних форм слова, як словозміну, як творення слівформ, що виражають несинтаксичні категорії тощо.

У зв'язку з цим можна виділити низку ознак, які відрізняють процеси деривації та формотворення.

Таблиця 2

Порівняльна характеристика лексичної і словозмінної деривації

Лексична деривація (словотворення)	Словозмінна деривація (формотворення)
1. Стосується сфери <i>словотвору</i> (дериватології)	1. Стосується сфери <i>морфології</i>
2. Відношення між твірним і похідним словами <i>синтагматичні</i>	2. Відношення між об'єднуваними одиницями (словформами) тільки <i>парадигматичні</i>
3. Між твірним і похідним виявляються лексико-семантичні <i>відмінності</i> (відмінності у сфері денотативного і конотативного лексичного значення)	3. Лексико-семантичні відношення між одиницями: за лексичним значенням форми одного типу завжди <i>тотожні</i>
4. Граматичні значення можуть бути як <i>відмінними</i> , так і <i>тотожними</i>	4. Граматичні значення тільки <i>відмінні</i>
5. <i>Нестандартизованість</i> засобів	5. <i>Стандартизованість</i> засобів
6. У процесі лексичної деривації беруть участь афікси, що виражають <i>словотвірні</i> (дериваційні) або <i>словотвірно-граматичні</i> (дериваційно-граматичні) значення	6. У процесі словозмінної деривації (формотворення) беруть участь афікси, що виражають <i>суто граматичні</i> значення (власне формотвірні та словозмінні афікси)

7.3. Похідна і твірна основи.

Словотвірна база і словотвірний формант

З погляду дериватології всі слова сучасної української мови поділяються на два типи – *похідні* та *непохідні*.

До *непохідних* слів належать ті, що не утворені від інших слів. Серед них за морфемною структурою можна виділити три групи слів:

1. Незмінювані слова, які складаються лише з кореня: *тут, де, там, кінó, кашіó, кашіné* та ін.

2. Змінювані слова, які складаються з кореня і флексії: *стін-а*, *мороз-О*, *ніч-О*, *шайф-а*, *біл-ий*, *щір-ий*, *одін-О*, *десять-О* і т.д.

3. Дієслова, у морфемній структурі яких визначається суфікс зі значенням процесуальності: *чит-а-ти*, *пис-а-ти*, *стої-а-ти*. У таких словах хоч і виділяються повноцінні словотворчі афікси, але вони не належать до похідних, оскільки в сучасній українській мові для них немає твірних, тобто від будь-якого іншого слова їх не утворено. До цієї групи можна віднести за тим самим критерієм слова з радикасоїдами: *від-ня-ти*, *з-ня-ти* тощо.

До *похідних* належать слова, утворені від інших слів, напр.: *стін-н-ий* ← *стін-а*, *мороз-єць* ← *мороз*, *біл-яв-ий* ← *біл-ий* тощо. Сюди належать і складні слова, утворені шляхом осново-, слово-складання та зрощення: *історико-філологічний*, *кафе-бар*, *високоповажний*.

Як зазначалося раніше, **похідна основа** – це та, функціонування якої мотивується іншою основою і яка відрізняється від твірної словотворчим засобом. Похідні основи, на відміну від непохідних, завжди подільні: у них, крім кореневої морфеми, виділяється бодай один дериваційний афікс. **Твірна основа** – це той елемент першого слова в мотиваційних зв'язках, що зумовлює походження та функціонування похідного (другого) слова.

Похідна основа завжди двокомпонентна. Похідне слово складається з твірної (мотивувальної) частини й форманта. В українській мові в ролі твірної частини виступає основа слова, усе слово або їхня комбінація. Так, для утворення слова *весняний* використано основу *весн-*; при творенні слова *підгрупа* – слово *група*; слово *водовоз* утворилося від двох основ – *вод-* та *вози-*; для творення складного слова *салон-магазин* використано два слова – *салон* і *магазин*.

Отже, формантна частина похідного слова – це складова одиниця. У лінгвістиці існують широкий і вузький погляди на словотвірний формант.

У широкому розумінні, **словотвірний формант (СФ)** – це сукупність усіх засобів, що беруть участь у творенні нового слова – це афікси та морфологічні засоби (чергування фонем, зміна акцентуації, усичення твірної основи та ін.).

У вузькому розумінні, **словотвірний формант (СФ)** – це матеріальний засіб, за допомогою якого утворюється похідне слово і який є відмінним у матеріальному оформленні похідного слова порівняно зі словотвірною базою.

Щоправда, на думку О. М. Тихонова, «засоби морфології, хоч і широко використовуються в словотворенні, самостійної словотвірної

функції не мають. Морфонологічні явища зазвичай лише супроводжують афіксацію» [Тихонов 2002: 101].

Словотвірна база (СБ) – це 1) слово, словосполучення або окремі слова, від яких утворюються і якими мотивуються похідні слова; 2) сукупність усіх основ сучасної української мови, від яких можуть утворюватися нові слова. До складу СБ входять всі основи твірних слів. Отже, поняття твірної основи та СБ не є тотожними.

СБ окремого похідного слова репрезентована словом або кількома словами, з якими у похідного слова встановлюються мотиваційні відношення з твірним (твірними), а також формується лексична основа похідного слова.

За структурою СБ може бути складною і простою. Перша складається з двох або більше повнозначних слів чи лексичних основ цих слів; друга репрезентована одним повнозначним словом або його лексичною основою, напр.: *пар* + *плавати* → *пароплав*; *пароплав* → *пароплаводство*.

*Структурні та семантичні співвідношення
між СБ і похідним словом:*

1. За матеріальною морфемною структурою СБ може бути простішою, ніж морфемна структура лексичної основи похідного слова: *день* → *дénний*, *мáтерин* → *матерíнство*.

2. СБ може мати складнішу морфемну структуру порівняно з матеріальною морфемною структурою лексичної основи похідного слова: *ході́ти* → *хíд*, *зустріча́ти* → *зустрі́ч*.

3. СБ і лексична основа похідного слова можуть мати однакову матеріальну морфемну структуру: *зо́лото* → *золотíй*, *ті́хий* → *ті́ша*. Морфемна структура СБ і похідного слова може бути однаковою, якщо похідне слово утворюється за допомогою нульового афікса від неподільної основи (при словоскладанні, при морфолого-синтаксичному способі словотворення).

4. Семантичні відношення між СБ і похідним словом завжди виявляють більшу семантичну складність похідного порівняно з твірним.

8. Поняття мотивації.

Типи мотиваційних відношень у дериватології

8.1. Лінгвістичний зміст поняття «мотивація»

Похідне слово матеріально й семантично, тобто за формою і за змістом (значенням), стосується свого твірного й залежить від нього. Формальна залежність похідного від твірного виявляється в тому, що в

кожному похідному слові матеріально представлено чи все твірне слово, чи його основа – повна або усічена, фонетично модифікована або немодифікована, напр.: *за-говорі́ти* ← *говорі́ти*, *по-говорі́ти* ← *говорі́ти*. Крім того, у похідному слові представлено й семантику твірного: значення похідного визначається значенням твірного, тобто можна розкрити зміст похідного, залучивши твірне слово до структури його тлумачення, напр.: *заговорі́ти* ‘почати *говорити*’, *поговорі́ти* ‘*говорити* деякий час і припинити’ тощо.

Таким чином, у кожному похідному слові виражено формально-семантичне відношення до його твірного. Показником цього відношення у структурі похідного слова є словотвірний формант.

Формально-семантичне відношення похідного слова до його твірного, виражене словотвірним формантом, називається **словотвірною структурою слова** (інше визначення словотвірної структури слова див. у п. 9.1).

Словотвірну структуру мають лише похідні (мотивовані) слова, і виявляється вона в їхній здатності поділятися на складові частини – твірну (мотивувальну) і формантну, тому поняття мотивації є основним у процесі вивчення дериватології. Галузь мовознавства, що вивчає мотиваційні відношення в мовній системі між її одиницями, називається **мотивологією**.

Мотивація – це співвідношення між двома спільнокореновими словами, за якого спостерігається структурно-семантична передбачуваність слова за допомогою іншого. Наприклад, слово *поши́реність* мотивується словом *поши́рений*, а слово *вихова́ння* – словом *вихо́вувати*.

На позначення мотивації в науковій літературі можуть уживатися й інші терміни: *мотиваційні відношення*, *словотвірна мотивація*.

Так, у словнику-довіднику «Український словотвір у термінах» подається таке визначення мотивації:

Мотивація – це взаємовідношення між спільнокореновими словами, за якого форма і семантика похідного слова (мотивованого) тлумачиться через форму і семантику його твірного (мотивувального), напр.: *плечі́стий* ‘з великими плечима’, *обхі́дник* ‘той, хто обходить’ [УСТ 2007: 98].

Мотиваційні відношення об’єднуються вихідним (твірним) та похідним елементами: *складносу́рядний* ← *складні́й* і *су́рядний*; *землеу́стрій* ← *у́стрій* *землі́*.

У мотиваційних зв’язках об’єднуються твірний та похідний елементи: похідний елемент завжди є словом, а твірний може бути представлений як словом, так і словосполученням, окремими словами, сполученням службового слова з повнозначним.

Одне зі слів, пов'язаних відношеннями мотивації, є *мотивувальним* (*мотивуючим*), а інше – *мотивованим*. Мотивованим називають слово, що має такі ознаки:

1. Якщо зіставлявані слова мають різні лексичні значення, то мотивованим є те, основа якого характеризується більшою формальною складністю: *горóх-Ø* (2 морфи) → *горош-ін-а* (3 морфи), *біг-а-ти* (3 морфи) → *ви-біг-а-ти* (4 морфи).

2. Якщо зіставлявані слова мають різні лексичні значення та однакову формальну складність, то мотивованим є слово, що характеризується більшою семантичною складністю, тобто те, значення якого встановлюється через інше слово: *хімія* → *хімік* 'той, хто займається хімією', *худóжник* → *худóжниця* 'жінка-художник'.

3. За тотожності всіх компонентів значень слів, крім частиномовного значення: а) у парах «дієслово → іменник, який позначає дію за цим дієсловом» (*молоті-ти* → *молоть-б-а*, *вихóд(и)-ти* → *вихід-Ø*), «прикметник → іменник, який позначає ту ж ознаку» (*дóбр-ий* → *добр-от-а*, *нов-ий* → *нов-изн-а*, *смілів-ий* → *смілів-ість*), незалежно від формального кількісного складу мотивованим визнається іменник, тому що значення дії та ознаки є спільними значеннями відповідно дієслова та прикметника, але не іменника; б) у парі «прикметник → прислівник» мотивованим є слово, що характеризується більшою формальною складністю: *хорóбр-ий* → *хорóбр-о*, але *вчóра* → *вчорá-ин-ій*.

4. Слово, що не є стилістично нейтральним, не може бути мотивувальним, якщо зіставляване з ним слово стилістично нейтральне. Наприклад, розм. *корабél* мотивується прикметником *корабéльний*, незважаючи на більшу формальну складність прикметника.

За характером похідності/непохідності твірного слова розрізняють вихідну й невихідну мотивацію. Наприклад, у словотвірній парі *пóл-е* → *поль-ов-ий* твірне слово непохідне, отже, й мотивація між похідним і твірним невихідна; і навпаки, у словотвірній парі *обговóр(и)-ти* → *обговóр-енн-я* твірне слово похідне, тому й мотивація між похідним і твірним вихідна.

Крім того, розрізняють безпосередню/опосередковану, бінарну/одичинну, пряму/переносну/периферійну мотивацію.

8.2. Безпосередня та опосередкована мотивація

За якісною ознакою мотивованих слів, тобто за їхньою словотвірною структурою, розмежовують безпосередню та опосередковану мотивації. За безпосередньої мотивації мотивоване слово відрізняється від мотивувального одним словотвірним формантом, напр.: *знайóм-и-ти* ←

знайом-ий; за опосередкованої мотивації – двома й більше формантами, напр.: *о-знайомл-енн-я* ← *знайом-ий*.

Отже, мотиваційне відношення двох слів, що характеризуються структурно-семантичною близькістю, між якими не може існувати будь-який похідний елемент, одне з яких відрізняється від іншого тільки одним формантом, називається **безпосередньою мотивацією (БМ)**.

За БМ між членами словотвірного ряду не може бути проміжної похідної одиниці, пор.: *по-біліти* ← *біліти*, *стол-ик* ← *стіл*.

За опосередкованої мотивації (ОМ) між членами словотвірного ряду може бути одна або більше похідних одиниць, пор.: *комбайн-ёр-ськ-ий* ← ... ← *комбайн* (← *комбайн-ёр* ←); *ліс-ов-ій* ← ... ← *ліс* (← *ліс-ов-ій* ←).

Щоправда, у словнику-довіднику «Український словотвір у термінах» явище ОМ пояснюється дещо інакше: «Це різновид відношення між похідним та його твірним, за якого похідна основа відрізняється від твірної не одним словотворчим засобом, а сукупністю їх, унаслідок семантичної співвіднесеності членів пари, напр.: *позакласний* (від *клас*, а не від *класний*), *міжнародний* (від *народ*, а не від *народний*)» [УСТ 2007: 100]. Якщо проаналізувати ці словотвірні пари, то вийде так, що справді для прикметників *позакласний* та *міжнародний* твірними є основи спільнокореневих іменників, а не прикметників, тому що значення слова *позакласний* ('той, що відбувається поза класом') і значення слова *міжнародний* ('той, що є між народами') мотивуються словами *клас* і *народ*. У такому разі вони відрізняються не двома, а одним словотвірним формантом, що має комплексний характер, який інакше називається *конфіксом*. Як зазначає О. М. Тихонов, «конфікси – це морфемні сполучення. Вони складаються із морфем. Інша ситуація на словотвірному рівні. Тут конфікси є єдиним комплексом, що приєднується до твірної основи або твірного слова. На цьому рівні вони є одним словотвірним формантом (а не словотвірними формантами! – С. П.) – комплексною одиницею системи словотворення» [Тихонов 2002: 46]. Отже, говорити про явище опосередкованої мотивації в парах *поза-клас-н-ий* ← *клас* та *між-народ-н-ий* ← *народ* немає підстав, оскільки похідні відрізняються від твірного лише одним словотвірним формантом (*поза-...-н-* та *між-...-н-*), який має комплексний характер.

Таким чином, мотиваційне відношення двох слів, що встановлюється між твірним і похідним словами, між якими може існувати кілька похідних та одне з яких відрізняється від іншого сукупністю формантів, називається **опосередкованою мотивацією (ОМ)**.

У межах ОМ розрізняють два підвиди – типову та позатипову мотивації.

Типовими ОМ можуть називатися такі, що мають свій аналог серед безпосередніх мотивацій і входять до системи словотвірних типів. Члени типових мотивацій розрізняються між собою сукупністю формантів – префіксів і суфіксів, яка в інших випадках функціонує як єдиний формант – конфікс. Так, наприклад, члени мотивацій *чіст-ий* → *о-чістити* відрізняються формантами *о-* + *-и-*, що є сукупністю продуктивних афіксів *-и-* (*чіст-ий* → *чіст-и-ти*) та *о-* (*чістити* → *о-чістити*), яка в інших випадках функціонує як префіксально-суфіксальний формант (конфікс *о-...-и-*): *порóжній* → *опорóжніти*.

Позатиповими ОМ можуть називатися такі, що не мають аналогів серед безпосередніх мотивацій. Члени позатипових мотивацій розрізняються між собою сукупністю формантів, яка ніколи не функціонує як єдиний формант: *бруд* → ... → *брудніти* (→ *брудний* →). Фонемне сполучення *-ни-* не є формантом, оскільки *-н-* є формантом похідного відсубстантивного прикметника, а *-и-* – відад'єктивного дієслова.

Словотвірні мотивації в одних випадках є безпосередніми, а в інших – опосередкованими. Так, мотивація іменників, що називають особу за місцем проживання, виступає як безпосередня при творенні похідних за допомогою форманта *-анин* і як опосередкована – при творенні іменників за допомогою суфікса *-ець'*, безпосередньо мотивованих прикметниками, пор.: *Харків-О* → *харків'ї-анин* та *Америк-а* → *америк-ан-ськ-ий* → *американ-ець*.

8.3. Бінарна й одинарна мотивація

У багатьох випадках похідні слова мають по два, рідше більше двох твірних (мотивувальних). Такі похідні мають дві словотвірні структури. На питання: «Від якого слова утворене дієслово *помітисся?*» – правильних відповідей дві: *помітисся* ← *поміти* і *помітисся* ← *мітисся*. У першому випадку воно утворене від дієслова *поміти* за допомогою форманта *-ся* постфіксальним способом; у другому – від дієслова *мітисся* за допомогою форманта *по-* префіксальним способом. Таким чином, у сучасній українській мові розрізняють слова, які мають одну словотвірну базу і які мають дві словотвірні бази (дві твірні основи, два твірних слова). Отже, за кількістю твірних для одного похідного в дериватології виділяють бінарну та одинарну мотивації.

Бінарна, або множинна, мотивація – це така, коли слово може мотивуватися одночасно декількома словами, що відрізняються від нього однаковою кількістю формантів: *без-радісно* ← *радісно* і

безрадісн-о ← *безрадісн-ий*; *нерівн-ість* ← *нерівн-ий* і *не-рівність* ← *рівність*.

Одинарна мотивація — це така, коли слово мотивується лише одним словом, а будь-яким іншим мотивуватися не може: *у-вечер-і* ← *вечір*, *глиб-О* ← *глибо́к-ий*.

Таблиця 3

Порівняльна характеристика бінарної та одинарної мотивацій

Бінарна мотивація	Одинарна мотивація
1. Установлюються рівнозначні відношення безпосередньої мотивації з двома твірними словами	1. Установлюються відношення безпосередньої мотивації тільки з одним твірним словом
2. Похідні можуть утворюватися різними способами словотворення	2. Похідні можуть утворюватися одним способом словотворення
3. Використовуються різні словотвірні форманти	3. Використовується один словотвірний формант

Бінарні мотивації, у свою чергу, поділяються на супровідні та основні.

Мотивації словами певної структури, що ніколи не бувають одинарними, називаються **супровідними**. Наприклад, мотивація якого-небудь слова прислівником на **-о**, **-е** завжди супроводжує мотивацію прикметником: *радий* → *радіти* і *радо* → *радіти*, у свою чергу, від *радий* → *радо*.

Мотивації, які можуть бути одинарними, називаються **основними**. Такою є мотивація прикметниками іменників зі значенням ‘людина за родом діяльності’ *вартув́ий*, *і́здов́ий*, *слі́дчий*, більша частина яких має супровідну мотивацію дієсловами *вартува́ти*, *і́здити*, *слі́дкува́ти*.

8.4. Пряма, переносна і периферійна мотивація

Залежно від типу лексичного значення твірного слова та співвідношення лексичних значень твірного та похідного слів розрізняють *пряму*, *переносну* та *периферійну* мотивацію.

Пряма мотивація встановлюється між твірним та похідним словами згідно з прямим лексичним значенням: *бруд* → *брудний*, *чистий* → *чистити*. У цих словотвірних парах твірне слово має пряме лексичне значення, такий самий тип значення має і похідне слово, тому між ними встановлюються відношення прямої мотивації. Треба зазначити, що в контексті словосполучення або речення вже похідні слова можуть набувати переносних значень.

Переносна, або метафорична, мотивація встановлюється за переносним значенням твірного слова, напр.: *різкий* ← *різати* ('здійснювати неприємний вплив'), *чернётка* ← *чорний* ('первинний, підготовчий, у якому можливі виправлення'). Ще яскравіше відношення переносної (метафоричної) мотивації видно тоді, коли семантика похідного слова базується на переносній семантиці твірного. Наприклад, значення похідного дієслова *соба́читися* ('лягтися, злитися, гавкати подібно собаці') базується на переносному значенні твірного іменника *соба́ка* ('бути злим подібно собаці'). Такі дієслова містять семантичний компонент 'подібно до того, хто позначений іменником у переносному значенні'.

Периферійна мотивація встановлюється між твірним та похідним словами, якщо вони мають живі семантичні зв'язки, але семантика похідного слова не включає семантику твірного в повному обсязі, проте пов'язана з семантикою твірного лише частиною свого значення. Наприклад, пара *полко́вник* ← *полк*. Розтлумачимо більш складне з формального погляду слово: *полко́вник* – 'той, хто командує полком'. Але полковник необов'язково командує полком, проте може ним командувати. Разом з тим між твірним та похідним встановлюється не лише формальний, а й семантичний зв'язок. Спробуємо змінити тлумачення цього слова так: *полко́вник* – 'той, хто командує великим військовим підрозділом, у т. ч. і полком'. Таке тлумачення розкриває зв'язок між похідним і твірним і правильно відображає семантику похідного. Ще одна пара: *білі́зна* ← *бі́лий*. *Білі́зна* – 'спідній одяг білого кольору'. Але ж *білі́зна* може бути й іншого кольору. Змінюємо спосіб тлумачення: *білі́зна* – 'спідній одяг досить часто білого кольору'. Отже, знову чітко встановлюються явні формальний і смисловий зв'язки. У цьому і є сутність периферійної (неосновної) мотивації, коли семантика похідного не включає в себе повністю семантику твірного слова.

8.5. Словотвірне значення

Як уже зазначалося, словотвірним формантом прийнято вважати матеріально виражений засіб. Він є носієм лексичного значення слова.

Словотвірне значення (СЗ) – це той елемент значення слова, яким похідне відрізняється від того, що послужило для нього базою. Пор.: *га́рний* → *не-га́рний* ('якість предмета' → 'відсутність якості предмета'). Словотвірне значення встановлюється шляхом зіставлення значення похідного слова та слова, від якого воно походить, тобто від твірного. Отже, словотвірне значення – це категорійне значення певної

словотвірної структури, яке встановлюється через співвідношення семантики похідних і твірних слів.

У лінгвістичній літературі словотвірне значення визначають так:

1. Спільне для певної сукупності похідних слів значення, яке встановлюється на підставі семантичного зіставлення похідних та їхніх твірних і формується семантикою словотвірного способу, напр.: *баян-іст* ‘той, хто грає на баяні’, *напад-ник* ‘той, хто нападає, веде атакуювальні дії’ [УСТ 2007: 169].

2. Узагальнене категоріальне значення певної словотвірної структури, що встановлюється на основі семантичного співвідношення похідних слів та їхніх твірних і виражається за допомогою словотворчого форманта [ЕУМ 2000: 573].

3. Узагальнене значення ряду мотивованих слів з тим самим формантом, яке відрізняє їх від слів мотивувальних; це спільне значення для певного лексико-семантичного розряду слів, що виражене за допомогою певної словотвірної форми [СЛТ 1985: 276].

4. Словотвірне значення є спільним для похідних певного типу й виявляється на підставі семантичного співвідношення твірних і похідних [Горпинич 1999: 102].

Розрізняють загальне і конкретне (часткове) словотвірне значення. Під **загальним СЗ** розуміють узагальнену семантику, що абстрагується від конкретного лексичного значення твірних слів і є спільною для групи похідних одиниць, напр.: *весел-ун*, *смілів-ець*, *задава-к-а* (‘назва людини за внутрішніми ознаками’). **Конкретне СЗ** формується з урахуванням не лише семантики дериваційного афікса, але й семантики твірного слова та є індивідуальним для кожного похідного, напр.: *флейт-іст* (‘той, хто грає на флейті’).

У сучасній дериватології виділяють такі підтипи (різновиди) словотвірного значення: *модифікаційне*, *мутаційне*, *синтагматичне*, *транспозиційне*.

Модифікаційне СЗ – це таке значення похідного слова, яке відрізняється від твірного не загальною семантикою, а стилістичними відтінками в значенні, тобто похідне слово має модифікаційні морфи (морфи з семантикою суб’єктивної оцінки – *С. П.*), напр.: *дум-а* → *дум-оньк-а*, *тепл-ий* → *тепл-есеньк-ий*, *іс-ти* → *іст-оньк-и*.

Мутаційне СЗ – це таке значення похідного слова, яке відрізняється від значення твірного, а різниця в значенні виражається формантом, тобто похідне слово має мутаційні морфи (морфи, що кардинально змінюють ЛЗ похідного слова порівняно з твірним – *С. П.*), напр.: *між міст-ами* → *між-мі-ськ-ій*, *дитин-а* → *дитин-ств-о*, *модель* → *модел-юва-ти*.

Синтагматичне СЗ – це таке значення похідного слова, яке відрізняється від твірного не лише номінативним компонентом, але й єднальним (сполучувальним) значенням, напр.: *пивовар-їнн-я* ('процес варіння пива') ← *варі-ти пів-о*; *мал-юк* ('мала дитина') ← *мал-ій*.

Транспозиційне СЗ – це таке значення похідного слова, яке відрізняється від значення твірного не номінативним, а частиномовним характером, тобто похідне слово має транспозиційні морфи, напр.: *рад-ий* → *рад-ість*, *тепл-ий* → *тепл-от-а*, *ніжн-ий* → *ніжн-ість* [Горпинич 1998: 103].

На відміну від лексичних значень окремих слів, словотвірні значення властиві цілим групам, рядам, категоріям похідних слів, які будуються за одним зразком (моделлю), напр.: *слух-áč*, *діж-áč*, *сіж-áč*, *спостеріг-áč*, *склад-áč* ('той, хто виконує певну дію'). Слова, що мають тотожну словотвірну базу (наприклад, дієслова, іменники тощо) і той самий словотвірний формант, яким властиве те саме словотвірне значення, називаються **одноструктурними словами**.

Не слід плутати поняття «морфемна структура слова» та «словотвірна структура слова». Словотвірна структура слова обов'язково передбачає наявність у його складі двох елементів – словотвірної бази та словотвірного форманта. Її властивості визначаються характером взаємозв'язку цих двох компонентів, а також тими значеннями, які виражаються цими компонентами. Морфемна структура може бути однокомпонентною і багатокомпонентною.

Таким чином, **словотвірна структура слова** – це взаємозв'язок двох компонентів слова: словотвірної бази, що є основою для творення нового слова, та словотвірного форманта, який виражає його словотвірне значення.

Словотвірне значення похідних слів має різний ступінь конкретики. Поряд із такими конкретними значеннями, як 'дитинча тварини, названої твірною основою' (слова типу *кошеня*, *вовченя* та ін.) існують такі абстрактні значення, як 'позначення ознаки, пов'язаної певним чином з тим, що названо твірною основою' (слова типу *дорóжній*, *пáрковий* тощо).

В. В. Лопатін вважає, що «словотвірні значення неоднорідні: те, що було сказано вище про словотвірні значення, стосується словотвірних значень простих слів. Складні слова, зрощення, аббревіатури мають словотвірні значення іншого плану. Таке дериваційне значення, як уже зазначалося раніше, називають синтагматичним» [Лопатин 1977: 54–55]. Воно визначається шляхом поєднання складників значень простих слів, від яких утворилося похідне. У тому разі, коли основоскладання комбінується з афіксацією, синтагматичне дериваційне значення ускладнюється значенням, що його додає афікс (наприклад, значення абстрагованої дії: *льодохíд-Ø*, значення виконавця дії: *орденонóс-ець* тощо).

9. Одиниці дериватології

9.1. Словотвірна пара. Словотвірний ланцюг

У системі одиниць дериватології виділяють такі: словотвірну пару, словотвірний ланцюг, словотвірне гніздо, словотвірну парадигму, словотвірний тип, словотвірну категорію, спосіб словотворення.

Словотвірна пара (СП) – це мінімальна бінарна комплексна одиниця словотвірної системи мови, до якої входить твірне слово та безпосередньо пов'язане з ним формально-семантичними відношеннями похідне і яка є елементом комплексних одиниць вищого порядку: словотвірного ланцюга, парадигми, гнізда, типу та ін.

У словнику-довіднику «Український словотвір у термінах» СП – «це таке зіставлення спільнокореневих слів, за якого одне з них містить мотиватор, а інше, крім мотиватора, – ще й формант, напр.: *ярус* → *ярус-н-ий*, *осія-ти* → *осія-нн-я*» [УСТ 2007: 166–167]. За В. О. Горпиничем, «словотвірну пару складають твірне і похідне слово» [Горпинич 1999: 134].

Відомо, що кожне похідне слово має близького родича, тобто слово, яке мотивує його значення, напр.: *вчитель* → *вчитель-к-а* (слово *вчителька* мотивується словом *вчитель*). Але слово *вчитель* теж похідне, і його значення мотивується значенням іншого слова – *вчити*. Отже, усі ці три слова пов'язані між собою відношеннями послідовної похідності й становлять словотвірний ланцюг.

Словотвірний ланцюг (СЛ) – це ряд споріднених слів, які перебувають у відношеннях безпосередньої мотивації, у якому початковою ланкою є немотивоване слово, напр.: *синій* → *синіти* → *посиніти* → *посиніння*; *старий* → *ста́ріти* → *заста́ріти* → *заста́рілий* → *заста́рілість*.

У СЛ кожне попереднє слово стає словотвірною базою, у якій виділяється твірна основа для кожного наступного похідного. Слова другого, третього і т. д. ступенів похідності можуть мотивуватися не тільки своїм найближчим попередником, але й іншими попередніми словами. У такому разі між ними встановлюються відношення опосередкованої мотивації. Наприклад, *ста́ріти* і *старий* пов'язані відношеннями безпосередньої мотивації, а *заста́рілий* і *старий* – відношеннями опосередкованої мотивації. СЛ – це комплексна одиниця, що виявляє ступеньований характер українського словотворення. Вона демонструє синтагматичні відношення між спільнокореновими словами. Середня довжина СЛ – 3–4 лексеми, проте трапляються ланцюги, що включають разом із непохідним по 5–6 елементів. Найдовшим у

сучасній українській мові є семикомпонентний СЛ, напр.: *мисль* → *мисл-и-ти* → *с-мислити* → *смысл-Ø* → *о-смысл-и-ти* → *пересмыслити* → *пересмыслювати-ся*.

9.2. Словотвірне гніздо

Усі спільнокореневі слова становлять словотвірне гніздо. **Словотвірне гніздо (СГ)** – це сукупність слів, упорядкована відношеннями похідності, яка характеризується спільністю кореня. Таким чином, є два одночасних та обов’язкових критерії входження слова до СГ: це формальна подібність і семантична ідентичність кореневих морфем. Слова, які характеризуються спільністю лише за одним критерієм, належать до різних СГ. Наприклад, слова *земля*, *земелька*, *земляний*, *земельний*, *землістий*, *землянка*, *земляк*, *заземліти*, *заземлення*, *приземліти*, *приземлітися*, *приземлення*, *надземний*, *підземний*, *навколожемний*, *підземелля*, *землеупорядкування*, *землеустрій*, *землекоп*, *земельно-водний* та ін. утворюють словотвірне гніздо, тому що мають і смислову, і матеріальну спільність.

Словотвірне гніздо має такі **ознаки**:

1. Наявність одного з двох критеріїв (напр., наявність спільного елемента значення) не забезпечує слову місця в СГ, пор.: *тато* і *батько*, *мало* і *трохи*, *говоріти* і *казати*.

2. Сукупність слів у гнізді характеризується впорядкованим характером: будь-яке СГ має строго визначену структуру, і кожен його елемент посідає в ньому передбачене системою мови й закріплене мовною нормою місце.

3. В основі цієї словотвірної одиниці лежить принцип ієрархії, принцип послідовного підпорядкування одних одиниць іншим, тобто кожний попередній елемент є «будівельним матеріалом» для наступного.

4. Межі СГ не є постійними, бо воно може поповнюватися новими словами, причому за порівняно невеликий проміжок часу. А слова, які втратили смислову єдність, вже не входять до одного СГ й утворюють нові (напр., *чорний* і *чорніло*). Так само слова-омоніми утворюють різні СГ.

5. Обов’язковим компонентом СГ є вихідне слово, яке завжди непохідне; усі інші слова в ньому похідні.

6. СГ включає в себе менш складні комплексні одиниці дериватології – словотвірну пару і словотвірний ланцюг (див. п. 9.2). Крім згаданих, до СГ входить ще словотвірна парадигма – основний його компонент (див. п. 9.4).

7. Структура СГ визначається співвідношенням одиниць двох аспектів – синтагматичного і парадигматичного. У синтагматичному плані СГ є сукупністю словотвірних ланцюгів, які, у свою чергу, складаються зі словотвірних пар, а в парадигматичному – сукупністю словотвірних парадигм.

У лінгвістичній літературі словотвірне гніздо визначають так:

1. Дериваційна мікросистема, що складається зі словотвірних ланцюгів та парадигм, якими охоплюється вся сукупність спільно-кореневих слів, ієрархічно впорядкованих відношеннями похідності та вмотивованості [УСТ 2007: 169].

2. Сукупність слів, упорядкованих відношеннями похідності й об'єднаних спільним коренем [ЕУМ 2000: 620].

3. Сукупність спільнокореневих слів, які впорядковано у повній відповідності до словотвірної мотивації [СЛТ 1985: 275].

4. Сукупність усіх спільнокореневих похідних, розташованих відповідно до їхньої словотвірної мотивації [Горпинич 1999: 136], напр.:

квіт	→	квіт-к-а	→	<i>квіт-оч-ка</i>	→	<i>квітча́ст-іст-ь</i>
			→	<i>квітк-ов-ий</i>		
			→	<i>квітч-а́ст-ий</i>		<i>квітча́ст-о</i>
			→	<i>квітч-а́-ти</i>		<i>у-квітч-а́-ти</i>
			→	<i>квітч-ува-ти</i>		<i>у-квітч-ува-ти</i>
	→	квіт-ні́к	→	<i>квітник-а́р</i>	→	<i>квітника́р-ськ-ий</i>
			→		→	<i>квітника́р-ств-о</i>
			→		→	<i>квітника́р-к-а</i>
			→	<i>квітні́-цьк-ий</i>		
			→	<i>квітні́-цтв-о</i>		
	→	<i>квіт-ува́-ти</i>	→	<i>квітува́-нн-я</i>		
	→	<i>квіт-уч-ий</i>	→	<i>квіту́ч-о</i>		
	→	<i>квіт-іст-ий</i>	→	<i>квіті́ст-іст-ь</i>		
	→		→	<i>квіті́ст-о</i>		
	→	<i>квіт-ну-ти</i>	→	<i>квітн-енн-я</i>		
	→	<i>квіт-оньк-а</i>				

та багато інших слів. Це гніздо можна доповнити такими лексемами: *квіта́стий*, *квіте́нь*, *квітне́вий*, *квіту́нка*, *квітівни́ця*, *квітіння*, *квітка́р*, *квітка́рка*, *квіткові́* (іменник), *квітко́во-декора́тйвний*, *квіткогрі́з*, *квітколо́же*, *квітконі́жка*, *квітконо́с*, *квітконо́сний*,

квіткорозміщення, квітніця, квітничок, квітоквірний, квіточка, квіточник, квіття, квітчатися, квітючий тощо.

Між одиницями СГ можуть встановлюватися відношення безпосередньої мотивації: *зем(л)-я* → *зем-н-ій*, *біл-ий* → *біл-і-ти*; відношення опосередкованої мотивації: *біл-ий* → ... → *по-біл-і-ти*; відношення рівнозначної мотивації:

→ *за-земл-і-ти*

зем(л)-я

→ *зем-н-ій*.

У дериватології розрізняють мікрогнізда та макрогнізда. До перших належать ті, що, крім вихідного слова, мають лише одне похідне. До других – ті, що становлять великі структурні угруповання, які складаються з великої кількості похідних. Макрогнізда можуть включати в себе до п'ятисот утворень. Наприклад, гніздо з непохідним іменником *рукá* містить понад 150 похідних, а гніздо з дієсловом *ходити* – понад 450.

СГ представлені у словотвірних словниках.

9.3. Словотвірна парадигма

Термін «парадигма» є мультинауковим і використовується в багатьох галузях людських знань. **Парадигма** (від гр. *παράδειγμα* – «зразок, модель, взірєць») – сукупність фундаментальних наукових засад, уявлень, термінів, що сприймається і поділяється науковим співтовариством і об'єднує більшість його членів, а також забезпечує спадковість розвитку науки й наукової творчості. Це поняття використовується, окрім лінгвістики, у філософії, політології, культурології, літературознавстві, риторичі, інформатиці тощо. У мовознавстві під **парадигмою** розуміють «тип зв'язків у мовній системі, які встановлюються на підставі варіативності, подібності, протилежності, похідності, включення, субкатегоризації мовних одиниць і передбачають їхнє одночасне вживання в однаковій позиції. *Парадигматичні зв'язки* існують між елементами системи мови поза тими ситуаціями, у яких ці елементи пов'язані синтагматично. *Парадигматичні відношення*, на відміну від синтагматичних, є нелінійними й неодноразовими в мовленні» [Селіванова 2010: 531]. Галузь мовознавства, що вивчає структуру, систему і типологію парадигм, називається **парадигматикою**. Термін до наукового обігу ввів данський мовознавець Л. Єльмслев. У сучасній лінгвістичній науці термін «парадигма» функціонує майже в кожній галузі знань про мову (наприклад, парадигма речення в синтаксисі; словозмінна парадигма

іменників І відміни в морфології; словотвірна парадигма лексики в дериватології; баритонована, окситонована й рухома парадигми в акцентології і т. д.).

Як уже зазначалося, словотвірна парадигма разом із словотвірною парою і словотвірним ланцюгом входять до складу словотвірного гнізда.

Словотвірна парадигма (СПр) – це сукупність усіх похідних, утворених від одного твірного слова, тобто всі вони перебувають на першому ступені похідності.

У лінгвістичній літературі є такі дефініції **СПр**:

1. Це комплексна одиниця словотвірної системи мови, яка містить сукупність похідних, що мають ту саму твірну основу й перебувають на одному ступені словотворення [Земская 1981: 221; УСТ 2007: 167], напр.:

<i>біл-ий</i>	→	<i>біл-і́-ти</i>
	→	<i>біл-изн-а́</i>
	→	<i>біл-і́сть</i>
	→	<i>біл-я́в-ий</i>
	→	<i>біл-і́-ти</i>
	→	<i>біл-я́ст-ий</i>
	→	<i>біл-е́ньк-ий</i>
	→	<i>біл-е́сеньк-ий</i>
	→	<i>біл-о</i>

2. Сукупність слів, що мотивуються тим самим твірним і перебувають на одному ступені похідності. Члени словотвірної парадигми рівноправні й пов'язані змістом через посередництво того самого твірного [ЕУМ 2000: 572].

3. Сукупність сумісних похідних одного словотворчого такту зі спільною твірною основою називається словотвірною парадигмою [Горпинич 1999: 136].

У мовознавстві розрізняють конкретну й типову СПр.

Конкретна СПр – це комплексна одиниця словотвірної системи, яка виявляє себе в межах одного гнізда, а тому до неї входять спільнокореневі похідні конкретного слова, наприклад, парадигма «білий і похідні».

Типова СПр – це комплексна одиниця словотвірної системи, яка складається з сукупності конкретних парадигм із однаковим або близьким словотвірним значенням у наборі похідних, які співвідносяться з різними твірними словами, чим зумовлюється міжгніздовий характер цієї одиниці, напр.:

ознака предмета	→	«опредмечена дія»
	→	«опредмечена ознака»
	→	«неповнота ознаки»
	→	«пестливість»
		... тощо.

При словотвірному аналізі слід розрізняти парадигму, до якої входить аналізоване слово (умовно – парадигма А), і ті, що утворюються від аналізованого слова (умовно – парадигма Б). Напр., при аналізі слова *квітчастий* парадигму А становитиме:

<i>квітк-а</i>	→	<i>квіт-оч-ка</i>
	→	<i>квітк-ов-ий</i>
	→	<i>квітч-аст-ий</i>
		... тощо.

До парадигми Б увійдуть:

<i>квітчаст-ий</i>	→	<i>квітчаст-ість</i>
	→	<i>квітчаст-о</i>

Досить часто словотвірна парадигма включає в себе значну кількість слів. Особливо великі словотвірні парадигми мають непохідні слова *білий* (майже сто одиниць), *два* (більше двохсот п'ятдесяти слів).

Словотвірна парадигма має такі **ознаки**:

1. Найбільшу кількість лексичних одиниць у складі своєї СПр можуть мати непохідні слова.

2. Похідні слова теж перебувають у парадигматичних відношеннях з іншими похідними, але останні мають більш складну морфемну структуру.

3. Те саме слово може входити і до СЛ, і до СПр.

4. Похідні компоненти СПр, як правило, відрізняються від інших похідних словотвірними формантами і, як наслідок, СЗ.

Між СПр й СГ є низка **відмінностей**, а саме:

1. СПр є меншою комплексною одиницею дериватології, ніж СГ, оскільки СПр є лише компонентом СГ.

2. Кількість членів СПр значно менша за кількість членів СГ (виняток становлять лише мікрогнізда, у яких є лише один похідний елемент; у такому разі СГ дорівнює СПр).

3. У СПр наявні лише похідні слова першого ступеня похідності, а в СГ – усі похідні слова.

4. СПр може бути як конкретною, так і абстрактною (типовою) одиницею дериватології, а СГ – лише конкретною.

9.4. Словотвірний тип

Аналізуючи способи словотворення повнозначних слів, легко помітити деякі закономірності. Скажімо, іменники, які позначають особу за професією, утворюються від дієслів за допомогою суфіксів *-ник, -ач, -тель*. Прикметники, які позначають належність предмета певній істоті, утворюються за допомогою суфіксів *-ів, -ин*. Отже, у мові існують певні схеми, за якими утворюються слова. Ці схеми називають словотвірними типами. Словотвірний тип – одне із центральних понять дериватології.

Словотвірний тип (СТ) – це схема побудови слів певної частини мови, абстрагована від конкретних лексичних одиниць, що характеризується: а) спільністю частин мови твірних і похідних слів; б) спільністю семантичного співвідношення між мотивованим і мотивувальним словом; в) спільністю способу словотворення, а значить, і тотожністю форманта в матеріальному та семантичному аспектах, напр.: *прикметникова основа + -і- (-ти): бі́л-ий + -і- (-ти) → білі́ти, зелén-ий + -і- (-ти) → зелені́ти, чо́рн-ий + -і- (-ти) → чорні́ти*.

Отже, слова *білі́ти, зелені́ти, чорні́ти* утворюють один словотвірний тип, тому що утворені від однієї частини мови – прикметника, а самі належать до класу дієслів; мають спільне словотвірне значення процесуальної ознаки; утворені за допомогою суфікса *-і-* відповідно морфемним суфіксальним способом.

Таким чином, похідні слова, що належать до одного СТ, перебувають в однакових формально-семантичних відношеннях зі своїми твірними. А це означає, що *білі́ти : бі́лий = зелені́ти : зелéний = чорні́ти : чо́рний; де́нний : де́нь = со́нний : со́н = осі́нний : о́сінь* та ін.

Похідні слова, у яких не збігається бодай одна з трьох ознак, належать до різних СТ, пор.: 1) *господі́ня, кравчі́ня, бози́ня*; 2) *глиби́на, довжи́на, височи́на*; 3) *ожі́йна, мали́на, кали́на*; 4) *ма́чушин, свáшин, ма́мин*.

У сучасній лінгвістичній науці за частотністю і характером реалізації розрізняють продуктивний і непродуктивний, регулярний і нерегулярний словотвірні типи.

Продуктивний СТ – це тип, за зразком якого утворена значна кількість похідних слів у мові, напр.: *рі́к → рі́чний, мі́сяць → мі́сячний, де́нь → де́нний* тощо.

Непродуктивний СТ – це тип, за яким у сучасній мові не утворюються нові слова, напр.: *коваль*, *скрипаль*.

Регулярний СТ – це тип похідних слів, для творення яких використовується регулярний словотвірний засіб (формант), напр.: суфікс *-ець* у віддієслівних іменниках – назвах особи за видом діяльності (*видав-ець*, *віхід-ець*, *охорон-ець*).

Нерегулярний СТ – це тип похідних слів, для творення яких використовується нерегулярний словотвірний засіб, напр.: суфікси *-уз* (*франц-уз*), *-ун* (*крас-ун-я*) [УСТ 2007: 176–177].

Крім згаданих, у слов'янському мовознавстві за трансформацією/нетрансформацією до інших частин мови, а також за семантичними особливостями похідного слова виділяють такі різновиди СТ: транспозиційний/нетранспозиційний, модифікаційний і мутаційний. Останні два терміни запровадив чеський мовознавець М. Докуліл.

Транспозиційний СТ – це такий тип, коли похідне слово відрізняється від твірного частиномовною належністю: у процесі словотворення похідне слово переходить до іншого лексико-граматичного класу, напр.: *ціка́в-ий* → *ціка́в-ість*, *кмітлі́в-ий* → *кмітлі́в-ість*, *успі́шн-ий* → *успі́шн-ість*. До транспозиційного СТ належить уся сфера синтаксичної деривації.

Нетранспозиційний СТ – це такий тип, за якого твірне та похідне слова характеризуються належністю до однієї частини мови, напр.: *чита́-ти* → *пере-чита́ти*, *писа́-ти* → *пере-писа́ти*, *рахува́-ти* → *пере-рахува́ти*. До цього СТ належать усі ті похідні слова, що стосуються префіксального способу словотворення, частина префіксально-суфіксальних та суфіксальних типів.

Модифікаційним СТ називають такі типи, похідні яких позначають лише якусь видозміну (модифікацію) значення твірного слова. До них належать типи іменників та прикметників, що виражають значення суб'єктивної оцінки, напр.: іменники *рук-а* → *руч-к-а*, *руч-еньк-а*, *руч-ищ-е*; *ног-а* → *ніж-к-а*, *ніж-еньк-а*, *нож-ищ-е*; прикметники *біл-ий* → *біл-еньк-ий*, *біл-уват-ий*, *біл-яв-ий*; *зелен-ий* → *зелен-еньк-ий*, *зелен-уват-ий*, *зелен-ав-ий*.

Мутаційний СТ – це такий тип, за якого похідні слова характеризуються іншим ЛЗ порівняно з твірним. Мутаційні СТ можуть належати як до тієї самої частини мови, так і до іншої, напр.: *чай* → *чай-ник*, *моло́к-о* → *моло́ч-ник*, *апте́к-а* → *апте́к-ар* і *чита́-ти* → *чита́-льн-я*, *сух-ий* → *суш-и́-ти* [Земская 1981: 193–194].

У мовознавчій літературі замість терміна «словотвірний тип» часто вживається термін «словотвірна модель» («морфонологічна модель»).

Але більшість учених розмежовують ці два поняття. Термін «словотвірна модель» («морфологічна модель») використовують для позначення морфологічних різновидів того самого словотвірного типу. Слова того самого словотвірного типу можуть утворюватися з різними морфологічними особливостями, тобто за різними морфологічними моделями, напр.: *миколáївський* (без морфологічних змін) і *я́лтинський* (інтерфіксація), *запорі́зький* (чергування приголосних).

Таким чином, в одному словотвірному типі можуть поєднуватися слова, побудовані за різними моделями.

9.5. Словотвірна категорія

Словотвірна категорія (СК) – це одиниця дериватології, що формується сукупністю словотвірних типів, об'єднаних спільністю дериваційного значення, що абстрагована від формальних засобів вираження цього значення.

СК виділяється на підставі єдності дериваційного значення, тоді як засоби вираження цього значення можуть бути різними. Наприклад, СК агентивності (діяча) в іменниках, які мають значення ‘виконавець дії, названий твірною основою’, що утворені від дієслівних основ за допомогою різних суфіксів. До складу цієї категорії входять іменники з суфіксами *-тель: учі́тель, гоні́тель; -ач: слухáч, спогляда́ч; -ець: творе́ць, знаве́ць; -ник: відправні́к, сортува́льник; -ій: воді́й, палі́й* тощо.

У лінгвістичній літературі під СК розуміють:

1. Комплексну одиницю словотвірної системи мови, яка охоплює всю сукупність похідних тієї самої частини мови, об'єднаних спільністю способу словотворення і словотвірного значення без урахування формального боку словотвірного засобу, напр.: *воді́й, кова́ль, різальник, коса́р, слухáч* та ін. (категорія агентивності) [УСТ 2007: 165].

2. Сукупність похідних слів, що мають твірні, які належать до тієї самої частини мови, наділені спільним словотвірним значенням і використовують однаковий спосіб словотворення [ЕУМ 2000: 618].

3. Сукупність похідних утворень зі спільним загальним словотвірним значенням, яке виражене комплексом словотвірних засобів [СЛТ 1985: 276].

4. Сукупність похідних зі спільним словотвірним значенням, вираженим різними словотвірними засобами (формантами) [Горпинич 1999: 135].

Словотвір кожної частини мови доцільно описувати, виходячи з того, які СК у ній функціонують у межах одного та різних способів словотворення.

І. Р. Вихованець виділяє в системі прикметника дев'ять СК. До СК прикметника вчений зараховує словотвірні ресурси й характер його взаємозв'язків з вихідними щодо словотворення частинами мови.

1. Категорія **недостатнього ступеня вияву ознаки** вказує на невелику міру якості порівняно зі звичайною, тобто на ознаку, що виявлена в предметі не повністю, а частково: *білий* → *білуватий*, *зелений* → *зеленавий*, *червоний* → *червонастий*.

2. Категорію **надмірної інтенсивності ознаки** утворюють прикметники, утворені від інших прикметників, лексичне значення яких уже містить вказівку на велику концентрацію певної якості: *широкий* → *широченний*, *великий* → *величезний*, *товстий* → *товстіщий*.

3. Категорія **суб'єктивної оцінки** передає емоційне ставлення мовця до якості предмета; форми суб'єктивної оцінки утворюються за допомогою суфіксів *-еньк-*, *-есеньк-*, *-ісінк-*, *-усінк-* (*-юсінк-*): *чёмний* → *чемнёнький*, *молодій* → *молодéseнький*, *тонкій* → *тонюсінкий*.

4. Категорія **протилежності** вказує на відсутність певної ознаки (це завжди префіксальні ад'єктивні утворення): *віхований* → *невіхований*, *синхронний* → *асинхронний*, *раціональний* → *ірраціональний*, *науковий* → *антинауковий*.

5. Категорія **надміру супровідної ознаки** базується на іменниково-прикметникових сполуках, у яких прикметниковий предикат указує на велику міру якості: *яблука з великим вмістом соку* → *соковіті яблука*, *хлопець із широкими плечіма* → *плечистий хлопець*.

6. Категорія **присвійності (посесивності – С. П.)** вказує на належність предмета особі: *дядько* → *дядьків*, *сестра* → *сестрин*, *ведмідь* → *ведмёжий*.

7. Категорія **локативної атрибутивності** передає локативну ознаку предмета: *за містом* → *заміський*, *на горі* → *нагірний*, *під землею* → *підзёмний*.

8. Категорія **темпоральної атрибутивності** стосується часової ознаки предмета: *між сесіями* → *міжсесійний*, *після обіду* → *післяобідний*, *перед грозою* → *передгрозовий*.

9. Категорія **порядковості** вказує на порядок предметів при лічбі: *три* → *третій*, *сорок* → *сороковий*, *п'ятдесят* → *п'ятдесятий* [Вихованець 2004: 134–138].

10. Морфологія і морфологічні процеси при словотворенні

10.1. Морфологія і поняття морфонеми

У процесі творення слів морфемна структура слова зазнає певних модифікацій (передусім змінюється фонологічна структура морфем). Наприклад, при творенні інфінітива від субстантивної основи *друг-Ø* кореневий морф похідного дієслова зазнає змін: *друг-Ø* → *друж-и-ти*. Цією зміною є альтернація приголосних фонем /г/ : /ж/ на морфемному шві, зумовлена результатами першої палаталізації, що відбулася в середньопраслов'янський період. Подібні зміни відбуваються і при формотворенні. Наприклад, форма дав. одн. іменника *річка* теж зазнає модифікацій (альтернацій) приголосних /к/ : /ц'/: *річка* – *ріцці*; причиною цієї модифікації стала друга палаталізація задньоязикових. Альтернація фонем при словотворенні та формотворенні є досить поширеним у сучасній українській мові явищем. Подібні процеси (і насамперед альтернації фонем на морфемному шві) досліджує морфологія.

Морфологія – це 1) розділ мовознавства, що вивчає фонологічну структуру морфем різних типів і використання фонологічних відмінностей у дериваційних і формотвірних цілях; 2) це субрівень мовної системи, що виступає проміжною ланкою між фонологією та морфологією, одиницею якого є морфонема.

Предметом морфології є модифікаційні процеси, що відбуваються на морфемних швах у процесі слово- і формотворення.

Об'єкт морфології становить: 1) фонологічний склад морфем різних типів і способів їхнього протиставлення та розрізнення; 2) перетворення морфів у процесі їхнього об'єднання в морфні послідовності при формо- і словотворенні; 3) різноманітні явища на межі морфів (крім альтернацій, це інтерфіксація, інтерференція морфем тощо).

Завданнями морфології є:

- виявлення кількісно-якісного складу морфонеми та їхня інвентаризація;
- опис морфологічних процесів під час формо- і словотворення;
- визначення дистрибуційних властивостей морфонеми у мові та мовленні;
- вивчення функційної значущості морфологічних явищ;
- аналіз спеціалізації функцій альтернаційних рядів у різних сферах дериватології і граматики та ін.

Учення про морфонологію започатковано в ХІХ ст. у працях І. О. Бодуена де Куртене, а її всебічне обґрунтування здійснене представником Празького лінгвістичного гуртка М. С. Трубецьким, хоч деякі морфонологічні явища були описані ще в давньоіндійських граматиках (Паніні), тибетській граматичній традиції, у компаративних дослідженнях системи аблаута (чергування голосних у складі морфеми, у них голосні часто виступають у ролі внутрішньої флексії – С. П.) (Я. Грімм), у працях молодогограматиків, О. Х. Востокова, Ф. де Соссюра й ін. [Селіванова 2010: 479].

Отже, основною одиницею морфонології є морфонема. Цей термін утворено внаслідок гаплогії (морф + фонема → морфонема → морфонема), його вперше до наукового обігу було введено «польським лінгвістом Г. Улашиним у 1927 р. у значенні фонему в семасіолого-морфологічній функції і майже одночасно з М.С. Трубецьким, який убачав у морфонемі морфемну проекцію фонемного чергування» [Селіванова 2010: 479]. Треба сказати, що термін «морфонема» тривалий час у радянському мовознавстві не визнавали, «поняття ... після його появи зустрілося як фікція, за якою не стоїть жодна мовна реальність, і більшість мовознавців його не прийняла...» [СУЛМ І, 1969: 266]. І лише в 70–80-рр. ХХ ст. (майже через п'ятдесят років) з'являються перші праці, присвячені морфонології російської мови, а саме: В. Г. Чурганової «Очерк русской морфонологии», 1973; Н. Є. Ільїної «Морфонология русского глагола в современном русском языке», 1980; В. Б. Касевича «Морфонология», 1986 тощо.

У науковій літературі досі немає однозначного погляду на морфонеми. Так, у різних джерелах **морфонема** – це:

1. Одиниця, яка відбиває єдність сильних і слабких фонем певного класу, що розглядається як елемент компонента реальної морфеми (морфа) [Чурганова 1973: 35].

2. Дві або більше фонему, які чергуються в аломорфах тієї самої морфеми відповідно до морфологічної структури мови [СЛТ 1985: 141].

3. Елементарна одиниця морфонології, граничний елемент означувального морфеми [Языкознание 1998: 315].

4. Ряд зумовлених акомодатією морфонологічних явищ у мотивуючих словах і дериваторах, що формується в певній словотвірній позиції [Горпинич 1999: 171].

5. Ряд фонем, що змінюють одна одну в межах тієї ж морфеми і представлені в її аломорфах [ЕУМ 2000: 348].

6. Ряд фонем однієї морфеми, які зумовлені положенням морфа в певній граматичній позиції, напр.: <к // ч // ч'> (рука – ручний – руці) [УСТ 2007: 94].

7. Ряд фонем, що чергуються в морфах однієї морфеми [Селіванова 2010: 479].

З вищезазначеного випливає, що **морфонема** – це елементарна одиниця морфонологічного субривня мови, яка знаходиться на межі фонологічного і морфемного ярусів, що виявляється в похідних словах або формах того самого слова як аломорф, зумовлена еволюційними процесами у фонологічній та морфологічній системах мови, тобто є результатом давніх фонетичних процесів, які в сучасній мові закріплені як альтернації голосних і приголосних фонем.

10.2. Морфонологічні процеси при словотворенні

На межі твірної основи та словотвірного афікса можливі не всі сполучення фонем. Досить часто приєднання дериваційних афіксів до твірної основи викликає різноманітні морфонологічні перетворення: 1) альтернацію (чергування) фонем; 2) інтерфіксацію, або появу звукової прокладки (інтерфікса); 3) інтерференцію морфем (дифузю, накладання, аплікацію); 4) усичення (елізію) твірної основи; 5) зміну акцентуації (переміщення наголосу) в похідному слові порівняно з твірним. Унаслідок цього відбувається взаємоприспосовування твірної основи і дериваційного засобу. Морфонологічні явища при словотворенні мають такі основні **особливості**:

1. Не порушують смислових відношень між твірним та похідним словами.

2. Використовуються не в усіх похідних словах.

3. Переміщення наголосу в межах словотвірної пари в процесі словотворення однаково стосується як дериватології, так і морфології.

4. Найчастіше альтернації виникають на межі кореневої та суфіксальної морфем, причому перша здебільшого закінчується на приголосний (тобто корінь твірного слова є закритим).

5. Унаслідок згаданих вище процесів, крім зміни акцентуації, змінюється фонемний склад слова.

6. Усі морфонологічні явища поділяються на продуктивні й непродуктивні залежно від частотності їхньої реалізації в мові.

7. Один морфонологічний процес може бути використаний незалежно від іншого або в комбінації з іншим.

8. Жодне морфонологічне явище не використовується без словотворчого засобу (афікса).

10.2.1. Альтернації

При творенні слів на межі твірної основи та дериваційного форманта (найчастіше – суфікса) відбуваються позиційні зміни як приголосних, так і голосних фонем (найчастіше – у кореневій морфемі), зумовлені давніми фонетичними процесами, як-от: перехідними палаталізаціями задньоязикових; змінами приголосних у сполученні з постконсонантним *j; давніми якісно-кількісними чергуваннями голосних (переважно в дієслівних коренях); змінами, зумовленими занепадом і вокалізацією редукованих тощо, напр.: *сва́ха* → *сва́шин* /х:ш/ (результат першої палаталізації), *ходи́ти* → *ви́ходже́ний* /д: дж/ (результат сполучення проривного *d з постконсонантним *j), *сухий* → *со́хнути* /о: у/ (результат давнього якісного чергування *ǫ // *ǫ̃), *кров* → *крива́вий* /о: и/ (результат вокалізації редукованого в сильній і його занепад у слабкій позиції) та ін.

Альтернація, або чергування, – це парадигматичні відношення між однорідними одиницями мови (одиницями одного рівня), здатними заміняти одна одну в складі більших одиниць, що відбувається за певних синтагматичних і/або парадигматичних умов. Альтернації властиві насамперед одиницям фонетико-фонологічного рівня мови – звукам і фонемам [Языкознание 1998: 580].

Приголосні фонemi, що стоять наприкінці твірної основи, пристосовуються до початкових фонем словотворчих афіксів. Для українського словотворення найхарактернішими є чергування на межі морфем, а саме – кореня й суфікса. Як слушно зазначає О. А. Земська, «ці чергування поширюються на приголосні фонemi і мають регресивний напрямок, інакше кажучи, наступний морф (суфіксальний) викликає зміну в попередньому (основному)» [Земская 1973: 82–83]. Чергування фонем відбувається не тільки на межі морфем, а й усередині кореня. І в цьому разі чергування викликане фонемною будовою сусідніх морфем та є результатом їхнього взаємоприспосовування.

10.2.2. Інтерфіксація

Інтерфіксація полягає в тому, що між двома морфемами в процесі словотворення з'являється звукова прокладка, що позбавлена будь-якого елементарного значення (є асемантомою). Вона унеможливорює небажані фонемні сполучення, які суперечать законам морфонології або є невластивими морфемній структурі слова в сучасній українській мові. Такі звукові прокладки можуть з'являтися в слові за аналогією, вони в ньому виконують суто єднальну функцію, напр.: *шосе́* + *-н-* →

*шосé-й-н-ий; Африк-а + -ськ- → африк-**ан**-ськ-ий; Ялт-а + -еу'- → ялт-**ин**-еу'.*

Інтерфіксація не є способом словотворення, це лише один з морфологічних процесів, аналогічних за функцією чергуванню.

У мовознавстві побутує погляд, що подібні прокладки входять до структури суфікса, таким чином ускладнюючи його (так звані складні суфікси), проте їх не можна вважати ані різновидом суфікса, ані власне суфіксом, оскільки ці звукові прокладки позбавлені однієї найважливішої ознаки морфеми: вони не виражають, на відміну від суфіксів, елемента чи то лексичного (дериваційного), чи то граматичного значення. Функція інтерфікса суто конститутивна (будівельна), тоді як суфікси та інші афікси мають певне семантичне навантаження. О. А. Земська з цього приводу зазначає: «Ставлячи інтерфікси в один ряд із суфіксальними або префіксальними морфемами, ми руйнуємо визначення морфеми як найменшого значущого елемента у складі слова. Зарахування інтерфіксів до числа морфем привело б до того, що терміном “морфема” стали б називатися явища функціонально різні: семантичні частини слова й асемантичні прокладки» [Земская 1981: 175].

Асемантичність інтерфікса в структурі слова доводиться наявністю тотожних за значенням похідних утворень як з інтерфіксами, так і без них, пор.: *шосé + -н- → шосé-й-н-ий* і *брат-Ø + -н- → б^{рат}-н-ий*; *Африк-а + -ськ- → африк-**ан**-ськ-ий* і *Ту́л-а + -ськ- → ту́ль-ськ-ий*; *Ялт-а + -еу'- → ялт-**ин**-еу'* і *Ха́рків-Ø + -еу'- → ха́рків-еу'.*

Між альтернацією та інтерфіксацією як морфологічними явищами є суттєві відмінності, які виявляються в тому, що:

1. Альтернація фонем – явище регулярне; інтерфіксація, як правило, нерегулярне.

2. Альтернативі фонем передбачувані й відбуваються в чітко визначених позиціях; інтерфіксація не є строго обов'язковою та неминучою.

3. При інтерфіксації іноді допускається варіювання звукових прокладок (наприклад, інтерфікси **-ан-** та **-ин-** при творенні похідних від географічних назв), а при альтернативі це неможливо.

4. Інтерфіксація звичайно відбувається за аналогією (пор.: *Чи́лі → чилі-н-і́зм* та *Аргенти́н-а → аргентин-і́зм*; у першому похідному **-н-** – це інтерфікс, ужитий за аналогією до другого похідного слова, де **-н-** – частина кореня), тоді як чергування відбуваються за правилами (або альтернативними моделями).

10.2.3. Інтерференція

Інтерференція, або накладання, – це морфонологічний процес при словотворенні, суть якого полягає в тому, що в складі похідного слова відбувається поєднання тотожних кінцевих фонем морфеми твірного слова й початкових фонем морфеми похідного слова, інакше кажучи, коли твірна основа й словотвірний формант, що приєднується до неї, мають однаковий звуковий склад, напр.: *Смоленськ* + **-ськ-** → *смолен(ськ)ський* → *смолен-ськ-ий* (на суфікс **-ськ-** твірної основи накладається словотвірний формант (суфікс) **-ськ-** у похідному слові); *таксі* + **-ист-** → *такс(і)ист* → *такс-іст* (на кінцевий голосний **-і** твірної основи накладається суфікс **-ист-** похідного слова). У науковій літературі, присвяченій проблемам дериватології, трапляються й інші назви, як-от: *дифузія, аплікація*.

Інтерференція морфем відбувається при творенні всіх повнозначних частин мови – іменників, прикметників, дієслів, прислівників, напр.: *вишн-я* + **-няк-** → *вишн(н)няк* → *вишн-няк* (пор.: *лоз-а* + **-няк-** → *лоз-няк*); *Донецьк* + **-цьк-** → *доне(цьк)цький* → *донецький* (пор.: *козак* + **-цьк-** → *козак-ий*); *грузн-ий* + **-ну-** → *груз(н)нути* → *грузнути* (пор.: *сух-ій* + **-ну-** → *сдохнути*) тощо.

Інтерференція морфем – це особливий різновид гаплогії, тобто зникнення одного з двох однакових складів, які розташовані поряд у слові. О. А. Земська зазначає: «Словотвірна гаплогія розглядається мовознавцями як один із видів пристосування морфів на межі морфем. Доцільність введення спеціального терміна для називання цього явища зумовлена тим, що гаплогію прийнято розглядати як явище фонетичне. Накладання морфів – явище морфонологічне, що реалізується за певних морфонологічних умов – на морфемному шві. Крім того, накладання морфів може стосуватися не лише складів» [Земская 1981: 183–184].

10.2.4. Усічення

При творенні слів на межі твірної основи і словотворчого форманта виникають фонемні сполучення, не властиві українській мові або тому чи іншому словотвірному типові, не відповідають нормам дистрибуції фонем на морфемних швах. Унаслідок цього кінець твірної основи усікається, тобто зникає одна якась фонема (голосна чи приголосна) або різноманітні фонемні сполучення.

Усічення, або елізія, – це морфонологічний процес, що відбувається в процесі словотворчого акту, внаслідок якого твірна основа не повністю репрезентується в похідному слові, а постає в

скороченому вигляді, тобто складається з меншої кількості фонем, і, як правило, найчастіше відбувається при афіксації, напр.: *актуа́льн-ий* → *актуал'-ізува́-ти* (замість *актуал(ьн)ізувати*), *піані́но* → *піані́ст* (замість *піан(іно)іст*). Усічення спостерігається також у процесі творення складних слів, і воно зазвичай наявне в першій твірній основі, напр.: *англі́йськ-ий* + *украї́нськ-ий* → *а́нгло-украї́нський* (замість *англ(і́йськ)о-украї́нський*).

Усічення як морфонологічний процес спостерігається при творенні похідних слів:

1. Від субстантивних основ:

а) усікається кінцевий голосний основ невідмінюваних іменників: *кенгуру́* + *-ен-* → *кенгур-ен-я́*, *резюме́* + *-ува-* → *резюм-ува́-ти*;

б) усікається кінцевий суфікс або субморф відмінюваного слова: *ка́чк-а* + *-ен-* → *кач-ен-я́*, *вульга́рн-ий* + *-изм-* → *вульгар-і́зм*;

2. Від ад'єктивних основ усікається, як правило, кінцевий суфікс: *солóдк-ий* + *-ощ-* → *солóд-ощ-і́*, *зарубі́жна лі́тература* + *-к-* → *зарубі́ж-к-а*.

3. Від дієслів усікається суфікс (тематичний голосний) дієслівної основи: *чаклува́-ти* + *-ун-* → *чакл-у́н*; *стриба́-ти* + *-ун-* → *стриб-у́н* та ін.

10.2.5. Зміна акцентуації

Наголос – це виділення яким-небудь акустичним засобом тієї чи іншої одиниці в системі однорідних послідовних одиниць: складу у фонетичному слові, слова у складі синтагми тощо. В українській мові наголос динамічний. Він, як відомо, оформлює слово.

У сучасній українській мові наголос у синтагматичному плані характеризується нефіксованістю, тобто він може стояти в різних місцях, бути на будь-якому складі й на будь-якій морфемі. «У парадигматичному плані, – зазначає В. М. Винницький, – основна функція наголосу полягає в тім, що він виступає засобом упорядкування парадигми слова і, з іншого боку, – засобом протиставлення, розрізнення граматичних класів слів» [Винницький 2002: 24]. З цього випливає, що наголос може бути рухомим і нерухомим у межах словозмінної парадигми. Проте це твердження можна застосувати і в дериваційному плані: наголос у процесі словотворчого акту може переміщуватися з однієї морфemi на іншу (рухомий наголос) або залишатися на тій самій морфемі (нерухомий наголос). Як морфонологічне явище, нас цікавить саме рухомий наголос, тобто такий, що змінює своє положення в слові у процесі словотворення, переміщуючись з однієї морфemi на іншу.

У морфологічному плані рухомість/нерухомість наголосу властива всім повнозначним словам, що мають систему словозміни, і, навпаки, не властива тим словам, що її не мають, а саме: прислівникам, дієприслівникам, невідмінюваним іменам. У дериваційному плані рухомістю/нерухомістю наголосу характеризуються похідні повнозначні слова, тоді як у непохідних така характеристика відсутня, оскільки в сучасній мові вони не мають словотвірної бази. Рухомість/нерухомість наголосу для похідного слова можна визначити в межах словотвірної пари, а також у межах інших, більших за словотвірну пару, одиниць дериватології – словотвірного ланцюга, словотвірної парадигми, словотвірного гнізда.

При цьому не варто ототожнювати морфологічну (словозмінну) й словотвірну рухомість наголосу похідних повнозначних слів. Так, при аналізі акцентуації відад'єктивного іменника *мóлодість* виявиться, що наголос у межах словозмінної парадигми є нерухомим – кореневим (*мóлодість*, *мóлодості*, *мóлодості*, *мóлодість*, *мóлодістю*, (на) *мóлодості*, *мóлодосте*), тоді як у межах словотвірної пари він рухомий – флексійно-кореневий (*мóлодість* ← *молодíй*). Проте не є винятком збіг парадигматичної нерухомості наголосу в похідних словах. Наприклад, іменник *читáння* характеризується нерухомою суфіксальною акцентуацією як у межах словозмінної парадигми (*читáння*, *читáння*, *читáнню*, *читáння*, *читáнням*, (на) *читáнні*; *читáння*, *читáнь*, *читáнням*, *читáння*, *читáннями*, (на) *читáннях*), так і в межах словотвірної пари (*читáння* ← *читáти*).

Акцентуація – це:

1) система типів наголошення того чи іншого лексико-граматичного класу слів, що властиві конкретній мові. Як уже зазначалося, в українській мові акцентованими можуть бути з фонетичного погляду склади, а з морфологічного – морфемі;

2) те саме, що й наголос.

Зміна акцентуації – це морфонологічний процес, який полягає в зміні місця наголосу в процесі словотворення, його переміщення з однієї морфемі твірного слова на іншу морфему похідного слова, напр.: *дóбрий* → *добротá*, *чíстий* → *чистотá* (R → Ğ); *молодíй* → *мóлодість*, *старíй* → *стáрість* (Ğ → R); *слýхати* → *слухáч*, *дíяти* → *ді́жч* (R → S); *перека́зувати* → *перéказ*, *пересні́увати* → *перéспів* (R → P); *новíй* → *зáново*, *молодíй* → *зáмолоду* (Ğ → P) та багато інших. Зміна акцентуації може виступати як самостійним засобом, що супроводжує акт словотворення, так і допоміжним, який поєднується з іншим морфонологічним засобом (альтернацією, інтерфіксацією, інтерференцією, усиченням), напр.: *крíга* → *крижанíй* (/г : ж/ + R →

\acute{F} : альтернація + зміна акцентуації), *Аме́рика* → *америкáньський* (-*ан*- + \acute{R} → \acute{I} : інтерфіксація + зміна акцентуації), *ви́шня* → *вишні́як* (-*н*- ≈ -*няк*- + \acute{R} → \acute{S} : інтерференція + зміна акцентуації), *зе́мля* → *підзе́мний* (зе_м(л) + \acute{F} → \acute{R} : усічення + зміна акцентуації). Зміна акцентуації як морфологічний процес властива всім повнозначним частинам мови – іменникам, прикметникам, дієсловам, прислівникам.

Таким чином, здатність українського наголосу до рухомості дає підстави використовувати його як словотворчий засіб. У зв'язку з цим не можна повністю погодитися з думкою О. М. Тихонова, що «наголос не є самостійним словотворчим засобом. Він зазвичай виступає лише як один з компонентів форманта, входить до формальної характеристики словотвірного типу» [Тихонов 2002: 103]. У більшості випадків так і є, але наголос може виступати як самостійний формант, становлячи, таким чином, окремий різновид деривації (спосіб словотворення), напр.: *áтлас* – *атлáс*, *білі́зна* – *білизна́*, *при́клад* – *прикла́д* тощо (див. Винницький 2007: 12–22; УСТ 2007: 22).

Однакове словотвірне переміщення наголосу спостерігається не в усіх утвореннях, що належать до одного словотвірного типу. Воно може охоплювати лише частину похідних слів, решта похідних слів засвідчує іншу акцентно-дериваційний модель (належать до іншого акцентно-дериваційного типу), напр.: *до́брий* → *добро́та*, *чи́стий* → *чистотá* (\acute{R} → \acute{F}), але *ще́дрий* → *щедро́та* (\acute{R} → \acute{S}) і *німі́й* → *німóта* (\acute{F} → \acute{S}).

10.3. Питання про субморфи

Термін «субморф» уперше був уведений російським мовознавцем В. Г. Чургановою. Вона описує субморф як «одиницю, що виражає морфологічну єдність регулярно організованих елементів звукової оболонки слова, що не виленовуються на морфологічному рівні, з елементами виленованими» [Чурганова 1973: 38]. В іншій праці подає таку дефініцію: «... субморф – це внутрішньо організований блок морфофонем, який може бути співвіднесений з морфом або самостійно, або разом з іншим субморфом» [Чурганова 1967: 366].

Справді, в українській мові у складі коренів виділяються частини, що збігаються за своїм фонемним складом з морфами, але ці частини, на відміну від морфів, не мають значення, пор., з одного боку, *зна́-ти* → *знав-е́ць*, *хо́лод-Ø* → *холод-е́ць*, де елемент -*ець* виконує функцію суфікса, оскільки має всі ознаки морфеми, з іншого – *пе́рець*, *сі́тець*, *гля́нець*, *свине́ць* та ін., де елемент -*ець* не виконує цієї функції, а входить до складу кореня. Пор. ще низку слів: *факт-Ø* → *факт-а́ж*,

дубль-Ø → дубл-*яж*, тóнн-а → тонн-*аж* і віра*ж*, пля*ж*, гар*ж*, баг*ж*, міра*ж* та ін. Як і в попередньому випадкові, бачимо, що в першій групі слів компонент *-аж* є суфіксом, а в другій – частиною кореня, причому в другій групі слів частини *-ець* та *-аж* не мають власної частки значення в семантичній структурі слова, а є лише фонемним сполученням.

Отже, **субморфи** – це сегменти слів, що входять до структури кореневої морфеми, які зовні нагадують афікс (суфікс), проте ним не є, оскільки не виражають елементів будь-якого значення – лексичного чи граматичного.

На думку О. М. Тихонова, «не маючи значення, вони (субморфи – С. П.) є морфонологічно значущими одиницями при сполученні з наступними морфами, бо ... викликають ті самі чергування, що й суфікси...» [Тихонов 2002: 17–18].

Субморфи не стосуються безпосередньо морфемного членування слова, не входять до морфемного ряду, тому що збігаються з ними лише за формою. Вони завжди виступають як частини морфів, входячи до структури кореневих морфів, відіграють важливу роль у дериваційній і словозмінній морфонології: активно беруть участь у формуванні умов сполучуваності морфів.

Якщо інтерфікс та субморф є незначущими елементами (асемантемами) в структурі слова, то яка між ними різниця?

1. Субморфи завжди фонологічно тотожні морфам (є своєрідними омонімічними фонемними сполученнями), а інтерфікси можуть бути як тотожними морфам, так і ні.

2. Субморф є частиною морфа, а інтерфікс – елементом, що виділяється в слові, не порушуючи структури сусідніх морфів.

3. О. А. Земська вважає, що субморфи виділяються в слові лише на формальному рівні, тоді як інтерфікси – на формальному й семантичному [Земская 1981: 185].

4. Субморфи самі по собі не є морфонологічним явищем, бо вони тільки визначають характер альтернатив при словотворенні, крім того, можуть підлягати усиченню, як суфікси, а інтерфікси самі по собі є морфонологічним явищем, виступаючи в ролі звукової прокладки між морфемами в процесі словотворення.

10.4. Основні види альтернатив при словотворенні

Як уже зазначалося раніше (див. п. 10.2), альтернатив є одним із морфонологічних явищ і відіграють важливу роль у дериваційному процесі. У сучасній українській мові виділяють два види історичних

альтернацій – чергування голосних і чергування приголосних фонем. Оскільки вони мають історичний характер, подаємо відповідні коментарі до них. При цьому не розглядаємо ті чергування, які беруть участь у формотворенні.

1. У системі голосних фонем можна виділити такі історичні альтернації, що відбуваються при словотворенні:

1.1. **Чергування** /i/ : /o/, /e/ та /o/, /e/ : /i/ характеризуються великою продуктивністю, що відбуваються при словотворенні в новозакритих складах, де виник якісно новий голосний **i** на місці етимологічних **o**, **e** (напр.: *сіль* → *солоний*, *селó* → *сільський*). Вони зумовлені:

- 1) занепадом редукованих у слабкій позиції (др. солѣ, селѣськыи);
- 2) зміною кількості та якості складів (др. со-ль → сол', се-ль-ськыи → сел'-с'кий);
- 3) виникненням компенсаційного подовження в новозакритому складі (сѡл', сѣл'-с'кий);
- 4) втратою подовжених голосних і подальшою їхньою дифтонгізацією (сѡл' → сѡол' → сѡіл'; сѣл'-с'кий → сѣел'-с'кий);
- 5) заміною дифтонгів якісно новим голосним переднього ряду **i** (сѡіл' → *сіль*; сѣел'-с'кий → *сільський*).

У твірних або похідних словах, де не було редукованих (*селó*, *солоний*), збереглися етимологічні **e** та **o**.

1.2. **Чергування** /e/ : /o/ після шиплячих та **j** є непродуктивним у сучасній українській мові, але спостерігається при творенні окремих похідних слів (переважно іменників та прикметників), напр.: *жонá* → *жен-іх*, *чѡрний* → *черн-ѣць*. Прикметною ознакою цього морфологічного явища є те, що етимологічний голосний **e** зберігається саме в похідному слові, а новий **o** розвинувся у твірному. Історично шиплячі, які виникли внаслідок першої палаталізації, були постійно м'якими та згідно із законом складового сингармонізму могли сполучатися в складах слів лише з голосними переднього ряду, наприклад, з **e**. Але якщо в наступному складі твірного слова був етимологічно твердий приголосний (той, що сполучався з голосним непередньої артикуляції), то в попередньому складі після шиплячих або **j** голосний **e** зазнавав лабіалізації і згодом переходив у голосний **o**: др. жєна → *жѣна* → укр. *жонá*; др. чѡрныи → *черныи* → *чѣрный* → укр. *чѡрний*. У похідних словах (*жен-іх*, *черн-ѣць*) такий процес не відбувався, бо в наступному складі був етимологічно м'який приголосний, що сполучався з голосним передньої артикуляції, тому в сучасній українській мові після шиплячих або **j** голосний **e** залишився.

1.3. **Чергування** /o/ : /u/ після сонорних *р, л* теж є непродуктивним, відбувається при творенні прикметників та дієслів від субстантивних основ, напр.: *кров* → *крив-áv-ий*, *чóрн-і* + *брóв-и* → *чорн-о-брів-ий*, *глóтк-а* → *глит-á-ти*, *лóжк-а* → *лиг-á-ти*. У давній період розвитку української мови на місці *о* та *и* був редукований голосний *ъ*, що посідав сильну позицію (у подальшому *ъ* → *о*) та слабку (у подальшому *ъ* → *и*), пор.: др. крѣвъѣ → крѣвавыи; далі у твірному слові *ъ* вокалізується в голосний повного творення *о*, а в похідному *ъ* занепадає, і сонорний виконує складотворчу функцію: *кров* → *крѣвавыи*; згодом сонорний втрачає складотворчість, і поруч з ним виникає призвук *"*: *кров* → *крѣвавий*, який потім розвивається до звука зі звичайною артикуляцією: *кров* → *кривáвий*.

1.4. **Чергування** /y/ : /o/ (*сухий* → *сóхнути*, *дух* → *дóхлий*), /o/ : /e/ : /ø/ (*мор* → *мёр-Ø-ти* → *мØр-ець*), /e/ : /i/ (*греб-ті́* → *ви-грі́б-á-ти*) та багато інших мають переважно непродуктивний характер і зумовлені найдавнішими якісно-кількісними альтернаціями голосних, що відбувались у ранньопраслов'янський період, напр.: чергування /y/ : /o/ пояснюється давнім якісним чергуванням *ǫ / *ŭ : *sǫxǫs → *sŭxnǫntē / *sux → *sŭxnǫti, др. соух-ъ → сох-ноу-ти, укр. *сух-ій* → *сóх-ну-ти*. Чергування /e/ : /i/ пояснюється давнім кількісним чергуванням *ě / *ē → *e / *ĕ → др. е / ѣ → укр. *е* / *і* : *grĕbtĕj → *vŭgrĕbātĕj, *grebtj → *vygrĕbati, др. греб-ти → ви-грѣб-а-ти, укр. *греб-ті́* → *ви-грі́б-á-ти*.

2. У системі приголосних фонем можна виділити такі історичні альтернації, що відбуваються при словотворенні:

2.1. **Чергування** /z/ : /ж/, /k/ : /ч/, /x/ : /ш/ є доволі продуктивним і супроводжує дериваційний процес утворення дієслів, іменників, прикметників, напр.: *друг* → *друж-і-ти*, *рук-á* → *руч-ка*, *страх* → *страш-н-ій*. Це чергування зумовлене результатами першої палаталізації, що відбулася в середньопраслов'янський період, унаслідок якої постійно тверді задньоязикові приголосні *g, *k, *x, опиняючись у позиції перед голосними переднього ряду, зазнавали пом'якшення, потім з них утворилися постійно м'які шиплячі *ž', *č', *š', напр.: *drǫgǫs → *drǫg'itĕj, потім *drugъ → *druž'iti, др. дроуг-ъ → друж-и-ти, укр. *друг* → *друж-і-ти*. У твірних словах етимологічні *g, *k, *x не зазнавали змін, тому що перебували в зручній для себе позиції – у сполученні з голосним непередньої артикуляції; у похідних словах на українському ґрунті шиплячі приголосні стверділи. Інші словотвірні пари: рпсл. *rǫnkā → *rǫnk'ikā, далі ппсл. *rǫka → *rǫč'ьka, др. роук-а → руч-ьк-а, укр. *рука́* → *руч-к-а*; рпсл. *strāxǫs → strāx'īnūj, потім ппсл. *straxъ → straš'ьnъjъ, др. страх-ъ → страш-ьн-

ьи, укр. *страх* → *страш-н-ій* (у праслов'янській мові та в мові доби Київської Русі голосний *ь* – це голосний переднього ряду).

2.2. *Чергування* /*n/* : /*nl'*/, /*cl*/ : /*ul*/, /*kl*/ : /*ч*/, /*ml*/ : /*ч*/ та ін. є продуктивним різновидом альтернацій, зумовлених палаталізацією приголосних (губних, сонорних, свистячих, проривних, задньоязикових) у сполученні з постконсонантним **j*, що супроводжують творення похідних віддієслівних іменників та інших частин мови, напр.: *купі-ти* → *купл-Ø-я* (розм., те саме, що й *купівля*), *носі-ти* → *нош-Ø-а*, *плака-ти* → *плач-Ø-Ø*, *світл-ти* → *свіч-Ø-а* (усі ці іменники утворені безафіксним способом (*Ø* – нульовий словотвірний суфікс і нульова флексія).

Процес зміни губних приголосних у сполученні з постконсонантним **j* розпочався в праслов'янській мові й був зумовлений регресивною асиміляцією за м'якістю, внаслідок якої попередній губний пом'якшувався. Згодом відбувається повна прогресивна асиміляція, унаслідок якої попередній губний поглинає **j*, через що він стає подовженим м'яким. Далі подовжений м'який губний розщеплюється на основний звук і палатальний призвук **l'*, і потім призвук **l'* розвивається в самостійний звук. Схематично цей процес у похідних словах (у твірних словах – основах дієслів – губні приголосні змін не зазнали, оскільки не сполучалися з **j*; після них наступним був голосний) можна відтворити так:

**p + *j* → **p'j* → **p' :* → **p' ^{l'}* → **pl'* → *пл'*, напр.:

**kōpřjā* → **kup'ja* → **kup' :a* → **kup' ^{l'}a* → **kupl'a* : укр. *купля*, тому псл. **kōpřītēj* → **kōpřjā* / **kupiti* → **kup'ja* / **kupiti* → **kup' :a* / **kupiti* → **kup' ^{l'}a* / **kupiti* → **kupl'a*, др. коупити → коупля укр. *купіти* → *купля* (*купівля*).

Доля свистячих та задньоязикових у сполученні з наступним **j*, у цілому, схожа: спочатку вони, зазнаючи регресивної асиміляції, переходять у шиплячі, далі шиплячий звук повністю асимілює **j*, подовжується, а згодом втрачає подовження і стає звичайним неподовженим звуком. Умовно це можна відтворити так:

**s + *j* → **s'j* → **š'j* → **š' :* → **š' ^{l'}* → **ш'* → *ш*, напр.:

**nōšjā* → **nos'ja* → **noš'ja* → **noš' :a* → **noš' ^{l'}a* : др. *нош'a*, укр. *ноша*, тому псл. **nōšītēj* → **nōšja* / **nositi* → **nos'ja* / **nositi* → **noš'ja* / **nositi* → **noš' :a* / **nositi* → **noš' ^{l'}a*, др. носити → *нош'a*, укр. *носіти* → *ноша*;

**k + *j* → **k'j* → **č'j* → **č' :* → **č' ^{l'}* → **ч'* → *ч*, напр.:

**plākjōs* → **plak'jъ* → **plač'jъ* → **plač' :ъ* → **plač' ^ъ* : др. *плачъ*, укр. *плач*,

тому псл. **plākātēj* → **plākjōs* / **plakati* → **plak'jъ* / **plakati* → **plač'jъ* / **plakati* → **plač' :ъ* / **plakati* → **plač' ^ъ*, др. *плакати* → *плачъ*, укр. *плакати* → *плач*.

Проривні приголосні в сполученні з *j зазнали таких змін: як і в попередніх випадках, спочатку відбулося регресивне пом'якшення проривного, далі – повна асиміляція *j та подовження проривного, після цього – утрата довготи і розвиток супровідного шиплячого призвука, який поступово витіснив проривний елемент і став основним звуком:

*t + *j → *tʲ → *tʲː → *tʲːʲ → *čʲ → чʲ → ч, напр.:

*svētjā → *svētʲja → *svētʲːa → *svētʲːʲa → *svěčʲa: др. свѣча, укр. *свіча*, тому псл. *svētītēj → *svētjā / *svētiti → *svētʲja / *svētiti → *svētʲːa / *svētiti → *svētʲːʲa / *svētiti → *svěčʲa, др. свѣтити → свѣча, укр. *світити* → *свіча*.

2.3. **Чергування /c/ : /d/ , /m/** відбувається при творенні від дієслівних основ похідних іменників, напр.: *вес-ті* → *вѣд-енн-я*, *плес-ті* → *плем-інн-я*. Це чергування історично теж сягає праслов'янської доби. У праслов'янській мові були сполучення фонем *dt, *tt, існування яких суперечило дії закону відкритого складу. У зв'язку з цим ці звукосполучення зазнають змін: у *dt спочатку відбувається асиміляція за глухістю, внаслідок чого виникає *tt, а потім відбувається дисиміляція – перший проривний *t змінюється фрикативним *s:

*dt → *tt → *st, напр.: *vedti → *vetti → *vesti, др. вести, укр. *весті*; *pletti → *plesti, др. плести, укр. *плесті*.

Таким чином, зміна відбулася у твірних основах дієслова, а похідне зберегло етимологічні d, m.

2.4. **Чергування в групах приголосних** мають історичний характер, є достатньо продуктивними і відбуваються на морфемному шві – кореня або суфікса твірної основи і словотвірного суфікса:

Таблиця 4

Чергування в групах приголосних

№	Тип чергування	Умови та правила чергування	ПРИКЛАДИ
1	<p>-к-, -ч-, -цʲ- // -цʲʲ-</p> <p>-г-, -ж-, -з- // -зʲʲ-</p> <p>-х-, -ш-, -с- // -сʲʲʲ-</p>	<p>Цей тип чергувань відбувається при творенні прикметників та іменників від субстантивних основ за допомогою суфіксів -ськ-, -ств-:</p> <p>к, ч, ц + -ськ-, -ств- → -цьк-, -цтв-:</p> <p>г, ж, з + -ськ-, -ств- → -зьк-, -зтв-:</p> <p>х, ш, с + -ськ-, -ств- → -ськ-, -ств-:</p> <p>Примітка 1. В основах, що закінчуються на інші приголосні, чергування не відбуваються:</p>	<p><i>Ба́хмач</i> → <i>ба́хмацький</i>; <i>коза́к</i> → <i>коза́цтво</i>.</p> <p><i>Пари́ж</i> → <i>пари́зький</i>; <i>боягу́з</i> → <i>боягу́зтво</i>.</p> <p><i>Ба́лхаш</i> → <i>ба́лхаський</i>; <i>пта́х</i> → <i>пта́ство</i>.</p> <p><i>Кана́да</i> → <i>кана́дський</i>; <i>Карпа́ти</i> → <i>карпа́тський</i>.</p>

		<p>Примітка 2. Чергування не відбуваються в основах прикметників, які пишуться в українській мові за традицією й становлять винятки з цього правила:</p>	<p>ВИНЯТКИ Дамáск → дамáський; Цю́ріх → цю́ріхський; тю́рк → тю́ркський; каза́х → каза́хський; баск → ба́скський; Нью-Йо́рк → нью-йо́ркський; Гонко́нг → гонконгі́вський; Ла-Ма́ни → ла-ма́ниський; Ме́кка → ме́ккський; Ни́цца → ни́ццький; Мала́кка → мала́ккський; Іра́к → іра́кський; Я́сси → я́ссський; Я́ффа → я́ффський; Пру́ссія → прусський, але: Оде́са → одеський, Полі́сся → поліський.</p>
2	<p>-ськ- // -щ-</p> <p>-цьк- // -чч-</p> <p>-зьк- // -жч-</p>	<p>Цей тип чергувань відбувається при творенні іменників від основ прикметників на -ськ-, -цьк-, -зьк- за допомогою суфікса -ин-:</p> <p>-ськ- + -ин- → -щин(а):</p> <p>-цьк- + -ин- → -ччин(а):</p> <p>-зьк- + -ин- → -жчин(а):</p>	<p>одеський → Одещина; козацький → коза́ччина; воро́неський → Воро́нежчина, але: га́лицький → Гали́чинá.</p>
3	<p>-ськ- // -щ-</p> <p>-зьк- // -жч-</p> <p>-жк- // -жч-</p> <p>-к- // -ч-</p> <p>-ц' - // -ч-</p> <p>-г- // -ж-</p>	<p>Цей тип чергувань відбувається при творенні прізвищ від основ імен та загальних назв за допомогою суфіксів -енк(о), -ук:</p> <p>-ськ- + -енк(о), -ук → -щенко, -щук:</p> <p>-зьк-, -жк- + -енк(о), -ук → -жченко, -жук:</p> <p>-к + -енк(о), -ук → ч-енко, ч-ук:</p> <p>-ц' + -енк(о), -ук → ч-енко, ч-ук:</p> <p>-г- + -енк(о), -ук → ж-енко, ж-ук:</p> <p>Примітка 3. Якщо твірна основа іменника закінчується на інший приголосний чи інше фонемне сполучення, то чергування приголосних у прізвищах (похідних основах) не відбуваються:</p>	<p>Васько́ → Ва́щенко, Ва́щук; Кузько́ → Ку́щенко, Ку́щук; Харко́ → Ха́рченко, Ха́рчук; Остапе́ць → Оста́пченко, Оста́пчук; иульга́ → Шульже́нко, Шульже́ук. Пала́гна → Пала́гненко, Пала́гнюк; Васи́ль → Васи́ленко, Васи́люк.</p>

Закінчення табл. 4

4	<p>-к- // -ч-</p> <p>-шк- // -щ-</p> <p>-х- // -ш-</p> <p>-г- // -ж-</p>	<p>Цей тип чергувань відбувається при творенні присвійних прикметників від основ іменників І відміни жіп. р. за допомогою суфікса -ин-:</p> <p>-к- + -ин- → -ч-ин-:</p> <p>-шк- + -ин- → -щ-ин-:</p> <p>-х- + -ин- → -ш-ин-:</p> <p>-г- + -ин- → -ж-ин-:</p>	<p><i>Параска → Парасчип;</i></p> <p><i>Мелашка → Мелашип;</i></p> <p><i>сваха → свашип;</i></p> <p><i>Ольга → Ольжип.</i></p>
5	<p>-к-, -ц- // -ч-</p>	<p>Цей тип чергувань відбувається при творенні відносних прикметників від іменникових основ шляхом додавання суфікса -н-:</p> <p>-к- + -н- → -ч-н-:</p> <p>-ц(')- + -н- → -ч-н-:</p>	<p><i>безпéка → безпéчний;</i></p> <p><i>сóнце → сóнячний,</i></p> <p><i>але: двору́шник,</i></p> <p><i>міро́шник, рушні́к,</i></p> <p><i>рушні́ця, серде́шний (=</i></p> <p><i>бiдолашний), сóняшник,</i></p> <p><i>торі́шний.</i></p>
6	<p>-ск-, -сок-, -шк- //</p> <p>-щ-</p>	<p>Цей тип чергувань відбувається при творенні іменників та відносних прикметників від основ іменників на -ск- і -шк- додаванням суфіксів -ин-, -ечк- та -ан-:</p> <p>-ск- + -ин- → щ-ин-:</p> <p>-шк- + -ечк- → щ-ечк-:</p> <p>-сок- + -ан- → щ-ан-:</p> <p>-шк- + -ан- → щ-ан-:</p>	<p><i>віск → вошчина;</i></p> <p><i>дошка → дощечка;</i></p> <p><i>пісок → піщаний;</i></p> <p><i>дошка → дощаний.</i></p>

Перший тип чергувань зумовлений занепадом редукованих, які входили до складу цих суфіксів – ***-ьsk-**, ***-ьstv-**, подальшою асиміляцією кінцевого кореневого та початкового суфіксального приголосних, що потягло за собою подовження приголосних на межі морфем, утратою цього подовження, наслідком чого стало усичення твірної основи і втворення відповідних суфіксів. Схематично це можна позначити так:

x (ш, с) + -ьск- → -хьск- → шьс'к → ш'с'к → с':к → с'к, напр.:

Волох-ъ + -ьск- → волохський → волошьс'кий → волош'с'кий → волос':кий → волбський.

Другий тип чергувань пояснюється тим, що кінцевий приголосний суфікса твірної основи **-к-**, опиняючись у «незручній» для себе позиції перед голосним переднього ряду, на давньому етапі розвитку української мови зазнав пом'якшення і за аналогією до першої палаталізації перейшов у **-ч-**, який вплинув на попередній свистячий та асимілював його (пор. **с'ч** → **шч** (**ш**), **ц'ч** → **чч**, **з'ч** → **жч**). Умовно це відбувалося так:

-ськ- + **-ин-** → **-ськ'ин-** → **-сьчин-** → **-шчин-** : орф. **-шчин-**

одеськ-ий + **-ин-** → **одесь(к')ина** → **одесьчина** → **одешчина** : орф.

Одѣщина.

Приблизно за таким самим сценарієм відбулися чергування і в решті типів.

10.5. Поняття морфонологічної моделі

Раніше вже зазначалося (див. п. 9.4), що в лінгвістичній літературі часто використовують недиференційовано терміни «словотвірний тип» і «морфонологічна модель». Термін «морфонологічна модель» доцільно вживати для позначення морфонологічних різновидів у середині того самого словотвірного типу, оскільки слова того самого типу можуть уживатися з різними морфонологічними особливостями (див. п. 10.3). Річ у тім, що творення слів може не супроводжуватися різними морфонологічними процесами, більше того, один СТ може об'єднувати слова, утворені за різними моделями: одним СТ таке об'єднання властиве, іншим – ні.

У науковій літературі морфонологічна модель визначається так:

Морфонологічна модель – це схема побудови слів однотипної структури, у яких у тій самій позиції відбувається певне морфонологічне явище, напр.: *вухо* → *вуш-ний*, *вік* → *віч-ний*, *страх* → *страш-ний* [УСТ 2007: 95]. Морфонологічна модель може бути властива як одному СТ, так і різним СТ.

Морфонологічні моделі характеризуються певними закономірностями, тобто підпорядковуються морфонологічним правилам.

Морфонологічне правило – це виведена із зіставлення ряду однотипних одиниць закономірність, якою регулюється поява певного морфологічного явища у тій чи іншій морфонологічній позиції. Наприклад, вокальні чергування в коренях слів у певній морфонологічній позиції (*несті* – *ніс* – *носіти*) [УСТ 2007: 95]. Так, чергування *elli*, зумовлене занепадом редукованих, відбувається при творенні форми минулого часу в новозакритому складі; чергування *e // o*, яке відбувається в дієслівних коренях, що позначають

різнотривалі дії (процеси), яке зумовлене давнім якісним чергуванням голосних *ǣ // *ō, що мало граматичне значення. Проте такі морфологічні правила поширюються не лише на формотворення, а й на деривацію. Залежно від процесу, де відбуваються альтернації фонем, морфологічні моделі поділяються на *формотвірні* та *дериваційні*.

Морфологічні моделі формотвірного типу – це такі схеми реалізації лексем певного граматичного класу у вигляді слівформ у межах словозмінної парадигми, у яких відповідно до морфологічних правил у певних, строго визначених позиціях відбуваються альтернації, що виступають разом із флексією засобом вираження граматичного значення в цілому або його елементів.

Прикладом морфологічної моделі формотвірного типу можуть бути іменникові словформи дав.-місц. одн. жін. р., основи яких у початковій формі наз. одн. закінчуються на /г/, /к/, /х/, напр.: *дорóз-а* – *дорóз-і*, (на) *дорóз-і*; *естѣтик-а* – *естѣтиц-і*, (в) *естѣтиц-і*; *свекрѹх-а* – *свекрѹс-і*, (на) *свекрѹс-і* (у підсумку маємо морфонеми /г : з'/, /к : ц'/, /х : с'/), а також словформи род. мн. жін. р. з історичними /о/ та /е/ в корені, у яких унаслідок занепаду редукованих у слабкій позиції матеріально виражена флексія перетворилася на нульову і склад словформи став закритим, а фонема /о/ перейшла в /і/, напр.: *гор-á* – *гip-Ø*, *берѣз-а* – *бері́з-Ø* (у підсумку маємо морфонеми /о : і/, /е : і/). Морфологічні моделі формотвірного типу властиві словам (як похідним, так і непохідним) усіх повнозначних частин мови, в основах яких відбуваються історичні альтернації голосних і приголосних фонем, окрім прислівників, оскільки останні не мають морфологічних категорій і форм словозміни. Натомість похідні прислівники можуть утворювати морфологічні моделі дериваційного типу. Цей тип моделей можуть мати лише похідні слова.

Морфологічні моделі дериваційного типу – це такі схеми реалізації процесу творення похідних слів у межах словотвірних пар, у яких відповідно до морфологічних правил у певних, строго визначених позиціях відбуваються морфологічні процеси, що утворюють разом із дериваційним афіксом словотвірний формант.

В українській мові морфологічних моделей дериваційного типу значно більше, ніж формотвірних, оскільки останні передбачають лише наявність альтернацій при творенні граматичних форм слова, і рідше – усічення основи. Усі морфологічні моделі дериваційного типу можна поділити на декілька різновидів: 1) альтернаційні, 2) інтерфіксальні, 3) інтерференційні (дифузні, аплікаційні), 4) усічені (елізійні), 5) акцентно-дериваційні та 6) комбіновані.

У сучасній українській мові морфологічні моделі дериваційного типу достатньо різноманітні; найпоширенішими та найпродуктивнішими є моделі, у яких спостерігаються альтернації голосних і приголосних фонем, а також зміна акцентуації, напр.: /і : о/ (*стїл* → *стол-увá-ти-ся*), /о : и/ (*крóв* → *крив-áв-ий*), /і : е : о/ (*вéчїр* → *вечéр-Ø-я*, *вечор-і-ти*), /г : ж/ (*крїг-а* → *криж-ан-ій*), /с : ш/ (*носї-ти* → *нош-Ø-а*) та ін.

Умовно таку морфологічну модель можна представити у вигляді формули:

$$ТО\ a_1 + СА \rightarrow ПО\ a_2 / a_1 : a_2 /,$$

де ТО – твірна основа, яка містить аломорф 1 (a_1), СА – словотвірний афікс, ПО – похідна основа, яка містить аломорф 2 (a_2), $/a_1 : a_2/$ – морфонема.

Зазначимо, що в цій формулі й ТО, і СА – не будь-які, а фонологічно зумовлені, що передбачають унаслідок їхньої взаємодії альтернацію голосних або приголосних фонем.

У сучасній українській мові можна виділити *морфологічні моделі елементарного типу*, в яких наявне одне морфологічне явище, що супроводжує акт словотворення, і *морфологічні моделі комбінованого типу*, в яких поєднуються два (рідше – три) морфологічні явища.

До першого різновиду морфологічних моделей належать, наприклад, відсубстантивні прикметники, твірна основа яких закінчується на задньоязиковий, утворені за допомогою словотвірного форманта *-н-* з нерухомим (у процесі словотворення! – С. П.) наголосом на корені: *дорóг-а* → *дорóж-н-ий*, *вік* → *віч-н-ий* та ін. (на виході маємо морфонеми $/г : ж/$, $/к : ч/$).

До другого різновиду можна віднести відсубстантивні прикметники, твірна основа яких закінчується на г, ж, з / х, ш, с / к, ч, ц', утворені за допомогою форманта *-ськ-*: тут альтернації приголосних фонем поєднуються з усиченням твірної основи (у похідному слові – усичений корінь), а також можуть комбінуватися зі зміною акцентуації похідного слова, напр.: *товáриш* → *товарі-ськ-ий*, *ту́рок* → *турé-цьк-ий*, але: *Прáг-а* → *прá-зьк-ий* тощо (на виході маємо морфонеми $/к : ц'/$, $/ш : с'/$, $/г : з'/$).

10.5.1. Альтернаційні морфологічні моделі

Альтернаційні морфологічні моделі – це схеми побудови слів однотипної словотвірної структури, коли дериваційний процес супроводжується чергуванням голосних/приголосних фонем на морфемному шві або в середині морфеми. Ці чергування можуть мати як історичний, так і фонетичний, живий, характер. Словотвірний

формант у такому разі становить не лише афікс з дериваційним значенням, але й відповідна морфонема, напр.: *друг-Ø* → *друж-н-ий*, *дорог-а* → *дорож-н-ий*, *уваг-а* → *уваж-н-ий*.

Схематичне позначення цієї морфонологічної моделі таке:

$$\text{ТО } a_1 + \text{СА} \rightarrow \text{ПО } a_2 / a_1 : a_2 /,$$

де ТО – твірна основа, яка містить аломорф 1 (a_1), СА – словотвірний афікс, ПО – похідна основа, яка містить аломорф 2 (a_2), $/a_1 : a_2/$ – морфонема.

Серед морфонологічних альтернативних моделей можна виділити продуктивні й непродуктивні. Це залежить від продуктивності чергування, яке утворює відповідну морфонеми. Такою є більшість історичних чергувань, як-от: $/i/ : /o, e/ \rightarrow /i : o/, /i : e/$, де маркованим членом є голосні фонем $/o/$, $/e/$; результати першої палаталізації, де маркованими членами відповідних морфонем є задньоязикові приголосні; більшість альтернатив, що є наслідками праслов'янських сполучень приголосних з постконсонантним $*j$, у яких маркованими членами виступають свистячі, губні, задньоязикові та проривні приголосні. О. А. Земська зазначає: «Не всі представники морфонеми рівноправні. Про це свідчить та обставина, що не всі члени альтернативного ряду можуть посідати будь-які граматичні позиції» [Земская 1981: 169]. На нашу думку, головним членом морфонеми, що є результатом історичних альтернатив у системі вокалізму або консонантизму, буде той, який є етимологічним (історичним). Наприклад, у морфонемах $/i : o/$, $/i : e/$ маркованими (головними) членами є фонем $/o/$, $/e/$, оскільки виникнення $/i/$ стало результатом фонетичних трансформацій. «Про нерівноправність морфонеми, – як слушно зауважує М. В. Панов, – свідчить ще та обставина, що виявляється в умовах послаблення мовної норми, – заміна утворень з чергуваннями, що вимагаються нормами, іншими утвореннями» [Панов 1959: 18–19].

Таким чином, спрямованість чергування в сучасній українській мові визначається маркованим членом морфонеми, відповідно в морфонологічних моделях альтернативного типу твірне слово міститиме головний елемент морфонеми, а похідне – вторинний, що виник унаслідок давніх фонетичних процесів. Усе це стосується лише тих альтернативних типів морфонологічних моделей, в основі яких лежать саме історичні чергування фонем.

10.5.2. Інтерфіксальні морфонологічні моделі

Інтерфіксальні морфонологічні моделі – це схеми побудови слів однотипної словотвірної структури, коли дериваційний процес супроводжується появою в похідному слові асемантичного елемента у функції звукової прокладки між твірною основою і дериваційним афіксом, напр.: *шосé* → *шосé-й-н-ий*, *релé* → *релé-й-н-ий*, *купé* → *купé-й-н-ий*.

Умовно цю морфонологічну модель можна позначити так:

$$TO + CA \rightarrow PO : TO+I+CA,$$

де TO – твірна основа, CA – словотвірний афікс, PO – похідна основа, що складається з твірної основи (TO) та словотвірного афікса (CA), які поєднує інтерфікс (I).

На думку О. М. Тихонова, інтерфікси – це асемантичні елементи, які полегшують умови сполучуваності словотворчих афіксів з твірними основами та сприяють розширенню словотвірної бази, залучаючи до процесу словотворення лексеми, основи яких мають на виході сполучення фонем, що утруднюють приєднання суфіксів або дуже обмежують їхні сполучувальні можливості [Тихонов 2002: 39]. У зв'язку з тим, що інтерфікси позбавлені значення, їх не можна ототожнювати з іншими афіксами (чи то суфіксами, чи то префіксами), тому що це призведе до нівелювання морфеми як елемента слова, що характеризується елементарним, далі не подільним значенням, що повністю реалізується лише в його складі. Наприклад, в українській мові визначають як вторинний (похідний, складний) суфікс віддієслівних прикметників *-альн-*: *зварюва-ти* → *зварюв-альн-ий*, *утóчнюва-ти* → *утóчнюв-альн-ий* і т. п. При дотриманні правил словотвірного аналізу тут же знаходимо низку невідповідностей: по-перше, твірною основою для похідних є *зварюва-* та *утóчнюва-*, що містять суфікс основи інфінітива *-ува-*, який має бути відтворений у похідному слові; по-друге, прикметники цього словотвірного типу утворюються за допомогою суфікса *-н-*; по-третє, саме цей суфікс передає словотвірне значення похідного слова. Таким чином, похідні віддієслівні прикметники утворені за допомогою суфікса *-н-*, дериваційний процес супроводжується інтерфіксацією (*-л'-*, що з'являється на межі суфікса твірної основи з кінцевим голосним і суфікса похідного слова, що починається приголосним). Слід прийняти погляд О. А. Земської, яка вважає, що «розглядати інтерфікс як частину суфікса – значить не цілком адекватно відображати його роль у складі слова. Порівнюючи численні т. зв. “похідні суфікси”, легко помітити, що багато з них містять спільну повторювану

частину... Таким чином, виділення похідних суфіксів, тотожних за значенням простим, є не тільки суперечливим, а й недоцільним. За такого опису різко зростає кількість суфіксів (або їхніх варіантів), що дуже ускладнює опис словотворення» [Земская 1981: 181].

10.5.3. Інтерференційні морфонологічні моделі

Інтерференційні (дифузні, аплікаційні) морфонологічні моделі – це схеми побудови слів однотипної словотвірної структури, коли дериваційний процес супроводжується накладанням початкових (-ої) фонем (-и) словотвірного афікса у складі похідного слова на тотожну (-і) кінцеву (-і) фонему (-и) твірної основи. У таких моделях відбувається пристосування твірних основ і дериваційних афіксів, а словотвірний формант ускладнюється аплікаційним засобом, напр.: *Дон-е-цьк-Ø + -цьк(ий) → дон-е-цьк-цьк-ий → дон-е-цьк-ий, Арх-а́нгель-ськ-Ø + -ськ(ий) → арх-а́нгель-ськ-ськ-ий → арх-а́нгель-ськ-ий, Луг-а́н-ськ-Ø + -ськ(ий) → луг-а́н-ськ-ськ-ий → луг-а́н-ськ-ий.*

Ця модель має таку формулу:

$$TO\ b_1 + b_1\ CA \rightarrow PO : TO + 2b_1\ (CA) \rightarrow PO : TO_i + CA\ (b_1),$$

де *ТО* – твірна основа, що містить морфему або фонему (фонемне сполучення) (*b*₁), *СА* – словотвірний афікс, тотожний фіналі твірної основи (*b*₁), *ПО* – похідна основа, яка містить твірну основу (*ТО*) та два тотожних елементи (*2b*₁), один з яких зазнає інтерференції (*ТО*_і), перетворюючись на словотвірний афікс.

Найпродуктивнішими інтерференційними моделями в сучасній українській мові є ті, що характеризують творення похідних прикметників від географічних назв за допомогою суфікса *-ськ-* та його аломорфів.

10.5.4. Усічені морфонологічні моделі

Усічені морфонологічні моделі – це схеми побудови слів однотипної словотвірної структури, коли дериваційний процес супроводжується кількісним зменшенням фонемного складу твірної основи в похідному слові. Найчастіше усічені морфонологічні моделі трапляються при афіксації, рідше – при складанні, напр.: *весел-й-ти → весел-(и)-у́н-Ø → весел-у́н-Ø, стриб-а́-ти → стриб-(а)-у́н-Ø → стриб-у́н-Ø, чакл-увá-ти → чакл-(ува)-у́н-Ø → чакл-у́н-Ø.*

Схематично це можна позначити так:

$$TO_{\Pi} + CA \rightarrow PO : TO_y + CA,$$

де *ТО*_п – повна твірна основа, *СА* – словотвірний афікс, *ПО* – похідна основа, яка містить усічену твірну основу (*ТО*_у) і словотвірний афікс.

10.5.5. Акцентно-дериваційні морфологічні моделі

Акцентно-дериваційні морфологічні моделі – це схеми побудови слів однотипної словотвірної структури, коли дериваційний процес супроводжується зміною акцентуації похідного слова порівняно з твірним. Таким чином, словотворчий формант у моделях цього типу становить дериваційний афікс і наголос, але при цьому враховується не лише твірна й похідна основи, а в цілому твірне й похідне слова з флексіями. Акцентно-дериваційні моделі властиві всім похідним повнозначним словам.

Субстантивну акцентно-дериваційну модель *gazét-a* → *газет-яр-Ø*, *пісн-я* → *пісн-яр-Ø*, *шкóл-а* → *школ-яр-Ø* схематично позначаємо як

$$\acute{R}F + S \rightarrow R\acute{S}F,$$

де $\acute{R}F$ – морфемна структура твірного слова, що складається з наголошеного кореня (\acute{R}) та флексії (F), S – словотворчий суфікс, у $R\acute{S}F$ \acute{S} означає наголошений суфікс похідного слова. Модель такого типу з коренево-суфіксальною акцентуацією є продуктивною в сучасній українській мові.

Субстантивно-ад'єктивна акцентно-дериваційна модель *тінь-Ø* → *тінь-ов-ій*, *нуль-Ø* → *нуль-ов-ій*, *ді́й-а* → *дій-ов-ій* має формулу

$$\acute{R}F_{\emptyset} / F + S \rightarrow R\acute{S}F,$$

де $\acute{R}F_{\emptyset}$ – морфемна структура твірного слова, що складається з наголошеного кореня (\acute{R}) та нульової флексії (F_{\emptyset}) або матеріально вираженої флексії (F), S – словотворчий суфікс, $R\acute{S}F$ – морфемна структура похідного слова, у якій \acute{F} – наголошена флексія похідного слова.

Модель такого типу з коренево-флексійною акцентуацією є досить продуктивною в сучасній українській мові.

Нумеральну акцентно-дериваційну модель *п'ят-Ø* (на десять) → *п'ят-на́-дцять-Ø*, *ші́ст-Ø* (на десять) → *шіст-на́-дцять-Ø*, *сі́м-Ø* (на десять) → *сім-на́-дцять-Ø* позначається формулою

$$\acute{R}F_{\emptyset} + I + Sd \rightarrow R\acute{I}SdF,$$

де $\acute{R}F_{\emptyset}$ – морфемна структура твірного слова, що складається з наголошеного кореня (\acute{R}) та нульової флексії (F_{\emptyset}), I – інтерфікс, Sd – суфіксод, що разом з інтерфіксом утворюють словотворчий засіб, сформований унаслідок лексико-синтаксичного зрощення, $R\acute{I}SdF$ – морфемна структура похідного слова, у якій \acute{I} – наголошений інтерфікс похідного слова.

Модель цього типу з коренево-інтерфіксальною акцентуацією є непродуктивною в сучасній українській мові, оскільки числівники на позначення другого десятку утворилися раніше, на попередньому етапі розвитку мови, а в мові сучасній нові слова вже не утворюються.

Прономінальна акцентно-дериваційна модель як-*ій* → як-*ий-небудь*, ч-*ій* → ч-*ий-небудь*, котр-*ій* → котр-*ий-небудь* має формулу

$$R\acute{F} + Pf \rightarrow RFP\acute{f},$$

де $R\acute{F}$ – морфемна структура твірного слова, що складається з кореня (R) та наголошеної флексії (\acute{F}), Pf – словотворчий постфікс, $RFP\acute{f}$ – морфемна структура похідного слова, у якій $P\acute{f}$ – наголошений постфікс похідного слова.

Модель такого типу з флексійно-постфіксальною акцентуацією малопродуктивна в сучасній українській мові, оскільки клас займенникових слів є замкненим, майже не поповнюваним (за винятком випадків прономіналізації).

Ад'єктивно-вербативна акцентно-дериваційна модель *чорн-ий* → *чорн-і-ти*, *біл-ий* → *біл-і-ти*, *жовт-ий* → *жовт-і-ти*:

$$\acute{R}F + S \rightarrow R\acute{S}S,$$

де $\acute{R}F$ – морфемна структура твірного слова, що складається з наголошеного кореня (\acute{R}) та флексії (F), S – словотворчий суфікс, $R\acute{S}S$ – морфемна структура похідного слова, у якій \acute{S} – наголошений суфікс основи похідного дієслова, а S – формотвірний суфікс інфінітива.

Модель цього типу з коренево-суфіксальною акцентуацією є продуктивною в сучасній українській мові.

Ад'єктивно-адвербіальна акцентно-дериваційна модель *нов-ий* → *за-нов-о*, *молод-ий* → *за-молод-у*, але: *світл-ий* → *за-світл-а*:

$$R\acute{F} (RF) + PS \rightarrow \acute{P}RS,$$

де $R\acute{F}$ (RF) – морфемна структура твірного слова, що складається з ненаголошеного кореня (R) або наголошеного кореня (\acute{R}) та наголошеної флексії (F) або ненаголошеної флексії (F), PS – конфікс, що складається з префікса (P) і суфікса (S), а $\acute{P}RS$ – морфемна структура похідного слова, у якій \acute{P} – наголошений префікс.

Модель цього типу з флексійно-префіксальною акцентуацією малопродуктивна в сучасній українській мові.

10.5.6. Комбіновані морфонологічні моделі

Комбіновані морфонологічні моделі, або морфонологічні моделі мішаного типу, – це схеми побудови слів однотипної словотвірної структури, коли дериваційний процес супроводжується кількома з п'ятих вищезазначених процесів. Під час словотворення найчастіше переважають комбіновані словотвірні моделі. У процесі деривації спостерігається комбінація 1) альтернаційної та акцентно-дериваційної, 2) альтернаційної та усіченої, 3) усіченої та акцентно-дериваційної моделей, напр.: 1) *віск-Ø* → *вош-ан-ій*, *пісок-Ø* (*ніск-у*) → *пищ-ан-ий*, *дощик-а* → *дош-ан-ій*; 2) *птаx-Ø* → *пта-ств-о*, *боягуз-Ø* → *боягу-зтв-*

о, *ткач-Ø* → *тка-цтв-о*; 3) *лібрето* → *лібрет-(о)-іст-Ø* → *лібрет-іст-Ø*, *самбо* → *самб-(о)-іст-Ø* → *самб-іст-Ø*, *карате* → *карат-(е)-іст-Ø* → *карат-іст-Ø*; *конкрет-н-ий* → *конкрет-(н)-изувá-ти* → *конкрет-изувá-ти*, *приват-н-ий* → *приват-(н)-изувá-ти* → *приват-изувá-ти*, *актуаль-н-ий* → *актуал-(н)-изувá-ти* → *актуал-изувá-ти*. Формули цих моделей подаються з відповідними умовними позначеннями, репрезентованими вище.

Таким чином, **морфологічна модель** – це узагальнений зразок словотвірної структури слова, який передбачає, що акт словотворення супроводжується одним або декількома морфологічними явищами, найпоширенішими з яких є історичні альтернації голосних і приголосних фонем, а також зміна акцентуації слова.

10.6. Наголос у процесі словотворення. Поняття акцентно-дериваційного типу

Як бачимо, наголос відіграє важливу роль у дериваційному процесі, він разом із дериваційним афіксом утворює словотвірний формант і виступає засобом цільнооформленості похідного слова. Традиційно в мовознавстві парадигматична характеристика рухомості/нерухомості українського наголосу розглядається в межах словозмінної парадигми (напр.: *голов-á* – *голов-í* – *голов-í* – *го́лов-у* – *голов-о́у*, (на) *го́лов-í* – *го́лов-о*; *го́лов-и* – *голі́в-Ø* – *го́лов-ам* – *го́лов-и* – *го́лов-ами* – (на) *го́лов-ах* – *го́лов-и*), на підставі чого виводиться поняття акцентного типу (напр., акцентний тип К, КФ, ФК тощо), а для похідних слів встановлюється так само тип акцентуації похідного слова, і рухомість/нерухомість наголосу розглядається знову лише в межах словозмінної парадигми. Проте для похідних слів доречним є й інший підхід щодо характеристики їхньої акцентуації. Це врахування рухомості/нерухомості наголосу в межах словотвірної пари та більших за обсягом словотвірних одиниць – ланцюга, гнізда і парадигми. У зв'язку з цим важливе місце для характеристики місця наголосу під час словотвірного акту посідає поняття акцентно-дериваційного типу.

Акцентно-дериваційний тип (АДТ) – це схема розміщення наголосу в процесі словотворення в межах словотвірної пари. На підставі цього можна визначити нерухомі АДТ (АДТ Р, АДТ R, АДТ S, АДТ F, АДТ I), у яких наголос у процесі словотвірного акту не змінює свого положення, залишаючись на тій самій морфемі, та рухомі АДТ (АДТ RF, АДТ FR, АДТ RS, АДТ SF, АДТ SP тощо), у яких наголос під час словотворення переміщується з однієї морфеми твірного слова на іншу морфему похідного слова. Поняття акцентно-дериваційного типу тісно пов'язане з поняттям акцентно-дериваційної морфологічної

моделі, проте не є тотожним йому, оскільки в межах акцентно-дериваційної моделі твірні й похідні слова належать до одного словотвірного типу, а в межах акцентно-дериваційного типу – як до одного, так і до різних словотвірних типів.

У сучасній українській мові слова всіх повнозначних частин мови можуть мати як рухомі, так і нерухомі АДТ. Рухомість/нерухомість наголосу в межах словотвірної пари визначається такими чинниками:

1) здатністю або нездатністю словотвірного афікса відтягувати на себе наголос;

2) морфологічною характеристикою похідного слова, тобто його належністю до того чи іншого акцентного типу, властивого певній частині мови (характеристикою наголосу в межах словозмінної парадигми);

3) способом словотворення;

4) дією закону аналогії, що зумовлює вирівнювання наголосу в похідних словах в межах словотвірного типу чи словозмінної парадигми;

5) традицією наголошення слів певного словотвірного типу, що сформувалася на попередніх етапах еволюції мови.

До похідних іменників, які з твірним становлять нерухомі АДТ, належать: *чит-а́-ти* → *чит-а́-нн-я*, *з-маг-а́-ти-ся* → *з-маг-а́-нн-я*, *сто́ж-а́-ти* → *сто́ж-а́-нн-я* (Š); *цї́р-ий* → *цї́р-ість-Ø*, *бї́дн-ий* → *бї́дн-ість-Ø*, *сї́т-ий* → *сї́т-ість-Ø* (Ř); *вї́-бр-а-ти* → *вї́-бір-Ø-Ø*, *вї́-ки-ну-ти* → *вї́-кид-Ø-Ø*, *вї́-слов-и-ти* → *вї́-слів-Ø-Ø* (P); рухомими АДТ характеризуються словотвірні пари: *лі́с-Ø* → *ліс-о́к-Ø*, *ді́д-Ø* → *дід-о́к-Ø*, *ва́л-Ø* → *вал-о́к-Ø* (RŠ); *рук-а́* → *ру́ч-еньк-а*, *ног-а́* → *ні́ж-еньк-а*, *голов-а́* → *голі́в-оньк-а* (FR); *жї́-ти* → *жи-тт-я́*, *бу́-ти* → *би-тт-я́*, *мі́-ти* → *ми-тт-я́* (RF).

Похідні прикметники, що разом із твірним утворюють нерухомі АДТ: *кизі́л-Ø* → *кизі́л-ов-ий*, *черепа́х-а* → *черепа́х-ов-ий*, *верміше́ль-Ø* → *верміше́ль-ев-ий* (Ř); *клеп-а́-ти* → *клеп-а́-ль-н-ий*, *чит-а́-ти* → *чит-а́-ль-н-ий*, *пис-а́-ти* → *пис-а́-ль-н-ий* (Š); рухомі АДТ: *бі́л-ий* → *біл-я́в-ий*, *зе́ле́н-ий* → *зелен-а́в-ий*, *чо́рн-ий* → *чорн-я́в-ий* (RŠ); *по́л-е* → *поль-ов-ї́й*, *ну́ль-Ø* → *нуль-ов-ї́й*, *ді́й-а* → *дій-ов-ї́й* (RF); *журавель-Ø* (бо: *журавл-я́*, *журавл-ю́*, *журавл-е́м*) → *журавл-ї́н-ий*, *соловей-Ø* (бо: *солов'-я́*, *солов'-ю́*, *солов'-е́м*) → *соловј-ї́н-ий*, *змі́й-а* → *зміј-ї́н-ий* (FŠ).

З-поміж похідних дієслів, які разом із твірним утворюють рухомі АДТ, можна виділити такі: *зе́ле́н-ий* → *зелен-ї́-ти*, *сї́н-ий* → *син-ї́-ти*, *черво́н-ий* → *червон-ї́-ти* (RŠ); *ясн-ї́й* → *ясн-ї́-ти*, *гу́ст-ї́й* → *густ-ї́-ти*, *тверд-ї́й* → *тверд-ї́-ти* (FŠ); нерухомими АДТ характеризуються пари: *до́л-я* → *зне-до́л-и-ти*, *сї́л-а* → *зне-сї́л-и-ти*, *кро́в-Ø* →

зне-крів-и-ти (Ř); *лет-і-ти* → *роз-лет-і-ти-ся*, *хот-і-ти* → *роз-хот-і-ти-ся*, *рев-і-ти* → *роз-рев-і-ти-ся* (S).

Значна частина прислівників разом з твірними утворюють рухомі АДТ: *молод-ій* → *за-молод-у*, *нов-ій* → *за-нов-о* (FŘ); *зим-а* → *в-зім-ку*, *пор-а* → *в-пór-у*, *гор-а* → *в-гór-у* (FŘ); проте низка похідних адвербіальних утворень становлять нерухомі АДТ: *ніні* → *до-ніні*, *менёр* → *до-менёр*; *багáт-о* → *за-багáт-о*, *мáл-о* → *за-мáл-о* (Ř).

Слова, що належать до одного словотвірного типу, можуть мати як однаковий АДТ, так і різний, напр.: *прікр-ий* → *прікр-ість-Ø*, *квóл-ий* → *квóл-ість-Ø*, *бадьóр-ий* → *бадьóр-ість-Ø* (нерухомий АДТ Ř), але: *молод-ій* → *мóлoд-ість-Ø*, *стар-ій* → *стáр-ість-Ø* (рухомий АДТ FŘ).

11. Морфемні способи словотворення

11.1. Поняття способу словотворення

Спосіб словотворення характеризується в динамічному і статичному аспектах.

1. Спосіб словотворення – це прийом зміни твірного слова або словосполучення (його морфемної будови, звукового складу, лексичного значення), унаслідок чого утворюється нова похідна одиниця (динамічний аспект).

2. Спосіб словотворення – це властивість похідного слова, яка визначається словотвірним формантом (статичний аспект).

Однак ці визначення не дозволяють відокремити словотвірний тип і словотвірне значення.

Словотвірний спосіб – це комплексна одиниця дериватології, яка об'єднує всю множинність похідних слів, що відрізняються від твірного одним типом форманта, абстрагованого від його конкретних реалізацій.

У лінгвістичній літературі поняття способу словотворення полісемічне.

1. **Спосіб словотворення** – це:

1.1. Шлях, прийом утворення слів, у процесі якого твірна база перетворюється в похідне слово, напр.: *напів-дрімота* ← *дрімот-а*; *освó-єни-я* ← *освóї-ти* [УСТ 2007: 189].

1.2. Процес або результат творення нових слів на основі спільнокоренових слів або словосполучень за певним моделями і закономірностями, що існують у мові. Відповідно до того, які засоби використовуються для вираження дериваційного значення похідного слова, розрізняються афіксальний спосіб словотворення і безафіксний [СЛТ 1985: 274].

1.3. Різні шляхи і прийоми творення нових слів у результаті використання всіх наявних у конкретній мові словотвірних ресурсів [Горпинич 1999: 111–112].

2. **Спосіб словотворення** – це:

Формальна схема (зразок) утворення похідних слів, характерною ознакою якої є тотожність дериваційного засобу, що служить для вираження словотвірного значення, напр.: *дв-о-кра́пка*, *сонц-е-лю́б* [УСТ 2007: 189].

3. **Спосіб словотворення** – це:

3.1. Комплексна одиниця системи словотвору, що являє собою сукупність словотвірних типів, похідні яких утворені за допомогою одного й того ж способу словотворення [УСТ 2007: 189].

3.2. Може об'єднувати кілька словотвірних типів, які характеризують той самий формант (префікс, суфікс, постфікс). Це ряд, який розглядають у словотвірній системі мови як одиницю класифікації, вищу за словотвірний тип [ЕУМ 2000: 636].

11.2. Типи способів словотворення

Розрізняють морфемні та неморфемні способи словотворення.

Морфемні способи словотворення характеризуються зміною морфемної структури твірного слова для утворення похідного: *бі́ти-ся* ← *бі́и-ти*. МС похідного слова в кількісному плані більша за МС твірного.

Неморфемні способи словотворення характеризуються відсутністю змін у морфемній будові слова при утворенні похідного від твірного: *вартові́й* (іменник) ← *вартові́й* (прикметник).

У сучасній українській мові морфемні/неморфемні способи словотворення ще називають морфологічними/неморфологічними, що не є логічним: участь у словотвірному процесі бере морфема, яка є одиницею морфеміки – самостійної лінгвістичної дисципліни (описує морф у парадигматичних, синтагматичних та ієрархічних відношеннях), а не морфології, основною одиницею якої є морфологічна одиниця-конструкція – слово, що складається з морфем, які виконують різну функцію.

З-поміж морфемних розрізняють афіксальні способи словотворення та складання.

Афіксальні способи словотворення характеризуються тим, що структура похідного слова відрізняється від структури твірного складом афіксів: *у-дво́ј-е* ← *дво́ј-е*.

Складання як спосіб словотворення характеризується тим, що похідне відрізняється від кожного з твірних кількістю кореневих морфем: *ліс-о-стѐп* ← *ліс* + *степ*.

Афіксальні способи словотворення, у свою чергу, поділяються на чисті (прості) та комбіновані.

Чисті, або **прості**, способи словотворення характеризуються наявністю форманта, що репрезентований одним типом афіксальних морфем: *швидк-о* ← *швидк-ій*.

Комбіновані способи словотворення характеризуються тим, що формант репрезентований двома або більше типами афіксальних морфем: *у-гор-і* ← *гор-а*.

11.3. Морфемні способи словотворення

11.3.1. Афіксальні способи

Чисті афіксальні способи словотворення поділяються на власне афіксальні та безафіксні.

Власне афіксальні способи словотворення – це такі, різновиди яких визначаються за структурно-позиційним типом морфем, що застосовуються як форманти. Тут виділяють суфіксальний, префіксальний, постфіксальний і флексійний способи словотворення.

Суфіксальний спосіб словотворення характеризується приєднанням суфікса до твірної основи: *вступ-нік* ← *вступн-ій*, *гриз-ун* ← *гриз-ти*. Цей спосіб словотворення властивий усім частинам мови, особливо висока продуктивність притаманна іменникам і прикметникам.

Префіксальний спосіб словотворення характеризується приєднанням префікса до твірної основи, не змінюючи частиномовної належності похідного слова: *нід-писати* ← *писа-ти*. Найбільшою продуктивністю відзначається в системі дієслівних форм.

Постфіксальний спосіб словотворення характеризується приєднанням постфікса до твірної основи. Продуктивним є в системі дієслів: *біти-ся* ← *бі-ти*.

Флексійний спосіб словотворення полягає в додаванні до твірного слова флексії, яка виражає не лише граматичне, а й дериваційне значення; словотвірним засобом виступає парадигма флексій: *теці-а* ← *тесть-Ø*, *кум-а* ← *кум-Ø*, *онук-а* ← *онук-Ø*.

Питання про флексійний спосіб словотворення вважається в мовознавстві дискусійним, оскільки флексія виступає формотвірним, а не дериваційним засобом, виражає граматичне значення слова й виконує реляційну функцію. У тому разі, коли флексія не визнається

дослідниками за словотвірний формант, вищезгадані слова відносять до безафіксного способу словотворення.

Безафіксний спосіб словотворення – це такий, за якого формантом є нульовий афікс: *вiбір-Ø* ← *вiбр(а)-ти*, *золот-Ø-ий* ← *зóлот-о*, *блакiть-Ø* ← *блакiтн-ий*.

Існують різні підходи до оцінки співвідношення між безафіксним і флексійним способами: 1) їх розглядають як терміни-дублети; 2) вважають окремими способами, що відрізняються формантами «нульовий суфікс – флексія», напр.: *кум-á* ← *кум-Ø* (флексійний); *пiдпис-Ø-Ø* ← *пiдписá-ти* (безафіксний).

У системі комбінованих способів словотворення розрізняють такі: префіксально-суфіксальний, префіксально-постфіксальний, суфіксально-постфіксальний, префіксально-суфіксально-постфіксальний, префіксально-безафіксний. Ці способи, як відомо, можна позначити одним терміном – **конфіксальним** способом словотворення.

Префіксально-суфіксальний спосіб словотворення – це такий спосіб морфемного словотворення, за якого формантом виступає конфікс, що складається з префікса і суфікса: *по-осiннь-ому* ← *осiнн-ий (по-...-ому)*, *заборгувá-ти* ← *борг-Ø (за-...-ува-)*. Конфікс складається з двох різнотипних афіксальних морфем. Так утворюються різні частини мови. Цей спосіб є найбільш продуктивним з-межи комбінованих.

Префіксально-постфіксальний спосіб словотворення – це такий спосіб морфемного словотворення, за якого формантом виступає конфікс, що складається з префікса і постфікса: *при-слухáти-ся* ← *слухá-ти (при-...-ся)*, *до-чекáти-ся* ← *чекá-ти (до-...-ся)*.

Суфіксально-постфіксальний спосіб словотворення – це такий спосіб морфемного словотворення, за якого формантом виступає конфікс, що складається з суфікса і постфікса: *колос-й-тися* ← *кóлос-Ø (-и-...-ся)*, *горд-й-ти-ся* ← *гóрд-ий (-и-...-ся)*.

Префіксально-суфіксально-постфіксальний спосіб словотворення – це такий спосіб морфемного словотворення, за якого формантом виступає конфікс, що складається з префікса, суфікса і постфікса: *роз-щóр-и-ти-ся* ← *щóдр-ий (роз-...-и-...-ся)*, *на-смiл-и-ти-ся* ← *смiл-ий (на-...-и-...-ся)*.

Префіксально-безафіксний спосіб словотворення – це такий спосіб морфемного словотворення, за якого формантом виступає конфікс, що складається з префікса та нульового суфікса: *о-зiм-Ø-ий* ← *зим-á (о-... -Ø)*, *нероб-Ø-а* ← *робi-ти (не-...-Ø)*, *без-вус-Ø-ий* ← *вус-а (без-...-Ø)*.

11.3.2. Складання

Складання в дериватології – це певна сукупність способів словотворення, формантами яких є або єдність основного словесного наголосу, або фіксований порядок розташування частин твірних основ у складі похідного слова. Виділяють такі різновиди складання: *основоскладання, словоскладання, зрощення, аббревіація*.

Основоскладання – це такий спосіб словотворення складних слів, що характеризується:

1) наявністю складної словотвірної бази, причому одне зі слів цієї бази використовується повністю в складі похідного слова як його кінцевий елемент;

2) таким словотвірним формантом, як єдність основного словесного наголосу й фіксованого порядку розташування частин;

3) використанням сполучних голосних (інтерфіксів) *о, е (є), и*, за допомогою яких з'єднуються твірні основи: *науків-о-методичний* (орф. *науково-методичний*) ← *науковий* + *методичний*, *кул-е-подібний* (орф. *кулеподібний*) ← *куля* + *подібний*, *хліб-о-завод* (орф. *хлібозавод*) ← *хліб* + *завод*.

Складні слова, утворені способом основоскладання, називаються **композидами**.

Словоскладання – це такий різновид складання, яким утворюються складні похідні слова шляхом поєднання окремих слів, словоформ без єднальних голосних і без змін морфемного складу: *фізик-атомник* (род. одн. *фізика-атомника*) ← *фізик* + *атомник*, *штаб-квартира* (род. одн. *штаб-квартири*) ← *штаб* + *квартира*, *розтяг-стіск* (род. одн. *розтягу-стіску*) ← *розтяг* + *стіск*.

Складні слова, утворені способом словоскладання, називаються **юктапозидами**.

Зрощення – це такий різновид складання, за якого утворюються складні слова від словосполучень, і ці похідні слова в усіх своїх формах зберігають омонімію з формами твірних словосполучень: *маловідомий* ← *мало* + *відомий*, *загальновізнаний* ← *загально* + *візнаний*, *високоєфективний* ← *високо* + *ефективний*.

Абревіація – це спосіб словотворення, що полягає в об'єднанні скорочених основ, у скороченні повних основ, а також творення простого похідного слова шляхом довільного скорочення твірної одиниці: *адмін* ← *адміністратор*, *зав* ← *завідувач*.

Якщо аббревіація застосовується для утворення простих слів, то цей спосіб виявляється продуктивним для слів просторічної лексики. Аббревіація може розглядатися як спосіб, за допомогою якого

утворюються складні слова від скорочених основ твірних слів. Залежно від того, які елементи використовуються в складному похідному слові внаслідок скорочення твірної основи, розрізняють такі типи аббревіатур: *ініціальні*, *комбіновані* та *складові*.

Ініціальні аббревіатури – це такі складні слова, у яких твірні основи репрезентовані елементарними складниками. Тут виділяють літерні (буквені) та звукові. Перші читаються як назви літер в абетці: *ЧНУ* (*че ен у*), *МВС* (*ем ве ес*). Другі читаються як фонетичне слово: *ООН*, *МОН*, *ДАК*.

Складові аббревіатури – це такі, у яких кожна з твірних основ репрезентована складом: *завла́б*, *будпрóм*, *Мін'юст*.

Комбіновані аббревіатури – це комбінації звукових і літерних, складових і літерних, скороченої однієї з твірних основ і повної другої: *ощадба́нк*, *хімза́хист*, *медпу́нкт*, *райвно́*.

11.3.3. Способи, що комбінують афіксацію і складання

Ці способи виявляють як елементи складання, так і суфіксації. Тут визначають такі різновиди:

1. Складання з суфіксацією: *деся́т-й-то́м-н-ий* (орф. *десяти́то́мний*) ← *де́сятъ-Ø том-ів*.

2. Складання з нульовою афіксацією: *ву́зьк-о-крі́л-Ø-ий* (орф. *вузькокрі́лий*) ← *ву́зьк-і крі́л-а*, *вод-о-мі́р-Ø* (орф. *водо́мір*) ← *во́д-у мі́ря-ти*.

3. Складання з префіксацією: *о-ду́х-о-твори́ти* (орф. *о́духотвори́ти*) ← *дух-Ø + твори́-ти*.

4. Складання з конфіксацією: *пе́ред-нов-о-рі́ч-н-ий* (орф. *перед-ново́рі́чний*) ← *Но́вий рік*.

Незначна продуктивність комбінованих способів пояснюється тим, що з їхньою допомогою утворюються слова з кількістю складів, що перевищує середню кількість складів в словах української мови.

12. Неморфемні способи словотворення.

Словотвірний аналіз

12.1. Поняття про неморфемні способи словотворення.

Морфолого-синтаксичний словотвір

Неморфемні способи словотворення характеризуються використанням таких засобів деривації, що не викликають змін у морфемній структурі слова порівняно зі словотвірною базою.

Твірні та похідні слова при неморфемному словотворенні можуть відрізнятися:

- 1) належністю до різних типів мовних одиниць (словосполучень і слів);
- 2) частиномовною належністю твірних і похідних слів;
- 3) кількістю основних словесних наголосів.

За відмінностями, що виявляються при зіставленні твірних і похідних слів, розрізняють такі способи неморфемного словотвору: *морфолого-синтаксичний, лексико-семантичний і лексико-синтаксичний*.

Морфолого-синтаксичний спосіб (транспозиція, конверсія) – це різновид неморфемного словотворення, унаслідок якого утворюються омоніми, що належать до різних лексико-граматичних класів слів і мають різне частиномовне значення.

До морфолого-синтаксичного способу належать такі різновиди: *субстантиваци́я, ад'єктива́ція, нумераліза́ція, прономіналіза́ція, вербаліза́ція, адвербіаліза́ція* тощо.

Як спосіб поповнення словникового складу мови застосовуються не всі різновиди транспозиції (конверсії). Виняток становлять *вербаліза́ція* та *нумераліза́ція*.

Вербаліза́ція – це мовленнєвий, а не мовний процес, і її слід відрізнити від афіксального словотвору дієслів, для яких твірною базою слугують інтер'єктиви та звуконаслідування. Наприклад, у реченні *Заридала Катерина та бух йому в ноги* (Т. Шевченко) відбувається вербалізація інтер'єктива *бух*, оскільки останній є головним членом речення – присудком. Натомість слова *о́хнути, ойкати, ба́хнути* утворено суфіксальним способом за допомогою формантів *-ну-* й *-ка-* від інтер'єктивів *ох, ой* і звуконаслідування *бах*.

Так само, як і вербалізація, у ролі способу поповнення словникового складу мови не використовується й **нумераліза́ція** – мовленнєвий процес, за якого іменники уживаються на позначення великої чи малої кількості, напр.: *ку́па справ, кра́пельку ува́ги* тощо. Тут спостерігається розвиток полісемії іменників. Решта способів формує лексичний склад мови.

12.1.1. Субстантиваци́я

Субстантиваци́я – це різновид морфолого-синтаксичного способу деривації, унаслідок якого утворюються іменники, омонімічні іншим частинам мови, напр.: *Ця хвора дитина має слабкий імунітет і Хвора вже здатна підводитися з ліжка*. У другому реченні прикметник *хво́ра* зазнає субстантивациї, набуваючи загальнокатегорійного значення

предметності й виконуючи типову іменникову синтаксичну функцію підмета. Такі похідні іменники називаються **субстантивами**. Субстантивати виражають такі словотвірні значення:

- а) грошові суми: *добові, преміальні, підйомні*;
- б) назви приміщень: *учительська, ванна*;
- в) назви осіб: *дорослі, черговий, слідчий, їзовий*;
- г) ліки та їжу: *заспокійливе, знеболювальне, перше, друге*;
- г) явища дійсності: *минуле, даліке, майбутнє*;
- д) родинні зв'язки: *наші, свої, мій, моя, твій, твоя*.

Розрізняють *мовну* і *мовленнєву*, *повну* й *часткову* субстантивацію.

Мовна субстантивація – це утворення іменників, що є омонімічними словам інших частин мови; такі слова є узуальними утвореннями, зафіксованими словниками, напр.: *слідчий, вартовий, їзові*: *Їзові підклали під колеса каміння* (О. Гончар).

Мовленнєва субстантивація – це okazіональне використання слів інших частин мови в синтаксичній функції іменника, напр.: *Тисячне «ура!» грозою сколихнуло податливі набряклі луги* (М. Стельмах); *Її «сьогодні» нами вже не сприймається серйозно*. В обох реченнях субстантивовані вигук і прислівник є підметами.

За умови **повної субстантивації** слово втрачає відношення омонімії з твірним словом іншої частини мови. Ці омонімічні відношення є лише фактом історичного розвитку мови, напр.: *хорунжий, десяцький: Доти чоловік добрий, поки десяцьким не стане* (прислів'я).

Часткова субстантивація характеризується тим, що в сучасній українській мові зберігається омонімія твірного й похідного слів, напр.: *Білолиций хлопець доволі сильно вирізнявся з-поміж інших і Зорі сяють. Серед неба горить білолиций* (Т. Шевченко).

При мовній частковій субстантивації спостерігається перехід прикметників, дієприкметників (*ведучий, віруючий, повста́лі*) та займенникових слів (*мій / моя* = чоловік / дружина; *наші, свої* = близькі, рідні люди). Словотвірний формант утворюється системою флексій мотивованого слова, що є частиною системи флексій мотивувального прикметника чи дієприкметника. Під час цього процесу похідне слово порівняно з твірним не змінює свого морфемного складу; частиномовна належність твірного слова визначається за складом кінцевих афіксів субстантивованого слова, що виражають граматичне значення: *діль-ні́ч-ий, повста́-л-і*.

У процесі субстантивації відбуваються такі зміни:

1. Скорочується склад парадигми похідного слова порівняно з твірним. Наприклад, субстантивований прикметник *добові* має лише

шість словоформ, тоді як звичайний прикметник *добовій* – двадцять чотири (за І. Р. Вихованцем – двадцять вісім [Вихованець 2004: 131–133]).

2. Категорія роду субстантивованих прикметників і дієприкметників стає несловозмінною. Наприклад, слово *хорунжий* має лише форму чоловічого роду.

3. Змінюються синтаксичні функції субстантивованих слів у реченні: субстантивовані частини мови починають виконувати типові синтаксичні функції іменника – підмета або додатка.

12.1.2. Ад'ективація

Ад'ективація – це різновид морфолого-синтаксичного способу словотворення, що характеризується утворенням похідних прикметників, омонімічних твірним словам інших частин мови. Транспозиція різних частин мови до класу прикметників, як і при субстантивації, відбувається без спеціальних дериваційних афіксів, пор.: *незмінювані слова, стомлений вигляд, перший хлопець на селі, футболіст він нійкий* (у цих прикладах не дієприкметники, числівники, займенникові слова, а прикметники). До ад'ективації можна зарахувати також уживання прислівників в атрибутивній функції при іменниках, що позначають конкретні предмети: *котлета по-київськи, волосся дібки, сорочка наіворот* та ін.

Але більшою мірою ад'ективуються дієприкметники, у яких цей процес виявляється в тому, що ад'ективований дієприкметник утрачає або змінює функціональні особливості морфологічних категорій виду, стану й часу, тобто основних дієслівних ознак дієприкметників. Розрізняють два основні типи ад'ективації дієприкметників. По-перше, ад'ективація може бути зумовлена виникненням у дієприкметників переносних лексичних значень, властивих якісним прикметникам, унаслідок чого відбувається семантичний відрив від відповідного дієслова, пор. *блискучі здібності, колючий будяк, пригнічений настрої*. Наслідком семантичного зрушення може бути поява морфологічних і лексико-словотвірних ознак якісних прикметників, наприклад, здатність утворювати форми компаратива і суперлатива, напр.: *більш змарнілий вигляд, найбільш стігли плоди*. По-друге, ад'ективація дієприкметників може ґрунтуватися на функційному переосмисленні значень виду, стану й часу без утрати зв'язку з ними. Наприклад, для дієприкметників минулого часу доконаного виду притаманне позначення стану, що є результатом попередньої дії: *освітлені вікна, промерзла земля*.

Таким чином, під час ад'єктивації похідні прикметники втрачають дієслівні категорії твірних дієприкметників. Крім того, у сучасній українській мові ад'єктивація пасивних дієприкметників з суфіксом **-ен-** характеризується зміною кореневої акцентуації на суфіксальну, а з погляду орфографії суфікси похідних слів пишуться з **-ни-**, напр.: *нездійснений* → *нездійснений*, *несказаний* → *несказаний*, *неоцінений* → *неоцінений*. У лексичному плані перші слова в парах виражають динамічну процесуальну ознаку й здатні керувати формою орудного суб'єкта субстантивного слова, а другі слова в парах позначають статичну абсолютну ознаку предмета, вони не здатні керувати іменником в орудному відмінку із суб'єктною семантикою: *не оцінений* досі *фахівцями* витвір мистецтва і *неоцінений* внесок до скарбниці світової літератури.

Ад'єктивуватися можуть займенникові слова. Це суто семантичний процес, що полягає в скороченні денотативної сфери ад'єктивованого слова: *Виконавець він нійкий* (= поганий); *Відповідь так собі* (= посередня).

12.1.3. Проніміналізація

Проніміналізація – це різновид морфолого-синтаксичного способу словотворення, що полягає в уживанні різних частин мови у функції займенникових слів. Цей процес має суто семантичний характер, не пов'язаний із граматичними змінами, він супроводжується розширенням позначуваного словом, напр.: *Приходив тут один* (= дехто, хтось), *запитував вас*.

До класу займенникових слів функціонально переходять іменники (*діло, річ, штука, брат, сестра* та ін.), прикметники та дієприкметники (*даний, відомий, останній, цілий* тощо), числівник (*один*). Усі ці слова за певних умов утрачають своє лексичне значення й виконують дейктичну функцію, набуваючи ознак вказівних та неозначених займенників: *Життя – дивна річ*; *Нашого брата* (= їх) *важко переконати*; *Цілий* (= весь) *день лив дощ*; *Що то за один?*

12.1.4. Адвербіалізація

Адвербіалізація – це різновид морфолого-синтаксичного способу словотворення, що є процесом переходу до класу прислівників слів інших частин мови. Основа цього процесу – ізоляція тієї чи іншої форми від системи словозміни вихідного (базового) слова й набуття ним нового граматичного значення. В усіх випадках адвербіалізації

похідні слова (прислівники-новотвори) втрачають граматичні категорії, а якщо ці категорії словозмінні, то втрачається словозмінна парадигма, пор.: *бі́гом* (іменник в орудному відмінку однини) → *біго́м* (прислівник).

До класу прислівників переходять такі частини мови:

1. Іменники: *ве́рхи, вде́нь, вночі́* і т. д.
2. Прикметники: *зно́ву, за́ново, на́ново* та ін.
3. Займенникові слова: *по́тім, чо́му, по́тому* тощо.
4. Числівники: *удво́х, на́дво́є, по дво́є, удво́є*.

У процесі адвербіалізації відмінкових та прийменниково-відмінкових форм субстантивних слів відбувається **декореляція** флексій, тобто набуття ними іншого морфемного статусу. Так, у формі орудного однини іменника *бі́гом* морф *-ом* визначається як флексія. Унаслідок адвербіалізації *-ом* набуває функціонального статусу суфікса. Словотвірним формантом виступає наголос – у процесі адвербіалізації він переміщується з кореня на суфікс.

З синхронічного погляду похідні адвербіальні конструкції можна розглядати в плані способу словотворення під двома різними кутами зору, а саме: як похідні, утворені неморфемним способом словотворення, і як похідні, утворені морфемним способом словотворення, тобто характеризуються бінарною мотивацією. Так, наприклад, прислівник *удвох*, з одного боку, – це адвербіалізована форма непрямого відмінка числівника, а з іншого, – префіксально-суфіксальне утворення: *у-дв-ох* ← *дв-а*. Це саме стосується й більшості прийменниково-відмінкових форм субстантивних слів, що стали базою для творення прислівників, пор.: *угорі́, вночі́, вде́нь* та ін.

12.2. Лексико-синтаксичний спосіб словотворення

Лексико-синтаксичний спосіб словотворення – це один із діяхронічних способів поповнення словникового складу мови, за допомогою якого утворилися складні слова шляхом лексикалізації словосполучень, тобто перетворенням словосполучень у лексеми, напр.: *сон-трава́, трина́дцять, сімдеся́т, тріста́* тощо.

Цей спосіб діє у сфері історичної дериватології. Слова, утворені цим способом, з'явилися внаслідок тривалого історичного розвитку мови.

У системі лексико-синтаксичного способу розрізняють зрощення та зближення, причому зрощення може мати як діяхронічний, так і синхронічний характер.

Шляхом **діяхронічного зрощення** утворено складні та прості суфіксоїдні числівники: *сімдеся́т* ← *седмь деся́ть, шістсо́т* ← *шьсть*

сѣть, двана́дцять ← *дѣва на дѣсѣтѣ* і деякі прислівники *чимдуже, нашивдкурѹч* тощо.

Шляхом **синхронічного зрощення** утворюються складні прикметники: *швидкорозчінний, малознайомий, вищезазначений*. Такі типи зрощення відрізняються від складання тим, що вони в усіх своїх формах тотожні за морфемним складом словосполученням, на базі яких їх утворено. Від твірних словосполучень похідні слова відрізняються тим, що мають закріплений порядок частин (пор.: *розчінний швидко, знайомий мало, зазначений вище*). Але похідне зрощення не є звичайною сумою значень твірних, а містить дещо своєрідне: певне узагальнення значень твірних, іноді навіть елемент термінологізації значення. Це позначається на дистрибуційних особливостях зрощень з іменниками. Так, прикметник *швидкорозчінний* уживається з іменниками *цукор, ка́ва* і т. п. Цією семантичною і сполучувальною закріпленістю зрощення як цілісні слова відрізняються від вільних словосполучень, що стали базою для їхнього утворення.

М. Я. Плющ характеризує слова на кшталт *сон-тра́ва, ромѐн-зі́лля, хлі́б-сі́ль, ба́тько-ма́ти* як похідні лексико-семантичні утворення, що виникли шляхом **зближення**: «Внаслідок семантичного зближення слів синтаксичного словосполучення поступово виникає назва у формі складного слова, яке конденсує зміст словосполучення в єдине ціле: *хлі́б-сі́ль* = *гостинність*, *ба́тько-ма́ти* = *батьки*» [Плющ 2002: 165].

Похідні слова, утворені лексико-синтаксичним способом, виступають омонімами до відповідних твірних словосполучень у будь-якій формі: *гу́стонасе́лений* ← *гу́сто насе́лений*. Якщо твірне словосполучення має два самостійні словесні наголоси, то похідне слово має один основний наголос і другий побічний.

12.3. Лексико-семантичний спосіб словотворення

Цей спосіб словотворення лежить у площині історичної дериватології. Він полягає в тому, що похідне утворюється шляхом розпаду полісемії твірного слова, наслідком чого стає поява омонімів. Так, початково іменник *супу́тник* має значення ‘той, хто іде поруч’, ‘той, що супроводжує’. З розвитком суспільства і, як наслідок, мови відбулося розщеплення полісемії цього слова й утворення омоніма *супу́тник* ‘апарат, запущений на орбіту планети’; пор. ще: *ві́кно*¹ ‘отвір у стіні’ і *ві́кно*² ‘комп’ютерний термін’; *гольф*¹ ‘гра’, *гольф*² ‘вид одягу’.

Таким чином, **лексико-семантичний спосіб словотворення** – це такий спосіб, за якого відбувається зміна лексичного значення твірного слова внаслідок розпаду полісемії при збереженні його

фонемного складу, в результаті чого похідне вступає в омонімічні відношення з твірним.

Акад. В. В. Виноградов довів, що словниковий склад мови розширюється не тільки шляхом появи нових похідних слів, але й іншими способами. Розглядаючи ці способи словотворення, учений не ставив перед собою завдання розмежувати явища синхронії та діяхронії, але своєрідність неморфемних способів відзначав і робив акцент на їхній принциповій відмінності від афіксальних способів словотворення: «По суті ... під час аналізу синтактико-морфологічних, синтаксичних і лексико-морфологічних способів утворення слів ми вкладаємо в термін “словотвір” дещо інший зміст порівняно з тими випадками, коли говоримо про утворення похідних слів шляхом сполучення основ та афіксів, кореневих та афіксальних морфем» [Виноградов 1975: 212].

12.4. Словотвірний аналіз

Словотвірний аналіз має за мету визначити словотвірну структуру слова, спосіб словотворення, словотвірну модель, словотвірний тип та словотвірні зв'язки слова з іншими спорідненими словами. Об'єктом словотвірного аналізу є тільки похідні слова, а непохідні слова підлягають етимологічному аналізу.

Оскільки словотвірний аналіз, як і морфемний, передбачає дослідження слова з погляду синхронії, за матеріал для зіставлення мають використовуватись мовні одиниці, що функціонують у сучасній українській літературній мові.

Перш за все необхідно чітко визначити семантику слова, тому що це допоможе правильно знайти те слово, що його мотивує (тобто твірне слово).

Диференційною ознакою похідних слів є наявність двох елементів: словотвірної (твірної) бази та словотвірного засобу (форманта).

Словотвірна база – це елемент похідного слова, від якого походить аналізоване слово. Наприклад, слово *водяний* походить від слова *вода*, і базою для нього послужила основа *вод-*.

У лінгвістичній літературі використовуються й інші терміни, а саме: *твірна база*, *мотивувальна база*, *базова основа*, *твірна основа*.

Словотвірною базою у сучасній українській мові можуть слугувати різні одиниці мови, а саме:

1. Слово (*п^ра́вда* → *неп^ра́вда*, *пис^ати* → *розпис^ати*);
2. Основа слова (*швидк-і́й* → *шв^і́дко*, *вод-а́* → *во́дний*);
3. Декілька основ (*залі́з-о* + *бет^о́н-Ø* → *залізобет^о́н*, *с^і́н-о* + *кос^і-ти* → *сіно́кіс*);

4. Декілька слів (*вагón + ресторán* → *вагón-ресторán*);
5. Словосполучення (*високо врожáйний* → *високоврожáйний*).

Слід пам'ятати, що словотвірною базою можна вважати лише ту мовну одиницю, яка наявна у твірному слові або словосполученні.

Словотвірний формант – це найменший у формальному та семантичному відношенні засіб, за допомогою якого утворено похідне слово, тобто елемент, яким відрізняється похідне слово від твірного.

У сучасній українській мові словотвірним формантом може бути:

- 1) службова (афіксальна) морфема, а саме: префікс (*малювати* → *розмалювати*), суфікс (*весна* → *весня́ний*), постфікс (*бі́ти* → *бі́тись*);
- 2) сукупність морфем різних типів, а саме: префікс та суфікс (*ві́кно* → *підві́коннОя*), префікс та постфікс (*чека́ти* → *до́чекáтись*), префікс, суфікс та постфікс (*земля́* → *приземлі́тись*), суфікс та постфікс (*скупі́й* → *скупі́тись*); цю сукупність морфем, що створюють слово, називають *конфіксом* (або ж біфіксом, циркумфіксом, дистантною морфемою, дистантною біморфемою, перерваною морфемою, складним формантом, словотворчим комплексом);

3) наголос (як правило, виступає у сполученні з іншими засобами), напр.: *пи́сати* – *в́іписати*;

4) інтерфікс (*сіно́кіс*, *земле́мір*).

Як правило, формантом вважають матеріально виражений засіб, який може супроводжувати (доповнювати) певне морфонологічне явище. Словотвірний формант є носієм словотвірного значення слова.

Словотвірне значення – це той елемент семантики слова, яким похідне слово відрізняється від того, що послужило для нього базою. Пор.: *добрий* → *недо́брий* (якість предмета → відсутність якості предмета). Воно встановлюється шляхом зіставлення похідного слова та слова, від якого воно походить. На відміну від лексичних значень, що властиві окремим словам, словотвірні значення притаманні цілим групам, рядам, категоріям похідних слів, які будуються за одним зразком, напр.: *слухáч*, *дія́ч*, *сія́ч*, *спостері́гáч* ('той, хто виконує певну дію').

Слова, що мають тотожну словотвірну базу, той самий словотвірний формант, яким властиве те саме словотвірне значення, є **одноструктурними словами**.

Не слід плутати терміни «морфемна структура слова» та «словотвірна структура слова».

Морфемна структура може бути однокомпонентною (наприклад, *куді́*) та багатокомпонентною (наприклад, *сон-лі́в-ість-Ø*). Словотвірна структура слова обов'язково передбачає наявність у його складі двох елементів: словотвірної бази та словотвірного форманта. Її властивості

визначаються характером взаємозв'язку цих двох компонентів, а також тими значеннями, що виражаються цими компонентами.

Таким чином, **словотвірна структура** — це взаємозв'язок двох компонентів слова: словотвірної бази, що є основою для творення нового слова, та словотвірного форманта, який виражає його словотвірне значення. Словотвірна структура слова формується шляхом поєднання словотвірної бази та словотвірного форманта. Від того, який формант використовується, залежить спосіб творення слова. Якщо при творенні слова використовуються морфеми або ж морфеми зазнають змін, то такий спосіб словотвору називається морфемним. Наприклад, при афіксації формантом є афікси, при основоскладанні — основи двох слів, при безафіксному способі змінюється система флексій, при абревіації фонетичних змін зазнають основи.

Якщо при творенні слова не відбуваються зміни у його морфемному складі, то це неморфологічний спосіб словотвору, напр.: *Мій знайомий завжди приходить вчасно* (прикметник трансформувався в іменник). До неморфологічних способів належить лексико-синтаксичний спосіб (зрощення), лексико-семантичний спосіб та морфологічно-синтаксичний спосіб.

13. Способи творення іменників і прикметників

Кожна повнозначна частина мови має власну систему деривації. Словотвір усіх лексико-граматичних класів слів (частин мови) утворює систему словотворення сучасної української мови. О. М. Тихонов зазначає: «У цій системі словотвір кожної частини мови тісно пов'язаний і широко взаємодіє зі словотвором решти частин мови. Взаємодія частин мови в галузі лексичної деривації виявляється в різних аспектах. Кожна частина мови в ролі своєї твірної основи використовує слова багатьох частин мови... Одне й те саме слово може виступати в ролі твірної для слів різних частин мови» [Тихонов 2002: 127]. І справді, дієслова можуть утворюватися як на базі інших дієслів, так і на базі іменників, прикметників, числівників, займенникових слів, вигуків: *під-різати* ← *різати*, *вечір-я-ти* ← *вечір-я*, *зелен-ї-ти* ← *зелен-ий*, *по-дво́ї-ти* ← *дво́ї-е*, *ті-ка-ти* ← *ти*, *ой-ка-ти* ← *ой*. А, наприклад, той самий прикметник чи іменник є базою для творення різних частин мови, пор.: *сін-ій* → *синь-О*, *син-ї-ти*, *сінь-о*; *вечір* → *вечір-н-ій*, *вечор-ї-ти*.

Словотвір кожної частини мови, незважаючи на тісні зв'язки з системою словотвору інших частин мови, має власну специфіку. Так, кожній частині мови властивий свій набір словотвірних типів.

Наприклад, лише у сфері творення іменників функціонують словотвірні типи найменувань осіб чоловічої і жіночої статі, недорослості, зняття дії. Крім того, словотвірні системи частин мови відрізняються за характерними для них способами словотворення. Такі способи словотворення, як субстантивація та аббревіація використовуються тільки в системі творення іменників. Той самий спосіб словотворення має неоднаковий діапазон дії у сфері різних частин мови. Префіксація більш продуктивна в системі дієслів, ніж у системі іменників, а суфіксація, навпаки, набула значно більшого поширення в іменниках, ніж у дієсловах. З погляду синхронії за словотвірною активністю в дериваційній системі української мови виділяються чотири основні частини мови – іменник, прикметник, дієслово і прислівник. Більшість словотвірних типів цих частин мови становлять відкриті ряди слів, що постійно та активно поповнюються новими словами. Щодо числівників та займенникових слів, то в сучасній українській мові в межах цих лексико-граматичних класів немає продуктивних словотвірних типів. Модальні слова, звуко-наслідування, вигуки, прийменники, сполучники, частки не мають власного словотвірного інвентарю. Усі вони, за винятком звуко-наслідувань, зазвичай поповнюються шляхом лексикалізації граматичних форм повнозначних слів – іменників, прикметників, дієслів і прислівників.

13.1. Способи творення іменників

З-поміж усіх частин мови іменники мають найширші словотвірні зв'язки, про що свідчить їхнє утворення від прикметників, дієслів, числівників, прислівників та власне іменників, а на базі останніх утворюються прикметники, дієслова та прислівники. У їхніх словотвірних гніздах виникають численні слова всіх основних частин мови, а це свідчить про те, що іменники мають величезний словотвірний потенціал. За допомогою іменників шляхом транспозиції поповнюється лексичний склад самостійних і службових слів. Безприйменникові та прийменниково-відмінкові форми іменників переходять до класу прийменників, сполучників, слів категорії стану (станівників), модальних слів (модальників), вигуків.

Іменник має велику та розгалужену систему словотвірних афіксів. Так, наприклад, для найменування осіб використовується майже вісімдесят афіксів. За допомогою спеціальних формантів диференціюються номінації предметів за призначенням, способом виготовлення, матеріалом, властивостями, оцінкою тощо.

Найбільш поширеним і активним способом словотворення є суфіксація. Іменники утворюються також за допомогою префіксації, конфіксації, складання. Ця частина мови має низку специфічних способів словотворення, що функціонують лише в іменниковій сфері, зокрема це аббревіація (див. п. 11.3.2) і субстантивація (див. п. 12.1.1).

13.1.1. Суфіксальний словотвір іменників, утворених від субстантивних основ

Похідні утворення від субстантивних основ належать переважно до продуктивних словотвірних типів, виражають відношення до предмета, названого твірною основою, або виражають модифікаційні словотвірні значення, а їхні форманти мають таку семантику:

1. Суфікси, що виражають предметне значення або предметне значення з елементом сукупності:

-**ник**⁻¹: *ча́й-ник* ← *чай*, *салáт-ник* ← *салáт*, *суп-ні́к* ← *суп* ('відношення до предмета, названого твірною основою (ТО) – продуктом харчування'; тип продуктивний);

-**ник**⁻²: *корі́в-ник* ← *корі́в-а*, *мавп-я́т-ник* ← *ма́вп-а*, *кур-ні́к* ← *ку́р-и* ('відношення до предмета, названого ТО – твариною'; тип продуктивний);

-**ник**⁻³: *дові́д-ник* ← *дові́дк-а*, *зада́ч-ник* ← *зада́ч-а* ('предмет з елементом сукупності опредмеченого процесу, названого ТО'; тип непродуктивний);

-**ник**⁻⁴: *кві́т-ні́к* ← *кві́т-и*, *виногра́д-ник* ← *виногра́д* ('предмет з елементом сукупності інших предметів – рослин, названих ТО'; тип непродуктивний);

-**ниц'**: *хлі́б-ниц-я* ← *хлі́б*, *салáт-ниц-я* ← *салáт*, *суп-ниц-я* ← *суп* ('відношення до предмета, названого ТО – продуктом харчування'; тип продуктивний);

-**иц'**⁻¹: *ві́с-иц-е* ← *ові́с*, *коно́пл-иц-е* ← *коно́пл-і*, *пшени́ц-иц-е* ← *пшени́ц-я* ('відношення предмета (ділянки) до предмета (рослини), названого ТО'; тип продуктивний);

-**аж**⁻: *тонн-а́ж* ← *то́нн-а*, *метр-а́ж* ← *метр*, *дубл-я́ж* ← *дубль* ('узагальнення того, що названо ТО'; тип продуктивний);

-**арій**⁻: *дельфі́н-арі́й* ← *дельфі́н*, *океан-арі́й* ← *океа́н*, *лимон-арі́й* ← *лимо́н* ('сукупність того, що названо ТО'; тип продуктивний).

2. Суфікси, що виражають абстраговане предметне значення:

-**изм** / -**ізм**⁻¹: *маркс-і́зм* ← *Маркс*, *даос-і́зм* ← *Дао*, *патріот-і́зм* ← *патріо́т* ('ідеї/уявлення того, що/хто назване (-ий) ТО'; тип продуктивний);

-изм- / -ізм-²: капітал-ізм ← капітал, модерн-ізм ← модерн, класиц-ізм ← класиц-а ('течії / напрями розвитку того, що названо ТО'; тип продуктивний);

-ик-: аеронавт-ик-а ← аеронавт, стиліст-ик-а ← стиліст, журналіст-ик-а ← журналіст ('галузь знань/діяльності, названої ТО'; тип продуктивний).

3. Суфікси з семантикою осіб чоловічої статі за родом/видом діяльності, професією, місцем проживання, національністю тощо. Усі подані нижче словотвірні типи є продуктивними в сучасній українській мові:

-ник-: захис-нік ← захист, двір-нік ← двір, колгосп-ник ← колгосп;

-ец'-: харків-ець ← Харків, миколаїв-ець ← Миколайв, херсон-ець ← Херсон;

-анин-: київ-анин ← Київ(ів), львів-і-анин ← Львів, луганч-анин ← Луган(сь)к;

-ик- / -ік-: склерот-ик ← склерот, меланхол-ік ← меланхол(ій)-а, істор-ик ← істор(ій)-а, крит-ик ← крит(ик)-а, хім-ік ← хім(ій)-а;

-ист- / -іст-: гандбол-іст ← гандбол, флейт-іст ← флейт-а, трактор-іст ← трактор;

-ант- / -ент-: поліцій-ант ← поліцій-а, курс-ант ← курс, реценз-ент ← реценз(ій)-а;

-ор- / -ер-: агрєс-ор ← агрєс(ій)-а, сенат-ор ← сенат, бокс-єр ← бокс, комбайн-єр ← комбайн;

-ир- / -ар- (-'ар-): бригад-ір ← бригад-а, кас-ір ← кас-а, шахт-ір ← шахт-а, вівч-ір ← вівч-я, пісн-ір ← пісн-я, камєн-ір ← камінь;

-ович- / -ич-¹: Васіль-ович ← Васіль, Антєн-ович ← Антєн, Сав-ич ← Сав-а, Лук-ич ← Лук-а.

До непродуктивних словотвірних типів належать слова з уніфіксами, а також:

-ич-²: москв-ич ← Москв-а, том-ич ← Том(ськ);

-ал'-: скрип-аль ← скрип(к)-а;

-ан-: політик-ан ← політик-а;

-щик-: прапор-щик ← прапор.

4. Суфікси, які виражають семантику жіночості зі значенням особи за родом діяльності / професією, національністю, назв тварин-самиць тощо:

-к-: студєнт-к-а ← студєнт, лікар-к-а ← лікар, пенсіонєр-к-а ← пенсіонєр;

-анк- / -енк-: грєч-анк-а ← грєк, турч-анк-а ← турок, француж-енк-а ← француж;

-ниц'-: провід-ниц-я ← провідник, розвід-ниц-я ← розвідник, колгосп-ниц-я ← колгоспник;

-иц'¹_: лев-иц-я ← лев, тигр-иц-я ← тигр, ведмѐ-иц-я ← ведмѐдѐ;

-иц'²_: фельдшер-иц-я ← фѐльдшер, льотч-иц-я ← льотчик, жн-иц-я ← жн(ец)ѐ;

-ин'-: продавч-ин-я ← продав(ец)ѐ, кравч-ин-я ← крав(ец)ѐ, раб-ин-я ← раб;

-ис-: директр-ис-а ← дирѐктор, актр-ис-а ← актѐр;

-и-: ліфтѐр-и-а ← ліфтѐр, генераль-и-а ← генерал, губернатѐр-и-а ← губернатѐр;

-ес-: поет-ес-а ← поѐт, принц-ес-а ← принц, барон-ес-а ← барон;

-ивн-: Іван-ивн-а ← Іван, Андріѐ-ивн-а ← Андріѐ, Сав-ивн-а ← Сав-а.

5. Суфікси, що позначають недорослих істот:

-ен'-: лев-ен-я ← лев, кош-ен-я ← кѐт, вовч-ен-я ← вовк.

-ч-: кур-ч-а́ ← кѹр(к)-а, дитин-ч-а́ ← дитѐн-а (непродуктивний тип).

6. Суфікси, які виражають значення збірності:

-іѐ'¹_: інтеліѐнѐ-іѐ-а ← інтеліѐнѐт, піонѐр-іѐ-а ← піонѐр; кавалѐр-іѐ-а ← кавалѐр;

-іѐ'²_: топоніѐ-іѐ-а ← топоніѐм, антоніѐ-іѐ-а ← антоніѐм; омоніѐ-іѐ-а ← омоніѐм;

-ик- / -ик-: тем-ат/ик-а ← тѐм-а, проблем-ат/ик-а ← проблем-а, синоніѐ-ик-а ← синоніѐм;

-ур-: профес-ур-а ← профѐсор, адвокат-ур-а ← адвокат, аспірант-ур-а ← аспіранѐт;

-в-: муш-в-а́ ← мѹх-а, миш-в-а́ ← мѹш-а (непродуктивний тип);

-ат- / -иат-: декан-ат ← декан, старост-ат ← старост-а, секретар-иат ← секретар;

-няк-: виш-няк ← виш(н)-я, дуб-няк ← дуб, лоз-няк ← лоз-а́ (непродуктивний тип);

-инн'- / -инн'-: буряч-инн-я ← буряк, цибул-инн-я ← цибул-я, гарбуз-инн-я ← гарбуз, кам-инн-я ← кам(ин)ѐ;

-н'-: рід-н-я́ ← рід (непродуктивний тип);

-ств- / -зтв- / -цтв-: пта-ств-о ← птах, боягу-зтв-о ← боягуз, коза-цтв-о ← козак.

7. Суфікси, що виражають значення одиничності:

-ин-: солом-ин-а ← солом-а, горош-ин-а ← горох, цибул-ин-а ← цибул-я;

-к-: соломѐн-к-а ← соломѐн-а, горошѐн-к-а ← горошѐн-а, цибулѐн-к-а ← цибулѐн-а (суфікс -к- підсилює значення одиничності);

-инк-: рос-инк-а ← рос-а́, пил-инк-а ← пил, сніж-инк-а ← сніѐ.

8. Суфікси з суб'єктивно-оцінною семантикою (зменшено-пестливим та збільшено-згрубілим значенням):

-ик- / -чик-: *бра́т-ик* ← *брат*, *ву́зл-ик* ← *ву́зол*, *сто́вп-чик* ← *стовп*, *дива́н-чик* ← *дива́н*;

-ок-: *горі́ш-ок* ← *горі́х*, *горо́щ-ок* ← *горо́х*, *я́щик-ок* ← *я́щик*;

-к⁻¹: *бері́з-к-а* ← *бері́з-а*, *голо́в-к-а* ← *голо́в-а*, *кана́п-к-а* ← *кана́п-а*;

-к⁻²: *ву́ш-к-о* ← *ву́х-о*, *відéр-к-о* ← *відéр-о*, *я́ч-к-о* ← *я́йц-é*;

-к⁻³: *Андрі́й-к-о* ← *Андрі́й*, *солове́й-к-о* ← *солове́й*, *Юр-к-о* ← *Ю́р(ій)*;

-ечк⁻¹ / -ачк-: *сі́т-ечк-о* ← *сі́т-о*, *мі́ст-éчк-о* ← *мі́ст-о*, *ті́м'-ячк-о* ← *ті́м'-я*;

-ичк- / -ечк⁻²: *петру́ш-ечк-а* ← *петру́ш(к)-а*, *ді́ж-ечк-а* ← *ді́ж(к)-а*, *копі́й-ечк-а* ← *копі́й(к)-а*;

-ечк⁻³: *дяд-ечк-о* ← *дяд-я*, *ба́т-ечк-о* ← *ба́т-я*;

-оньк- / -еньк-: *голо́в-оньк-а* ← *голо́в-а*, *ду́м-оньк-а* ← *ду́м-а*, *ли́ч-еньк-о* ← *ли́ч-é*.

-ус'-: *баб-у́с-я* ← *ба́б-а*, *ді́д-у́сь-Ø* ← *ді́д*, *мам-у́с-я* ← *ма́м-а*.

-ун'-: *баб-у́н-я* ← *ба́б-а*, *ді́д-у́н-я* ← *ді́д*, *мам-у́н-я* ← *ма́м-а*.

-ц-: *віко́н-ц-е* ← *ві́кн-ó*, *відéр-ц-е* ← *відéр-ó*, *де́рев-ц-é* ← *де́рев-о*;

-чик-: *кефі́р-чик* ← *кефі́р*, *су́п-чик* ← *суп*, *хлі́б-чик* ← *хлі́б*;

-ин-: *ри́б-ін-а* ← *ри́б-а*, *хат-ін-а* ← *ха́т-а*, *хлі́б-ін-а* ← *хлі́б*;

-ищ⁻²: *баб-и́щ-е* ← *ба́б-а*, *вовч-и́щ-е* ← *вовк*, *ти́гр-ищ-е* ← *ти́гр*;

-ищ⁻³: *но́ж-и́щ-е* ← *но́ж-а*, *рі́ч-ищ-е* ← *рі́к-а*, *руч-и́щ-е* ← *рук-а*;

-иськ-: *ді́вч-и́ськ-о* ← *ді́вч-а*, *хлопч-и́ськ-о* ← *хло́пчець*, *крн-и́ськ-о* ← *кі́нь*;

-ук-: *зві́р'-у́к-а* ← *зві́р*, *змі́й-у́к-а* ← *змі́й*, *каме́н'-у́к-а* ← *ка́мінь*.

13.1.2. Суфіксальний словотвір іменників, утворених від ад'єктивних основ

Ці похідні субстантивні утворення в сучасній українській мові загалом становлять продуктивні словотвірні типи, виражають відношення предмета до ознаки, названої твірною основою, або виражають транспозиційні словотвірні значення, а їхні форманти мають таку семантику:

1. Суфікси з предметною семантикою:

-ик-: *дров'я́н-и́к* ← *дров'я́н-ий*, *моли́то́вн-ик* ← *моли́то́вн-ий*, *торф'я́н-и́к* ← *торф'я́н-ий*;

-к-: *ві́вс'я́н-к-а* ← *ві́вс'я́н-ий*, *пі́шн-к-а* ← *пі́шн(н)-ий*, *скля́н-к-а* ← *скля́н-ий*; особливо продуктивним є утворення іменників цього словотвірного типу від сполучень іменника з узгоджуваним прикмет-

ником, де останній виступає твірною основою: *малолітра́ж-к-а* ← [*малолітра́жн-(ий автомобі́ль)*], *зарубі́ж-к-а* ← [*зарубі́жн-(а література)*];

-инк-: *кисл-інк-а* ← *кі́сл-ий*, *хитр-інк-а* ← *хі́тр-ий* (непродуктивний тип).

2. Суфікси з семантикою особи/діяча:

-ик- / -ник-: *передов-і́к* ← *передов-і́й*, *мі́сяч-ник* ← *мі́сячн-ий*, *щодéн-ник* – *щодéн(н)-ий*;

-ист- / -іст-: *батал-і́ст* ← *батáльн-ий* [*батáльн-(ий живо́пис)*], *модерн-і́ст* ← *модéрн-ий* [*модéрн-(а література)*], *фігу́р-іст* ← *фігу́рн-ий* [*фігу́рн-(е катáння)*];

-ец'-: *мудр-е́ць* ← *му́др-ий*, *смі́лів-ець* ← *смі́лів-ий*, *хитр-е́ць* ← *хі́тр-ий*;

-ак-: *бідн'-а́к* ← *бі́дн-ий*, *добр'-а́к* ← *до́бр-ий*, *чуж-а́к* ← *чу́ж-ий*.

3. Суфікси з семантикою збірності/сукупності:

-оц-: *ра́д-оц-і* ← *ра́д-ий*, *со́лод-оц-і* ← *со́лод(к)-ий*, *трудн-оц-і* ← *трудн-ій*;

-ин-: *коза́чч-ин-а* ← *коза́цьк-ий*, *гайдама́чч-ин-а* ← *гайдама́цьк-ий*, а також утворюються за допомогою цього суфікса численні іменники на позначення територій (країн, областей): *Туре́чч-ин-а* ← *туре́цьк-ий*, *Оде́щ-ин-а* ← *оде́ськ-ий*, *Ві́нницч-ин-а* ← *ві́нницьк-ий*;

-ик-: *автома́т-и́к-а* ← [*автомат-(і́чні прилади)*], *клас-и́к-а* ← [*клас-(і́чні твори)*], *пе́ріод-и́к-а* ← [*пе́ріод-(і́чні видання)*].

4. Суфікси зі значенням абстрагованої опредмеченої ознаки:

-іст'-: *блі́зьк-ість* ← *блі́зьк-ій*, *ва́рт-ість* ← *ва́рт-ий*, *му́др-ість* ← *му́др-ий*, *сві́ж-ість* ← *сві́ж-ий*;

-ств- / -зтв- / -цтв-: *бага́т-ств-о* ← *бага́т-ий*, *убо́г-зтв-о* ← *убо́г-ий* (непродуктивний тип; продуктивний тип утворюють похідні іменники, утворені від субстантивних основ);

-изм- / -ізм-: *гума́н-і́зм* ← *гума́н(н)-ий*, *позитив-і́зм* ← *позити́в(н)-ий*, *реал-і́зм* ← *реа́ль(н)-ий*;

-изн-: *дешев-і́зн-а* ← *дешéв-ий*, *крут-і́зн-а* ← *крут-ій*, *нов-изн-а* ← *нов-ій*;

-от-: *довг-от-а́* ← *до́вг-ий*, *добр-от-а́* ← *до́бр-ий*, *нім-о́т-а* (‘збірне поняття про людей’) ← *нім-ій* і *нім-от-а́* (стан, відсутність звукової мови) ← *нім-ій*, *гид-о́т-а* ← *гид(к)-ій*.

13.1.3. Суфіксальний словотвір іменників, утворених від вербативних основ

Віддієслівний іменниковий словотвір у сучасній українській мові охоплює величезну кількість похідних утворень, які переважно становлять продуктивні словотвірні типи (непродуктивних та мало-продуктивних типів порівняно небагато). Зберігаючи семантику процесуальності твірної основи, вторинні субстантивні утворення характеризуються розмаїттям словотвірних значень, з-поміж яких основними є значення особи/діяча, предмета, абстрагованого процесу тощо.

1. Суфікси з агентивною семантикою (зі значенням особи/діяча):

-тель: *вчі-тель* ← *вчі-ти*, *любі-тель* ← *любі-ти*, *мислі-тель* ← *мисли-ти*;

-атор: *агіт-атор* ← *агіт(увá)-ти*, *екзамен-атор* ← *екзамен(увá)-ти*, *організ-атор* ← *організ(увá)-ти*;

-ер- / -ор-: *гіпнотиз-ёр* ← *гіпнотиз(увá)-ти*, *контрол-ёр* ← *контрол(ювá)-ти*, *ревіз-ёр* ← *ревіз(увá)-ти*;

-ант- / -ент-: *арешт-ант* ← *арешт(увá)-ти*, *іммігр-ант* ← *іммігр(увá)-ти*, *конкур-ент* ← *конкур(увá)-ти*;

-ник: *прибирá-ль-ник* ← *прибирá-ти*, *переві́з-ник* ← *перевóз(и)-ти*, *обхі́д-ник* ← *обхóд(и)-ти*;

-чик- / -щик-: *льо́т-чик* ← *літ(á)-ти*, *рознóщ-чик* (орф. *рознó-щик*) ← *рознóс(и)-ти* (непродуктивний тип);

-ун-: *брех-у́н* ← *брех(á)-ти*, *весел-у́н* ← *весел(і́)-ти*, *стриб-у́н* ← *стриб(á)-ти*;

-ец'-: *знав-е́ць* ← *зна́-ти*, *грав-е́ць* ← *гра́-ти*, *бор-е́ць* ← *бор(ó)-ти(-ся)*;

-ач-: *заві́дув-ач* ← *заві́дув(а)-ти*, *нагляд-а́ч* ← *нагляд(á)-ти*, *отрі́мув-ач* ← *отрі́мув(а)-ти*;

-ар- / -ир-: *друк-а́р* ← *друк(увá)-ти*, *лі́к-ар* ← *лі́к(увá)-ти*, *пи́с-ар* ← *пи́сá-ти*, *провод-і́р* ← *прово́ди-ти*.

2. Суфікси з семантикою предметності:

-ник-: *трій-ні́к* ← *тро́ї(ї́)-ти*, *розмі́н-ник* ← *розмі́н(я́)-ти*, *кип'яті́-ль-ник* ← *кип'яті́-ти*.

-ач-: *вимик-а́ч* ← *вимик(á)-ти*, *вини́щув-ач* ← *вини́щув(а)-ти*, *перемик-а́ч* ← *перемик(á)-ти*.

-ак-: *держ-а́к* ← *держá-ти*, *різ-а́к* ← *рі́за-ти*, *черп-а́к* ← *черпа́-ти*.

-к-: *ві́я-л/к-а* ← *ві́я-ти*, *сі́я-л/к-а* ← *сі́я-ти*, *суши́-л/к-а* ← *суши́-ти* (творення іменників супроводжується інтерфіксацією: -л- – інтерфікс);

-атор-: *вентил'-а́тор* ← *вентил'(увá)-ти*, *генер-а́тор* ← *генер(увá)-ти*, *амортиз-а́тор* ← *амортиз(увá)-ти*. Творення іменників супроводжується усіченням суфікса дієслівної основи.

3. Суфікси зі значенням абстрагованого опредмеченого процесу (дії):
-н'н': *догравá-нн-я* ← *догравá-ти*, *чита́-нн-я* ← *чита́-ти*, *малюва́-нн-я* ← *малюва́-ти*;
-т'т': *жси-тт-я* ← *жси́-ти*, *ми-тт-я* ← *ми́-ти*, *ши-тт-я* ← *ши́-ти*;
-(ан)ин-: *різ-анін-а* ← *рі́з(а)-ти* (*рі́зан-ий*), *стріл'-анін-а* ← *стріл(я)-ти* (*стрі́лян-ий*), *біг-анін-а* ← *бі́г(а)-ти*;
-унок-: *дар-у́нок* ← *дар(у́ва)-ти*, *граб-у́нок* ← *граб(ува́)-ти* (тип непродуктивний);
-аж-: *монт-а́ж* ← *монт(ува́)-ти*, *сабот-а́ж* ← *сабот(ува́)-ти*, *зонд-а́ж* ← *зонд(ува́)-ти* (процес словотворення супроводжується усіченням твірної основи);
-аціј-: *реалі́з-а́ціј-а* ← *реалі́з(ува́)-ти*, *компенс-а́ціј-а* ← *компенс(ува́)-ти*, *газифі́к-а́ціј-а* ← *газифі́к(ува́)-ти*;
-б-: *кось-б-а́* ← *кос(у́)-ти*, *молоть-б-а́* ← *молот(у́)-ти*, *прось-б-а* ← *прос(у́)-ти*;
-к-: *загад-к-а* ← *зага́д(ува)-ти*, *зупін-к-а* ← *зупин(у́)-ти*, *надба́в-к-а* ← *надбавл(я́)-ти*;
 До непродуктивних типів належать похідні *блов-о́т-а* ← *блов(а́)-ти*, *дрім-о́т-а* ← *дрім(а́)-ти*, *метуш-н-я́* ← *метуш(у́)-ти*-(ся), *жсáл-і́сть* ← *жсал(і́)-ти* та деякі ін.
4. Суфікси з семантикою місця дії (процесу):
-ищ-: *схов-ищ-е* ← *схов(а́)-ти*, *леж-б'/ищ-е* ← *леж(а́)-ти*, *зимо́в-ищ-е* ← *зимув(а́)-ти* (тип непродуктивний);
-н': *віта́-ль/н-я* ← *віта́-ти*, *спá-ль/н-я* ← *спá-ти*, *чита́-ль/н-я* ← *чита́-ти*.

13.1.4. Суфіксальний словотвір іменників, утворених від числівникових основ

Такі похідні утворення належать до непродуктивних словотвірних типів, що пояснюється замкненістю лексичного складу числівників. В українській мові субстантивні відчислівникові утворення характеризуються такими формантами:

- к-**: *дві́й-к-а* ← *дво́ј-е*, *трі́й-к-а* ← *тро́ј-е*, *четві́р-к-а* ← *чѐтвѐр-о*;
-н': *дві́й-н-я* ← *дво́ј-е*, *трі́й-н-я* ← *тро́ј-е*, *сѐм-н-я* ← *сѐм-о*;
-ак-: *п'ят-а́к* ← *п'ять*, *трој-а́к* ← *тро́ј-е*;
-ок-: *п'ят-о́к* ← *п'ять*, *деся́т-ок* ← *де́сять*.

13.1.5. Нуль-суфіксальний словотвір іменників

1. Похідні субстантиви, утворені від ад'єктивних основ за допомогою нульового суфікса (-**Ø**-), – це слова, що виражають такі словотвірні значення, як-от:

- імена якості: *зѐлень-Ø* ← *зелѐн-ий*, *блакіть-Ø* ← *блакітн-ий*;
- назви предметів: *суш-Ø-а* ← *сух-ій*, *глиб-Ø* ← *глиб(о́к)-ий*.

Обидва типи є непродуктивними.

2. Похідні віддієслівні іменники, утворені шляхом нуль-суфіксації, – це слова, що називають:

- імена дії (процесу): *біг-Ø* ← *бі́г-ти*, *хі́д-Ø* ← *хо́ді-ти*, *ро́збі́р-Ø* ← *ро́зби́р(а́)-ти*;
- назви предметів: *шо́в-Ø* ← *шѐ-ти*, *рі́в-Ø* ← *рѐ-ти*, *на́сип-Ø* ← *на́сип(а́)-ти*, *підко́в-Ø-а* ← *підку́(ва́)-ти*, *позоло́т-Ø-а* ← *позоло́т(і́)-ти*.

Обидва типи є продуктивними. Процес творення цих іменників супроводжується морфонологічними процесами – альтернаціями фонем, усиченням основи, зміною акцентуації.

13.1.6. Префіксальний словотвір іменників

Загалом, на думку О. М. Тихонова, у системі словотворення іменників префіксація посідає доволі скромне місце [Тихонов 2002: 143]. Похідні префіксальні субстантиви утворюються від іменникових основ і становлять як продуктивні, так і непродуктивні словотвірні типи. До останніх належать утворення з префіксами *па-*, *після-*, *при-*, *екстра-* та деякі інші:

анти-: *а́нти-те́за* ← *те́з-а*, *а́нти-фаши́ст* ← *фаши́ст*, *а́нти-ча́стка* ← *ча́стк-а*;

архі-: *а́рхі-дия́кон* ← *дия́кон*, *а́рхі-кня́зь* ← *кня́зь*, *а́рхі-фо́не́ма* ← *фо́не́м-а*;

без-: *бе́з-ві́к* ← *ві́к*, *бе́з-ла́д* ← *ла́д*, *бе́з-лі́к* ← *лі́к*;

ві́це-: *ві́це-ка́нцлер* ← *ка́нцлер*, *ві́це-прем'є́р-міні́стр* ← *прем'є́р-міні́стр*, *ві́це-ко́нсул* ← *ко́нсул*;

де-: *де-ескала́ція* ← *ескала́ці́й-а*, *де-герої́за́ція* ← *герої́за́ці́й-а*, *де-ідео́логіза́ція* ← *ідео́логіза́ці́й-а*;

дез-: *дез-інфо́рма́ція* ← *інфо́рма́ці́й-а*, *дез-інте́гра́ція* ← *інте́гра́ці́й-а*, *дез-інфля́ція* ← *інфля́ці́й-а*;

дис-: *дис-га́рмо́нія* ← *га́рмо́ні́й-а*, *дис-ге́не́зис* ← *ге́не́зис*, *дис-комфо́рт* ← *комфо́рт*;

екс-: *екс-чемпіо́н* ← *чемпіо́н*, *екс-президе́нт* ← *президе́нт*, *екс-губерна́тор* ← *губерна́тор*;

екстра-: *екстра-клас* ← *клас*, *екстра-тайм* ← *тайм*, *екстра-дивіденд* ← *дивіденд*;

над-: *над-ключ* ← *ключ*, *над-коло* ← *кол-о*, *над-куля* ← *кул-я*;

не-: *не-вдача* ← *вд́а́ч-а*, *не-порядок* ← *порядок*, *не-вихід* ← *вихід*;

па-: *па-горб* ← *горб*, *па-морозь* ← *мороз*;

пере-: *пере-захист* ← *захист*, *пере-смуга* ← *смуг-а*, *пере-оснащення* ← *осна́щенн-я* і *пере-осна́щення* ← *переоснасти́-ти*;

пів- / *напів-*: *пів-коло* ← *кол-о*, *пів-усміх* ← *усміх*, *пів-такт* ← *такт*, *напів-сон* ← *сон*, *напів-місяць* ← *місяць*, *напів-метал* ← *метал*;

під-: *під-група* ← *груп-а*, *під-клас* ← *клас*, *під-тип* ← *тип*;

пра-: *пра-батьківщина* ← *батьківщи́н-а*, *пра-мова* ← *мов-а*, *пра-дід* ← *дід*;

перед-: *перед-історія* ← *історі́й-а*, *перед-захист* ← *захист*, *перед-міра* ← *мір-а*;

при-: *при-звук* ← *звук*, *при-свист* ← *свист*, *при-будова* ← *будов-а*;

ре-: *ре-інтеграція* ← *інтегра́цій-а*, *ре-організація* ← *організа́цій-а*, *ре-трансляція* ← *трансля́цій-а*;

суб-: *суб-оренда* ← *оренд-а*, *суб-продукти* ← *продукт-и*, *суб-спалах* ← *спалах*;

супер-: *супер-ціна* ← *цін-а*, *супер-цемент* ← *цемент*, *супер-клей* ← *клей*.

13.1.7. Конфіксальний (префіксально-суфіксальний) словотвір іменників

Такий спосіб словотворення, в цілому, властивий іменникам, утвореним від іменникових основ.

анти-...-ин (-ін): *анти-грип-ін* ← *грип*, *анти-комар-ін* ← *комар*;

міжж-(межи-)...-j-: *міжж-гір'-j-а* ← *гор-а*;

над-...-ник: *над-вікн-ник* ← *вікн-о́*;

на-...-ник: *на-рукáв-ник* ← *рукáв*, *на-пліч-ник* ← *плеч-é*;

під-...-ник: *під-вікн-ник* ← *вікн-о́*, *під-свіч-ник* ← *свіч-а́*;

перед-...-j-: *перед-двер-j-а* ← *двер-і*, *перед-гір'-j-а* ← *гор-а́*;

над-...-j-: *над-вечір'-j-а* ← *вечір*;

по-...-j-: *по-двір'-j-а* ← *двір*;

при-...-j-: *При-азов'-j-а* ← *Азов*, *При-чорн-о-мór'-j-а* ← *Чорн-е мór-е*;

під-...-ик: *під-орл-ик* ← *орéл*, *під-лящ-ик* ← *лящ*;

під-...-j-: *Під-москóв'-j-а* ← *Москв-а́*.

У системі конфіксального субстантивного словотвору можна також виділити похідні, що утворені не префіксально-суфіксальним, а

префіксально-безафіксним способом, зумовленим прогресивною асиміляцією «приголосний + j» ще в староукраїнський період, унаслідок чого відбулося подовження кореневого голосного, який «поглинув» j. З-поміж зазначених типів продуктивними виступають ті, що беруть участь у відтопонімічній деривації. Інші типи іменникового конфіксального словотворення вважаються малопродуктивними або непродуктивними.

від-...-Ø: від-лунн-Ø-я ← лун-а́, від-лю́дд-Ø-я ← лю́д-и;
за-...-Ø: За-карпа́тт-Ø-я ← Карпа́т-и, За-во́лжє-Ø-я ← Во́лж-а,
за-сті́лл-Ø-я ← сті́л;
ме́жи-...-Ø: ме́жи-рі́чч-Ø-я ← рі́к-а́, ме́жи-лі́сс-Ø-я ← ліс;
при-...-Ø: При-ура́лл-Ø-я ← Ура́л, При-карпа́тт-Ø-я ← Карпа́т-и;
під-...-Ø: під-ні́жжє-Ø-я ← но́ж-а́, під-гру́нт-Ø-я ← гру́нт,
під-зе́мєлл-Ø-я ← земл-я́;
по-...-Ø: По-лі́сс-Ø-я ← ліс, По-во́лжє-Ø-я ← Во́лж-а, по-ру́чч-Ø-я
← ру́к-а́.

Крім субстантивних основ, конфіксальним способом утворюються похідні іменники від основ дієслів. Цей тип є малопродуктивним у сучасній українській мові.

анти-...-ач: анти-окі́снюв-ач ← окі́снюв(а)-ти, анти-облі́днюв-ач
← облі́днюв(а)-ти.

13.1.8. Складання та складання, комбіноване з суфіксацією

Складні іменники утворюються шляхом об'єднання в одне ціле основи слова чи основ декількох слів і слова. Більшість таких утворень виникають на базі словосполучень з підрядним або сурядним зв'язком:

– підрядний зв'язок між компонентами словосполучень (у цьому разі в ролі першого компонента виступають іменники або прикметники):
га́з-о-постача́ння ← поста́чання га́з-у, су́х-о-фру́кти ← су́х-і́ фру́кти,
пе́рш-о-джерело́ ← пе́рш-е дже́рело́ (орф. *газопоста́чання, сухофру́кти, першодже́рело́*);

– сурядний зв'язок між компонентами словосполучень (тут обидва компоненти – іменники): *лі́с-о-сте́н ← лі́с і сте́н, сві́тл-о-ті́нь*
← сві́тл-о і ті́нь, залі́з-о-бето́н ← залі́з-о і бето́н (орф. *лі́состе́н, сві́тлоті́нь, залі́зобето́н*).

Дієслова у складних іменниках рідко використовуються в ролі першого компонента, і такі похідні разом з твірними становлять непродуктивний словотвірний тип: *зі́рвиголова́, пере́котипо́ле, про́йдісвіт*. Подібні утворення з першою дієслівною частиною належать до продуктивного словотвірного типу, якщо позначають

прізвища. Вони є прикметною ознакою української антропоніміки: *Убийвóвк, Давї́бориц, Давї́гора, Непийпіво, Перебийніс* тощо.

В українській мові трапляються трикомпонентні складні субстантивні утворення, причому перші два компоненти є іменниковими основами, а останній – цілим словом: *світловодоліку́вання, лісоплóдорозплідник, м'я́слосиро́завóд* тощо.

Як бачимо, для поєднання складних іменників використовуються інтерфікси у функції звукової прокладки.

До складання зараховують аналітичні найменування типу *салóн-магазин, м'я́ч-ри́ба, рóзтяг-стї́ск, магні́толог-астроно́м* та ін., які відрізняються від вищезазначених тим, що мають два наголоси. Крім того, значна частина таких утворень зберігає здатність до словозміни: *купівля-прóдаж*, род. *купівлі-прóдажу*; *лікар-екóлог*, род. *лікаря-екóлога*; але: *дїзель-мотóр*, род. *дїзель-мотóра*; *жар-пти́ця*, род. *жар-пти́ці*; *унтер-офіце́р*, род. *унтер-офіце́ра*.

Частина складних похідних субстантивів утворюється комбінованим способом – складанням, поєднанням із суфіксацією або нуль-суфіксацією: *карто́пл-е-саджáл-к-а* ← *сadjá-ти карто́пл-ю, гучн-о-мóв-ець* ← *гучно мові́-ти*; *вод-о-вóз-Ø* ← *вoзі́-ти вод-у, рук-ó-пис-Ø* ← *писá-ти рук-о́ю* (орф. *картоплесаджáлка, гучномóвeць, водовóз, руко́пис*).

Найчастіше іменникове основоскладання супроводжують такі суфікси:

-*ач*: *плóд-о-зні́м-áч* (орф. *плодозні́мáч*) ← *зні́м(á)-ти плід*;

-*ець*: *чуд-о-твóр-ець* (орф. *чудотвóрець*) ← *твoрі́-ти чýд-о*;

-*ник*: *рук-о-мій-ник* (орф. *рукомійник*) ← *мі́-ти рук-и*;

-*к*:- *м'я́с-о-руб-к-а* (орф. *м'я́сорубка*) ← *руб(á)-ти м'я́с-о*;

-*н'*:- *мáсл-о-бї́й-н-я* (орф. *маслобї́йня*) ← *бї́-ти мáсл-о*.

13.1.9. Абревіація і субстантивація

Достатньо продуктивними способами творення іменників у сучасній українській мові є абревіація і субстантивація. Відомості про ці способи субстантивного словотворення див. вище (пп. 11.3.2 та 12.1.1).

13.2. Способи творення прикметників

Для дериваційної системи прикметників притаманні розгалужені зовнішні словотвірні зв'язки. Словотвірною базою для них слугують іменникові та дієслівні лексеми. Рідше прикметники утворюються від числівників, займенникових слів і прислівників. Різноманіттям словотвірних типів характеризується й внутрішньоад'єктивна деривація. Словотвір прикметників спирається на більшість способів слово-

творення, що діють у сучасній українській мові. Це афіксація, конфіксація, складання, зрощення та комбіновані способи. Про ад'єктивацію як спосіб поповнення лексичного складу прикметників див. п. 12.1.2.

13.2.1. Суфіксальний словотвір прикметників, утворених від ад'єктивних основ

Похідні утворення належать переважно до продуктивних словотвірних типів, виражають семантику суб'єктивної оцінки (*-уват-*, *-еньк-*, *-есеньк-* / *-ісіньк-* / *-юсіньк-*, *-енн* / *-анн-*, *-езн-* / *-елезн-* та ін.), велику кількість ознаки чого-небудь (*-ист-*), відношення до ознаки чи схожість за ознакою на що-небудь (*-ов-*). Перші два словотвірні типи є продуктивними, а останній – непродуктивним:

1. Суфікси, що виражають предметне значення суб'єктивної оцінки (відтінки кольорів, смаків; частковість, неповнота ознаки; зменшена, пестлива ознака; збільшена, згрубіла ознака):

-уват-: *біл-увát-ий* ← *бі́л-ий*, *кисл-увát-ий* ← *кі́сл-ий*, *хрипл-увát-ий* ← *хри́пл-ий*;

-еньк-: *вуз-éньк-ий* ← *вузьк-ий*, *солод-éньк-ий* ← *солóд(к)-ий*, *темн-éньк-ий* ← *тёмн-ий*;

-есеньк- / *-ісіньк-* / *-юсіньк-*: *мал-éсеньк-ий* ← *мал-ій*, *свіж-і́сіньк-ий* ← *сві́ж-ий*, *тон-ю́сіньк-ий* ← *тон(к)-ій*;

-ав-: *біл-яв-ий* ← *бі́л-ий*, *зелен-áв-ий* ← *зелén-ий*, *чорн-яв-ий* ← *чо́рн-ий*;

-енн- / *-анн-*: *здоров-éнн-ий* ← *здорóв-ий*, *широч-éнн-ий* ← *ширóк-ий*;

-езн- / *-елезн-*: *велич-éзн-ий* ← *велі́к-ий*, *довж-елéзн-ий* ← *дóвг-ий*.

2. Суфікси, які виражають значення невеликої кількості ознаки чого-небудь:

-ист-: *водян-й́ст-ий* ← *водя́н-ий*, *шовков-й́ст-ий* ← *шовко́в-ий*.

3. Суфікси, що виражають семантику відношення до ознаки чи схожість за ознакою на що-небудь:

-ов-: *легк-ов-ий* ← *легк-ій*, *чорн-ов-ий* ← *чо́рн-ий*.

13.2.2. Суфіксальний словотвір прикметників, утворених від субстантивних основ

Ці похідні утворення виражають семантику посесивності (присвійності), властивості предмета, різноманітні відношення до предмета.

1. Суфікси, що виражають значення присвійності, властивості:

-ів-: *ковал-ів* ← *ковáль*, *шеви-ів* ← *шве́ць*, *брат-ів* ← *бра́т*;

-ин¹: сестр-ін ← сестр-а, Ольж-ин ← Ольз-а, свѣщ-ин ← свѣх-а;
 -ин²: лебед-ін-ий ← лебѣдѣ, змїѣ-ін-ий ← змїѣ-а, орл-ін-ий ← орѣл;
 -ач-: свин-яч-ий ← свин-я, кот-яч-ий ← кѣт, слон-яч-ий ← слон.

2. Суфікси, що виражають значення відношення до предмета:

-н-: вод-н-ий ← вод-а, губ-н-ій ← губ-а, футбол-н-ий ← футбол;

-ан-: греч-ан-ий ← грѣч-а, скл-ян-ій ← скл-о, солóm-ј/ан-ий (орф. солóm'яний) ← солóm-а;

-альн-: музик-альн-ий ← музѣк-а, префікс-альн-ий ← прѣфікс, театр-альн-ий ← теѣтр;

-арн-: легенд-арн-ий ← легѣнд-а, молекул-ярн-ий ← молѣкул-а, фрагмент-арн-ий ← фрагмѣнт;

-озн-: ангін-озн-ий ← ангѣн-а, грип-озн-ий ← грип, тиф-озн-ий ← тиф;

-ивн-: агрес-івн-ий ← агрѣс(ѣ)-а, експрес-івн-ий ← експрѣс(ѣ)-а, прогрес-івн-ий ← прогрѣс;

-ичн- / -ічн-: аналог-ічн-ий ← аналóg(ѣ)-а, демократ-ічн-ий ← демократ(ѣ)-а, термінолог-ічн-ий ← термінолог(ѣ)-а;

-ен-: бритв-ен-ий ← бритв-а, букв-ен-ий ← букв-а, екстр-ен-ий ← екстр-а;

-ов- / -ев-: вермішѣл-ев-ий ← вермішѣль, ліс-ов-ій ← ліс, степ-ов-ій ← степ;

-ськ- / -зьк- / -цьк-: сѣль-ськ-ій ← сѣл-ó, прѣ-зьк-ий ← Прѣз-а, юнѣ-цьк-ий ← юнѣк;

-аст-: тратч-аст-ий ← тратѣ-і, зозул-яст-ий ← зозул-я, попел-яст-ий ← попѣл;

-ист-: плеч-ист-ий ← плеч-ѣ, колос-ист-ий ← кóлос, ребр-ист-ий ← ребр-ó;

-ат-: голов-ат-ий ← голов-а, зуб-ат-ий ← зуб, крил-ат-ий ← крил-ó.

13.2.3. Суфіксальний словотвір прикметників, утворених від вербативних основ

Прикметники, утворені від дієслівних основ, виражають різноманітні відношення ознаки до дії або процесу:

-н-: дѣѣ-н-ій ← дѣѣ(ѣ)-ти, налив-н-ій ← налив(а)-ти, очис-н-ій ← очѣст(и)-ти. У першому випадку суфіксальну ад'єктивну деривацію супроводжує альтернація кореневих голосних фонем, а у двох останніх спостерігаємо усичення твірної основи, а наголос у цьому процесі визначається як рухомий. Творення похідних ад'єктивів за допомогою форманта -н- може супроводжуватися інтерфіксацією, де допоміжним засобом при словотворенні виступає інтерфікс -л'-, а похідне слово, на відміну від перших трьох випадків, зберігає акцентуацію твірного

слова: *рятува́-ль/н-ий* ← *рятува́-ти*, *саджа́-ль/н-ий* ← *саджа́-ти*,
склада́-ль/н-ий ← *склада́-ти*.

-лив-: *береж-ли́в-ий* ← *берег-ти́*, *заду́м-лив-ий* ← *заду́м(а)-ти-(ся)*,
ляк-ли́в-ий ← *ляк(а́)-ти*;

-част-: *зали́в-част-ий* ← *залив(а́)-ти-(ся)*, *розпли́в-част-ий* ←
розплив(а́)-ти-(ся), *розси́п-част-ий* ← *розсип(а́)-ти-(ся)*;

-к-: *ковз-к-ий* ← *ко́вз(а)-ти*, *плав-к-ий* ← *пла́в(и)-ти-(ся)*, *хит-к-ий*
← *хит(а́)-ти-(ся)*;

-ов-: *огляд-о́в-ий* ← *огляд(а́)-ти*, *опис-о́в-ий* ← *опис(а́)-ти*, *ход-о́в-ий*
← *ход(и́)-ти*;

-уч-: *кол-ю́ч-ий* ← *кол(о́)-ти*, *пек-у́ч-ий* ← *пек-ти́*, *плак-у́ч-ий* ←
пла́к(а)-ти;

-ен-: *вар-е́н-ий* ← *вар(и́)-ти*, *печ-е́н-ий* ← *пек-ти́*, *сма́ж-ен-ий* ←
сма́ж(и)-ти.

13.2.4. Нуль-суфіксальний словотвір прикметників

Нуль-суфіксальний спосіб творення прикметників не є актуальним у сучасній українській мові: такі утворення становлять непродуктивні словотвірні типи. Прикметники шляхом нульової афіксації утворюються від:

– кількісних числівників: *трéт-Ø-ий* ← *тр-и*, *сьо́м-Ø-ий* ← *сі́м*,
деся́т-Ø-ий ← *де́сять*;

– окремих іменників: *золот-Ø-ий* ← *зо́лот-о*, *во́вч-Ø-ий* ← *вовк*,
Бо́ж-Ø-ий ← *Бог*;

– окремих дієслів: *хво́р-Ø-ий* ← *хвор(и́)-ти*, *перехо́ж-Ø-ий* ←
перехо́д(и)-ти.

13.2.5. Префіксальний словотвір прикметників

У дериваційній ад'єктивній системі префікси посідають чільне місце та є одним із продуктивних способів словотворення. Прикметникові префікси виражають такі словотвірні значення: протилежність ознаки, повноту (надмір) вияву ознаки, просторову ознаку, несправжню ознаку.

1. Прикметникові префікси з семантикою протилежності ознаки:

а-: *а-логічний* ← *логі́чн-ий*, *а-моральний* ← *морáльн-ий*,
а-симетричний ← *симетри́чн-ий*;

анти-: *анти-воєнний* ← *воéнн-ий*, *анти-корупційний* ←
корупці́йн-ий, *анти-фашистський* ← *фаши́стськ-ий*;

без-: *без-грамотний* ← *гра́мотн-ий*, *без-діяльний* ← *дія́льн-ий*, *без-хмарний* ← *хма́рн-ий*;

ір- / *ім-* / *ін-*: *ір*-раціональний ← *раціональн*-ий, *ім*-моральний ← *моральн*-ий, *ін*-варіантний ← *варіантн*-ий;

не-: *не*-великий ← *велик*-ий, *не*-значний ← *значн*-ий, *не*-цікавий ← *цікав*-ий.

2. Прикметникові префікси з семантикою повноти (надміру) вияву ознаки або збільшеної ознаки:

архі-: *архі*-важливий ← *важлив*-ий, *архі*-реакційний ← *реакційн*-ий, *архі*-складний ← *складн*-ий;

все- (*усе-*): *все*-сильний ← *сильн*-ий, *все*-могутній ← *могутн*-ий, *все*-планетарний ← *планетарн*-ий;

пре-: *пре*-добрий ← *добр*-ий, *пре*-гάρний ← *гάρн*-ий, *пре*-чудовий ← *чудов*-ий;

над-: *над*-потужний ← *потужн*-ий, *над*-швидкий ← *швидк*-ий, *над*-складний ← *складн*-ий;

супер-: *супер*-сучасний ← *сучасн*-ий, *супер*-модний ← *модн*-ий, *супер*-гармонійний ← *гармонійн*-ий;

ультра-: *ультра*-правий ← *прав*-ий, *ультра*-лівий ← *лів*-ий, *ультра*-низький ← *низьк*-ий;

екстра-: *екстра*-лінгвістичний ← *лінгвістичн*-ий, *екстра*-модний ← *модн*-ий, *екстра*-новий ← *нов*-ий.

3. Прикметникові префікси з семантикою просторової ознаки:

інтер-: *інтер*-національний ← *національн*-ий, *інтер*-дентальний ← *дентальн*-ий, *інтер*-вокальний ← *вокальн*-ий;

транс-: *транс*-атлантичний ← *атлантичн*-ий, *транс*-континентальний ← *континентальн*-ий, *транс*-європейський ← *європейськ*-ий.

4. Прикметникові префікси з семантикою несправжньої ознаки:

квазі-: *квазі*-активний ← *активн*-ий, *квазі*-класичний ← *класичн*-ий, *квазі*-стійкий ← *стійк*-ий;

псевдо-: *псевдо*-науковий ← *науков*-ий, *псевдо*-історичний ← *історичн*-ий, *псевдо*-героїчний ← *героїчн*-ий.

Система префіксальної ад'єктивної деривації має низку особливостей:

1. В утворенні похідних прикметників беруть участь префікси як питомо українські, успадковані з попередніх етапів розвитку української мови, так і запозичені, що, в основному, є префіксоїдами латинського або грецького походження;

2. Префіксальне прикметникове словотворення в сучасній українській мові характеризується тим, що базою для всіх словотвірних типів є прикметники, і ці словотвірні типи (майже всі) є продуктивними;

3. Творення похідних префіксальних прикметників не супроводжується жодним морфологічним процесом (не відбуваються альтернації, усичення основ, інтерференція, інтерфіксація);

4. Наголос у межах згаданих словотвірних пар залишається нерухомим, тобто похідне слово зберігає акцентуацію твірного слова, проте акцентно-дериваційні типи, хоч і нерухомі, є різними;

5. За умови участі в дериваційних процесах префіксоїдів у похідних прикметників з'являється побічний наголос.

13.2.6. Конфіксальний (префіксально-суфіксальний та префіксально-безафіксний) словотвір прикметників

Префіксально-суфіксальним шляхом утворюються прикметники від іменникових основ за такими моделями:

без-...-н-: *без-земель-н-ий* ← *земл-я*, *без-хмар-н-ий* ← *хмар-а*,
без-збрóй-н-ий ← *збрóй-а*;

без-...-ов-: *без-віз-ов-ий* ← *віз-а*, *без-стик-ов-ий* ← *стик*,
без-стиль-ов-ий ← *стиль*;

поза-...-н-: *поза-партій-н-ий* ← *пáртій-а*, *поза-клас-н-ий* ← *клас*¹;

поза-...-ов-: *поза-черг-óв-ий* ← *чéрг-а*, *поза-клас-ов-ий* ← *клас*²;

до-...-н-: *до-революцій-н-ий* ← *револю́цій-а*, *до-призów-н-ий* ← *при́зов*, *до-воєн-н-ий* ← *війн-á*;

до-...-ов-/-ев-: *до-клас-ов-ий* ← *клас*², *до-жовтн-éв-ий* ← *жóвте́нь*, *до-термін-óв-ий* ← *тéрмін*;

від-...-н-: *від-дієслів-н-ий* ← *дієслóв-о*, *від-імен-н-ий* ← *ім'-я*;

над-...-н-: *над-вод-н-ий* ← *вод-á*, *над-зém-н-ий* ← *зем(л)-я*,
над-прирód-н-ий ← *прирód-а*;

навколо-...-н-: *навколо-зém-н-ий* ← *зем(л)-я*, *навколо-світ-н-ий* ← *світ*, *навколо-місяч-н-ий* ← *місяць*;

після-...-н-: *після-обід-н-ий* ← *обід*, *після-вoєн-н-ий* ← *війн-á*,
після-революцій-н-ий ← *револю́цій-а*;

при-...-н- / -ов-: *при-вокзаль-н-ий* ← *вокзáл*, *при-дієслів-н-ий* ← *дієслóв-о*, *при-фронт-ов-ий* ← *фронт*;

при-...-ськ-: *при-дніпр-ów/ськ-ий* ← *Дніпр-ó*, *при-дунáй-ськ-ий* ← *Дунáй*, *при-карпат-ськ-ий* ← *Карпáт-и*;

проти-...-н-: *проти-пожеж-н-ий* ← *поже́же-а*, *проти-пухлін-н-ий* ← *пухлі́н-а*, *проти-радіацій-н-ий* ← *радіа́цій-а*;

під-...-н-: *під-зém-н-ий* ← *зем(л)-я*, *під-колін-н-ий* ← *колі́н-о*, *під-москóв-н-ий* ← *Москв-á*;

Префіксально-суфіксальні прикметники утворюються на базі прийменниково-відмінкових форм іменників, особливо форм орудного та місцевого відмінків. Це стосується не тільки випадків, поданих нижче, а й тих, що зазначені вище:

за-...-ськ-: *за-мі-ськ-ий* ← *за мі́ст-ом*, *за-мóр-ськ-ий* ← *за мóр-ем*;

між-...-ськ-: між-мі-ськ-ий ← *між міст-ами, між-вуз-ів/ськ-ий* ← *між вуз-ами;*

на-...-н-: над-вод-н-ий ← *над вод-ою, на-стіл-н-ий* ← *на стол-і, на-руч-н-ий* ← *на руц-і;*

перед-...-ов-/-н-: перед-гроз-ов-ий ← *перед гроз-ою, перед-вiбор-н-ий* ← *перед ви́бор-ами* та ін.

У ролі твірних у декількох словотвірних типах виступають дієслова:

без-...-н- / -нн-: без-огляд-н-ий ← *огляд(а)-ти-ся, без-розділ-н-ий* ← *розділ(и)-ти, без-перестá-нн-ий* ← *перестá-ти;*

не-...-н- / -нн-: не-перерв-н-ий ← *перерв(а)-ти, не-настá-нн-ий* ← *настá-ти.*

У сфері прикметникового словотворення використовується конфікс, що складається з префікса та нульового суфікса, тільки в одному словотвірному типі: *без-...-Ø-: без-голов-Ø-ий* ← *голов-а, без-р_оз-Ø-ий* ← *р_із, без-голос-Ø-ий* ← *голос*. Конфікс *без-...-Ø-* як словотвірний формант виражає значення відсутності ознаки. Цей словотвірний тип є малопродуктивним.

13.2.7. Складання і зрощення як способи прикметникової деривації

1. Основоскладання є дуже продуктивним способом поповнення лексичного складу прикметників. Словотвірною базою для творення складних прикметників шляхом основоскладання є твірна основа (твірні основи) і слово: *блід-о-рожéвий* (орф. *блідо-рожéвий*) ← *блід-ий* і *рожéвий*, *вдд-о-стійкий* (орф. *водостійкий*) ← *стійкий* до *вод-и*, *півдénн-о-зàхідний* (орф. *півдénно-зàхідний*) ← *півдénн-ий* і *зàхідний*, *військóв-о-спортівний* (орф. *військóво-спортівний*) ← *військóв-ий* і *спортівний*.

Складні прикметники такого типу частіше за все походять від словосполучень:

– з сурядним зв'язком (з погляду орфографії, як правило, пишуться через дефіс: *українсько-пóльський, культурно-історичний*): *українськ-о-пóльський* ← *українськ-ий* і *пóльський, культурн-о-історичний* ← *культурн-ий* та *історичний*;

– з підрядним зв'язком (з погляду орфографії, в основному, пишуться разом: *морозостійкий, танкодоступний*): *морóз-о-стійкий* ← *стійкий* до *морóз-ів*, *танк-о-доступний* ← *доступний* для *танк-ів*.

У ролі першого компонента виступають основи іменників і прикметників, а їхнє поєднання з другою частиною відбувається шляхом інтерфіксації, яка є обов'язковим процесом, що супроводжує

основоскладання. Інтерфікси **-о-** (**-е-**), які виконують функцію єднального голосного, є частиною словотвірного форманта, що складається з суми значень твірних основ: *кісл-о-солóдкий, тёмн-о-шоколадний, крохмáл-е-пáтоковий* (орф. *кісло-солóдкий, тёмно-шоколадний, крохмáле-пáтоковий*).

2. Основоскладання, комбіноване з суфіксацією. Як і чисте складання, складання з суфіксацією в прикметниковій системі є доволі продуктивним способом словотворення. Складносуфіксальні ад'єктиви утворюються лише на базі словосполучень із підрядним зв'язком:

а) головне слово – іменник, залежне – прикметник: *сі́льськ-é госпóдár(ств)-о* → *сі́льськ-о-госпóдár-ськ-ий, нарóдн-а поéз(і́)-а* → *нарóдн-о-поет-і́чн-ий* (орф. *сі́льськогоспóдáрський, народнопоеті́чний*);

б) головне слово – іменник у називному відмінку, залежне – іменник у родовому відмінку: *ремóнт вагóн-ів* → *вагóн-о-ремóнт-н-ий, мі́льйóн голос-ів* → *мі́льйóнн-о-голós-н-ий* (орф. *вагоноремóнтний, мі́льйонноголósний*);

в) головне слово – числівник, залежне – іменник: *тр-и мéтр-и* → *тр-и-метр-óв-ий, дві́ст-і грівéнь* → *дв-о́х-сòтгрівéн-ев-ий* (орф. *триметрóвий і 3-метрóвий, двохсотгрівéневий і 200-грівéневий*);

г) головне слово – іменник, залежне – займенниковий прикметник: *і́нш-а мóв-а* → *і́нш-о-мóв-н-ий, ус-і́ бóк-и* → *вс(ус)-е-бі́ч-н-ий* (орф. *іншомóвний, усебі́чний*);

г) головне слово – дієслово, залежне – іменник: *люб(і́)-ти вóл-ю* → *вóл-е-лю́б-н-ий, обрóбл(я́)-ти дéрев-о* → *дéрев-о-обрóб-н-ий* (орф. *волюбі́бний, деревообрóбний*).

Компоненти прикметників, утворених складносуфіксальним способом, поєднуються за допомогою різноманітних інтерфіксів. Крім традиційних єднальних голосних **-о-** (**-е-**), інтерфіксами виступають декорельовані числівникові флексії: *сорок-á-дю́йм-óв-ий, тр-и-поверх-óв-ий, дв-о́х-елемéнт-н-ий* (орф. *сорокадю́ймóвий і 40-дю́ймóвий, триповерхóвий і 3-поверхóвий, дво́хелемéнтний і 2-елемéнтний*) тощо.

3. Основоскладання, комбіноване з нульовою суфіксацією. До складносуфіксальних утворень належать прикметники, що, крім єднального голосного, містять нульовий суфікс, який бере участь у їхньому творенні (з погляду орфографії такі слова пишуться разом: *білогóловий, білозубий, чорнохóстий*): *біл-о-голóв-Ø-ий* ← *бі́л-а голов-á, біл-о-зуб-Ø-ий* ← *бі́л-і зуб-и, чо́рн-о-хвóст-Ø-ий* ← *чо́рн-ий хвіст*.

Доказом того, що похідні слова мають дериваційний нульовий афікс, є наявність в українській мові варіантних форм, де цей суфікс матеріально виражений: *мі́льйóнн-о-голós-Ø-ий* і *мі́льйóнн-о-голós-н-*

ий, *дзвінк-о-голос-О-ий* і *дзвінк-о-голос-н-ий*, а також в префіксально-безсуфіксних прикметниках: *без-голос-О-ий* і *без-голос-н-ий*.

4. Зрощення. Прикметники-зрощення походять від словосполучень, що побудовані за схемами:

а) прикметник + прислівник: *знайо́мий ма́ло* → *ма́лознайо́мий*, *розчи́нний шви́дко* → *шви́дкорозчи́нний*;

б) діеприкметник + прислівник: *підпи́саний ни́жче* → *ни́жчепідпи́саний*, *зая́нений ви́ще* → *ви́щезая́нений*;

в) прикметник (діеприкметник) + займенниковий прикметник: *перама́гаючий усе́* → *усе́перама́гаючий*, *плодо́ючий усе́* → *усе́плодо́ючий*.

Інтерфікси при утворенні складних прикметникових зрощень участі не беруть. Голосні *о* та *е* є суфіксами, які зберігають похідні слова від твірних прислівників.

14. Способи творення дієслів, прислівників, займенникових слів і числівників

14.1. Способи творення дієслів

14.1.1. Дериваційні зв'язки та способи творення дієслів

З-поміж частин мови дієслово має найрозгалуженіші дериваційні зв'язки й активно впливає на найважливіші процеси словотворення, бо характеризується найвищим словотвірним потенціалом. На базі дієслова утворюються лексеми всіх повнозначних частин мови – іменники, прикметники, прислівники, дієслова. Різноманітні лексикалізовані дієслівні форми зазнають транспозиції (конверсії) та переходять до класів модальних слів (модальників), категорії стану (станівників), прийменників, часток, вигуків. У творенні дієслів беруть участь іменники, прикметники, займенникові слова, числівники, прислівники, інтер'єктиви, звуконаслідування і власне дієслова.

Таким чином, дієслово, проникаючи до дериваційних підсистем усіх частин мови, пов'язує всі основні ділянки української дериватології. Дієслова утворюються за допомогою афіксальних способів словотворення: суфіксації, префіксації, постфіксації, конфіксації в різноманітних її виявах – префіксально-суфіксального, префіксально-постфіксального, суфіксально-постфіксального та префіксально-суфіксально-постфіксального способів. Дуже рідко дієслова утворюються шляхом складання. Складання у сфері дієслова – це непродуктивний словотвірний спосіб.

14.1.2. Суфіксальний словотвір дієслів

1. Від іменникових основ утворюються дієслова за допомогою таких продуктивних суфіксів:

-и⁻¹: партиза́н-и-ти ← партиза́н, батра́ч-и-ти ← батра́к (словотвірне значення ‘дія особи, названої твірною основою’);

-и⁻²: ну́др-и-ти ← ну́др-а, перч-и́-ти ← пе́рець (словотвірне значення ‘вкрити щось предметом, названим твірною основою’);

-ува⁻¹: ледар'-ува́-ти ← ле́дар, учител'-ува́-ти ← учи́тель (словотвірне значення ‘дія (заняття) особи, названої твірною основою’);

-ува⁻²: резюм-ува́-ти ← резюм(е́), салют-ува́-ти ← салю́т (словотвірне значення ‘процес, позначений предметом, названим твірною основою’);

-а-: обі́д-а-ти ← обі́д, вечі́р'-а-ти ← ве́чір (словотвірне значення ‘процес, позначений предметом, названим твірною основою’);

-і-: зві́р-і́-ти ← зві́р, пі́т-и́-ти ← пі́т (словотвірне значення ‘набувати процесуальної ознаки особи чи предмета, названого твірною основою’).

2. Від прикметників походять дієслова з продуктивними суфіксами:

-і⁻¹: тверд-і́-ти ← тверд-и́й, черств-і́-ти ← черств-и́й (словотвірне значення ‘набувати ознаки, названої твірною основою’);

-і⁻²: син-і́-ти ← си́н-и́й, біл-і́-ти ← бі́л-и́й (словотвірне значення ‘робити яким-небудь відповідно до значення твірної основи’);

-и-: кисл-и́-ти ← кі́сл-и́й, хитр-и́-ти ← хи́тр-и́й (словотвірне значення ‘виявляти ознаку, названу твірною основою’);

-ізува-: нейтрал-ізува́-ти ← нейтра́ль(н)-и́й, актив-ізува́-ти ← акти́в(н)-и́й (словотвірне значення ‘робити яким-небудь відповідно до значення твірної основи’);

-а-: добрі́ш-а-ти ← добрі́ш-и́й, міцні́ш-а-ти ← міцні́ш-и́й (словотвірне значення ‘процесуальна ознака відповідно до значення твірної основи’).

3. Суфіксальні дієслівні відзайменникові утворення становлять непродуктивний словотвірний тип; малопродуктивним словотвірним типом вважаються дієслова, утворені від інтер’єктивів і звуконаслідувань:

-ка⁻¹: ті́-ка-ти ← ти, ві́-ка-ти ← ви;

-ка⁻²: ня́в-ка-ти ← ня́в, о́й-ка-ти ← ой.

4. Суфіксація у сфері дієслова загалом пов’язана з видоутворенням. Видові пари, що утворені шляхом заміни суфікса дієслівної основи, називаються **імперфективними**, а сам процес творення видових корелятів шляхом альтернації суфіксів – **імперфективацією**, яка є вельми продуктивним способом творення форм недоконаного виду:

-а- / -ну-: итовх-а́-ти ← итовх-ну́-ти, досяг-а́-ти ← досяг-ну́-ти, стриб-а́-ти ← стриб-ну́-ти;

-ува- / -а-: приєдн-ува-ти ← приєдн-а́-ти, обду́м-ува-ти ← обду́м-а-ти, примі́р'-ува-ти ← примі́р'-а́-ти тощо.

14.1.3. Префіксальний і постфіксальний словотвір дієслів

Префіксальні дієслова утворюються винятково від дієслів, і в їхньому творенні беруть участь як продуктивні, так і непродуктивні префікси, з-поміж яких виділяються форманти питомо українські та форманти іншомовного походження. Ці префікси є дериваційно-граматичними, оскільки виражають елементи як лексичного, так і граматичного значень. Похідні префіксальні дієслівні утворення виражають *часове (темпоральне), кількісне (квантитативне) і просторове (локативне)* значення. Частіше за все ці значення виступають окремо – одне незалежно від іншого, – але вони можуть поєднуватися, тобто іноді трапляються в семантиці одного дієслова його різні значення або вони є компонентами одного його лексичного значення. Так, префікс **за-** виражає значення початку дії або процесу (*за-співа́ти, за-гра́ти*), а префікс **при-** позначає завершення та кінцеву межу процесу чи дії (*при-ї́хати, при-бі́гти*), поєднуючи таким чином часове й просторове значення. Крім згаданих елементів лексичного значення, дієслівні префікси виражають елемент граматичного значення доконаного виду. Видові пари, утворені префіксальним способом, називаються **перфективними**, а процес – **перфективацією**.

1. Префікси, що виражають *темпоральне (часове)* значення:

за-: *за-гри́міти* ← *гри́міти*, *за-шумі́ти* ← *шумі́ти* (позначають початок процесу / дії);

по⁻¹: *по-леті́ти* ← *леті́ти*, *по-пливті́* ← *пливті́* (позначають початок однонаправленого руху);

по⁻²: *по-чита́ти* ← *чита́ти*, *по-бі́гати* ← *бі́гати* (позначають виконання дії протягом деякого часу);

від-: *від-гри́міти* ← *гри́міти*, *від-лунáти* ← *лунáти* (позначають припинення, кінець дії);

про-: *про-сиді́ти* (цілий день) ← *сиді́ти*, *про-чекáти* (годину) ← *чекáти* (реалізація дії протягом тривалого часу);

до-: *до-жі́ти* (до зими́) ← *жі́ти*, *до-сиді́ти* (до перерви́) ← *сиді́ти* (доведення дії до її часової межі);

пере-: *пере-чекáти* (дошову́ годину) ← *чекáти*, *пере-сиді́ти* (заметі́ль) ← *сиді́ти* (охоплення дією певного часового проміжку).

2. Префікси, що виражають *квантитативне (кількісне)* значення (такі дієслівні утворення становлять здебільшого продуктивні типи):

ви-: *ві-варити* (до білизні) ← *варіти, ві-горіти* (дотлі) ← *горіти, ві-читати* (цілком) ← *читати* (ретельне виконання дії, повнота її вияву);

до-: *до-літи* (воді) ← *літи, до-купіти* (цукру) ← *купіти, до-соліти* (страву) ← *соліти* (доведення дії до норми, додаткова дія);

за-¹: *за-їздити* (коняку) ← *їздити, за-лякати* (до смерті людину) ← *лякати, за-читати* (кніжку до дірок) ← *читати* (доведення об'єкта дії до небажаного стану);

за-²: *за-біти* (корову) ← *біти, за-дérти* (вівцю) ← *dérти, за-колóти* (порося) ← *колóти* (дія, спрямована на знищення об'єкта);

на-: *на-рвáти* (яблук) ← *рвáти, на-купіти* (одягу) ← *купіти, на-колóти* (дров) ← *колóти* (дія, спрямована на велике накопичення об'єктів);

недо-: *недо-віконати* (план) ← *віконати, недо-смáжити* (рибу) ← *смáжити, недо-варіти* (борщ) ← *варіти* (неповнота, частковість дії; недоведення дії до норми);

об-: *об-бігати* (всі крамниці) ← *бігати, об'-іхати* (всі регіони) ← *іхати, об-шукáти* (всю хату) ← *шукáти* (поширення дії на безліч предметів чи на всі об'єкти);

пере-¹: *пере-гріти* (прілад) ← *гріти, пере-дáти* (куті меду) ← *дáти, пере-соліти* (печеню) ← *соліти* (надмірність дії, вихід дії за межі норми);

пере-²: *пере-біти* (всі чашки) ← *біти, пере-міти* (весь посуд) ← *міти, пере-шійти* (весь одяг) ← *шійти* (почергове охоплення дією великої кількості об'єктів чи всіх об'єктів);

зі- / із- / з- / с-: *зі-псувáти* (весь папір) ← *псувáти, зі-шкребті* (весь накіп) ← *шкребті, з-цідіти* (відро молока) ← *цідіти, с-тягнути* (всі штрафи) ← *тягнути* (вичерпність об'єкта дії);

по-: *по-кідати* (речі на підлогу) ← *кідати, по-громіти* (всі хатки) ← *громіти, по-зжівáти* (багатьох) ← *зжівáти* (поширення дії на безліч об'єктів чи на всі об'єкти);

під-¹: *під-качáти* (колесо) ← *качáти, під-колóти* (дров) ← *колóти, під-фарбувáти* (тин) ← *фарбувáти* (неповнота дії);

під-²: *під-літи* (воді) ← *літи, під-сипáти* (солі) ← *сипáти, під-кінуги* (спецій) ← *кінуги* (додаткова дія);

при-: *при-гальмувáти* (автомобіль) ← *гальмувáти, при-гасіти* (вогонь) ← *гасіти, при-трусіти* (цукром) ← *трусіти* (неповнота, частковість дії);

про-: *про-суши́ти* (білизну) ← *суши́ти, про-варіти* (м'ясо) ← *варіти, про-трусіти* (зерно) ← *трусіти* (інтенсивна, ретельна дія, що охоплює весь предмет);

роз⁻¹: **роз-ванта́жити** (ваго́н) ← **ванта́жити**, **роз-морóзити** (рібу) ← **морóзити**, **роз-сі́дла́ти** (ко́ня) ← **сі́дла́ти** (ліквідація результату раніше виконаної дії, пор.: **заванта́жити** – **розванта́жити**, **заморóзити** – **розморóзити**, **осі́дла́ти** – **розсі́дла́ти**);

роз⁻²: **роз-хва́літи** (учня́) ← **хва́літи**, **роз-писа́ти** (перева́ги) ← **писа́ти**, **роз-фарбува́ти** (стіну́) ← **фарбува́ти** (інтенсивність дії);

роз⁻³: **роз-гля́нути** (предме́т дослідження́) ← **гля́нути**, **роз-тлумáчити** (лексичне значення́ слова́) ← **тлумáчити**, **роз'-я́три́ти** (ду́шу) ← **я́три́ти** (ретельність дії).

3. Префікси, що передають локативне (*просторове*) значення:

в-/у-: **в-бі́гти** (до кімна́ти) ← **бі́гти**, **в-леті́ти** (до ха́ти) ← **леті́ти**, **в-несі́ти** (до кла́су) ← **несі́ти** (напря́м дії в се́редину предме́та);

ви-: **ви-ї́хати** (з мі́ста) ← **ї́хати**, **ви-рва́ти** (де́ревце́ з ко́рнем) ← **рва́ти**, **ви-ча́вити** (сік з я́блука) ← **ча́вити** (вилучення частини предме́та чи видалення одного предме́та з іншого);

до-: **до-пливті́** (до бе́рега) ← **пливті́**, **до-ї́хати** (до се́ла) ← **ї́хати**, **до-тягті́** (до ха́ти) ← **тягті́** (доведення дії до її просторово́ї ме́жі);

за-⁻¹: **за-бі́гти** (за де́рево) ← **бі́гти**, **за-леті́ти** (за мо́ре) ← **леті́ти**, **за-повзті́** (за ку́щ) ← **повзті́** (позначає напра́м руху за предме́т);

за-⁻²: **за-лі́ти** (я́му бето́ном) ← **лі́ти**, **за-ма́зати** (дірку в сті́ні) ← **ма́зати**, **за-крі́пити** (прога́лину) ← **повзті́** (позначає дію, спрямовану на заповнення порожнечі);

на-: **на-кі́нути** (ху́стку на плéчі) ← **кі́нути**, **на-кле́йти** (ма́рку на конве́рт) ← **кле́йти**, **на-лі́пити** (карті́нку на стіну́) ← **лі́пити** (напря́м дії на пове́рхню предме́та);

над-: **над-грі́зти** (скори́нку) ← **грі́зти**, **над-коло́ти** (лі́д) ← **коло́ти**, **над-рі́зати** (торт) ← **рі́зати** (поширення дії на частину пове́рхні предме́та);

об-: **об-бі́ти** (кана́пу тка́ниною) ← **бі́ти**, **об-копа́ти** (де́рева) ← **копа́ти**, **об-теса́ти** (пове́рхню стола́) ← **теса́ти** (реалізація дії навколо об'є́кта);

пере-: **пере-бі́гти** (доро́гу) ← **бі́гти**, **пере-леті́ти** (через го́ри) ← **леті́ти**, **пере-стрибну́ти** (через тин) ← **стрибну́ти** (переміщення через предме́т чи прості́р);

під⁻¹: **під-лі́зти** (під авто́) ← **лі́зти**, **під-пі́рну́ти** (під чо́вен) ← **пі́рну́ти**, **під-крі́пити** (під сті́л) ← **крі́пити** (напря́м дії, спрямовано́ї під предме́т);

під⁻²: **під-пливті́** (до о́строва) ← **пливті́**, **під-бі́гти** (до зупі́нки) ← **бі́гти**, **піді-йті́** (до кері́вника) ← **йти́** (наближення до об'є́кта);

при⁻¹: **при-бі́гти** (додо́му) ← **бі́гти**, **при-везті́** (подару́нки зі Швейца́рії) ← **везті́**, **при-леті́ти** (з півно́чі) ← **леті́ти** (наближення, прибуття);

при⁻²: **при-ші́ти** (гудзик) ← **ші́ти**, **при-будува́ти** (до шко́ли) ← **будува́ти**, **при-варі́ти** (до стіни́) ← **варі́ти** (приєднання одного предмета до іншого);

про⁻¹: **про-грі́зти** (дірку в підлозі́) ← **грі́зти**, **про-рубáти** (отвір у стіні́) ← **рубáти**, **про-бурити** (свердловіну) ← **бурі́ти** (напря́м дії, спрямовано́ї крізь об'є́кт);

про⁻²: **про-бі́гти** (повз будівлю́) ← **бі́гти**, **про-ї́хати** (повз село́) ← **ї́хати**, **про-леті́ти** (повз го́ри) ← **леті́ти** (напря́м руху повз об'є́кт);

роз⁻¹: **роз-кі́дати** (іграшки́) ← **кі́дати**, **роз-тріпа́ти** (воло́сся) ← **тріпа́ти**, **роз-трінька́ти** (гро́ші) ← **трінька́ти** (розосередження об'є́кта).

роз⁻²: **роз-бі́ти** (ке́лих) ← **бі́ти**, **розі-рва́ти** (сторі́нку) ← **рва́ти**, **роз-сікту́** (де́рево) ← **сікту́** (поді́л об'є́кта на частини).

з- / **с-**: **з'-ї́хати** (з гі́рки) ← **ї́хати**, **з-леті́ти** (з де́рева) ← **леті́ти**, **с-тягну́ти** (з но́гі) ← **тягну́ти** (напря́м руху зго́ри вниз);

у-: **у-леті́ти** (на не́бо) ← **леті́ти**, **у-тіка́ти** (з поло́ну) ← **тіка́ти** (відда́лення від місця́; тип малопродуктивний).

4. Постфікс **-ся** у словотвірній функції приєднується до неперехідних дієслів. У такому разі він виражає суто словотвірне значення, отже, є дериваційним, оскільки неперехідні дієслова (за концепцією трьох станів) станове значення не виражають, напр.: **білі́ти-ся** ← **білі́ти**, **нервува́ти-ся** ← **нервува́ти**, **грози́ти-ся** ← **грози́ти**.

Приєднуючись до перехідних дієслів, постфікс **-ся** виражає дериваційно-граматичне значення, бо за тристановою концепцією виражає значення або пасивного, або середньо-зворотного стану: **кле́ти-ся** ← **кле́ти**, **не́сти-ся** ← **не́сти**, **фарбува́ти-ся** ← **фарбува́ти**.

14.1.4. Конфіксальний словотвір дієслів і складання

У системі конфіксального словотвору дієслів розрізняють такі підвиди: префіксально-суфіксальний, префіксально-постфіксальний і суфіксально-постфіксальний способи.

1. За допомогою **префіксально-суфіксального способу** утворюються дієслова від іменникових, прикметникових, числівникових, займенникових, дієслівних і прислівникових основ.

1.1. До **субстантивних (іменникових)** основ приєднуються такі постфікси:

за-...-и- / **-а-** / **-ува-**: **за-дим-і́-ти**, **за-димл-я́-ти**, **за-ді́мл-юва-ти** (примі́щення) ← **дим-Ø**; **за-секре́т-и-ти**, **за-секре́ч-ува-ти** (архі́ви) ← **секре́т-Ø**; **за-шлю́б-и-ти** (молоді́ят) ← **шлю́б-Ø** (повнота дії, пов'язано́ї з предметом, названим тві́рною основою);

обез-...-и- / -ува-: обез-г^лав-и-ти, обез-г^лав^л-юва-ти (людину) ← *голов-а* (стсл. – *глава*); *обез-зв^уч-и-ти, обез-зв^уч-ува-ти* (відеокартинку) ← *звук-Ø*; *обез-ж^ир-и-ти, обез-ж^ир-юва-ти* (молоко) ← *жир-Ø* (дія, спрямована на ліквідацію предмета, названого твірною основою);

від-...-и- / -ува-: від-ос^об-и-ти, від-ос^об^л-юва-ти (товариша) ← *ос^об-а*; *від-ох^от-и-ти, від-ох^оч-ува-ти* (дитину) ← *ох^от-а*; *від-термін-ув^а-ти* (віплату) ← *т^ермін-Ø* (відлучення дії від предмета, названого твірною основою);

пере-...-и- / -ува-: пере-міст-и^й-ти, пере-міст^ц-ува-ти (м^еб^лі) ← *міст^ц-е*, *пере-лоп^ат-и-ти, пере-лоп^ач-ува-ти* (літературу) ← *лоп^ат-а*, *пере-борщ-и^й-ти, пере-борщ-ува-ти* (з вим^огами) ← *борщ-Ø* (зміщення дії, спрямованої на предмет, у часі й просторі або в перен. зн. – перебільшення);

при-...-и- / -а- / -ува-: при-зуб-и-ти, при-зуб^л-юва-ти (ч^арку) ← *зуб-а*, *при-г^ост-и^й-ти, при-г^ощ-а^й-ти, при-г^ощ^ц-ува-ти* (вишуканими стравами) ← *г^ість-Ø*, *при-земл-и^й-ти, при-земл-я^й-ти, при-з^емл-юва-ти* (аеропл^ан) ← *земл-я* (частковість або результат дії);

про-...-и- / -ува-: про-вітр-и-ти, про-вітр^л-юва-ти (кімн^ату) ← *вітер-Ø*, *про-вор^он-и-ти* (наг^оду) ← *вор^он-а*, *про-стр^оч-и-ти* (визначений час) ← *стр^ок-Ø* (наслідок виконання/невиконання дії);

роз-...-и- / -ува-: роз-б^арв^л-юва-ти (сукню) ← *б^арв-а*; *роз-галу^з-и-ти, роз-галу^з-ува-ти* (устан^ову) ← *галу^з-Ø*; *роз-секр^ет-и-ти, роз-секр^еч-ува-ти* (документі) ← *секр^ет-Ø* (дія, спрямована на поділ на частини або складові того, що названо твірною основою);

з- / с-...-и- / -ува-: з-міст-и^й-ти, з-міст^ц-ува-ти (з посади) ← *міст^ц-е* (малопродуктивний тип; словотвірне значення – ‘дія, спрямована на усунення (видалення) з предмета, названого твірною основою’);

зне-...-и-: зне-д^ол-и-ти (людину) ← *д^ол-я*, *зне-кр^ов-и-ти* (організм) ← *кр^ов-Ø*, *зне-с^ил-и-ти* (спортсмен^а) ← *с^ил-а* (дія, спрямована на позбавлення/унеможливлення існування/функціонування предмета, позначеного твірною основою);

у- / в-...-и-: у-син(ов)-и^й-ти, у-син(ов^л)-юва-ти (хл^опчика) ← *син-Ø*; *у-зак^он-и-ти, у-зак^он-юва-ти* (р^ішення) ← *зак^он-Ø* (малопродуктивний тип; словотвірне значення – ‘дія, спрямована на усунення (видалення) з предмета, названого твірною основою’).

1.2. До ад’єктивних (прикметникових) основ приєднуються такі постфікси:

ви-...-и- / -а-: ві-ясн-и-ти, ви-ясн-я^й-ти (пит^ання) ← *ясн-ий*; *ві-золот-и-ти* (пов^ерхню б^ані) ← *золот-ий*, *ві-червон-и-ти* (пок^рівлю) ← *черв^он-ий* (дія, спрямована на виявлення ознаки, названої твірною основою);

за-...-и- / -ува-: за-дóбр-и-ти, за-дóбр-юва-ти (тітку) ← дóбр-ий; за-нйз-и-ти, за-нйз-ува-ти (ціни) ← нйз(к)-ій; за-вйщ-и-ти, за-вйщ-ува-ти (показник) ← висóк-ий (процес, пов'язаний з доведенням до максимізації/мінімізації ознаки, названої твірною основою);

з-...-и- / -ува-: з-густ-й-ти, з-гущ-ува-ти (фарби) ← густ-ій; з-дешев-й-ти, з-дешевл-юва-ти (товар) ← дешев-ий; з-бідн-й-ти, з-бідн-юва-ти (асортимент) ← бідн-ий (ущільнення/оптимізація процесу, спрямованого на максимізацію ознаки, названої твірною основою);

обез-...-и- / -ува-: обез-людн-и-ти, обез-людн-юва-ти (прóстір) ← людн-ий; обез-водн-и-ти, обез-водн-юва-ти (óзеро) ← водн-ий; обез-влáдн-и-ти, обез-влáдн-юва-ти (опозицію) ← влáдн-ий (дія, спрямована на ліквідацію ознаки, названої твірною основою);

від-...-и- / -ува-: від-нов-й-ти, від-новл-юва-ти (процес) ← нов-ій; від-окрém-и-ти, від-окрémл-юва-ти (підрóзділ) ← окрém-ий (виділення ознаки, названої твірною основою);

на-...-и- / -ува-: на-пóвн-и-ти, на-пóвн-юва-ти (склянку) ← пóвн-ий; на-сит-и-ти (всіх) ← сйт-ий (дія, спрямована на збільшення ознаки, названої твірною основою);

о- / об-...-и- / -ува-: о(об)-дур-й-ти, о(об)-дур-й-ти, о(об)-дур-юва-ти (людей) ← дур(н)-ій; о-кругл-й-ти, о-кругл-й-ти, о-кругл-юва-ти (показники) ← кругл-ий (узагальнювальна дія, спрямована на ознаку, названу твірною основою);

по-...-и- / -а- / -ува-: по-нйз-и-ти, по-нйз-й-ти (в ранзі) ← нйз(к)-ій; по-нов-й-ти, по-новл-юва-ти (на посаді) ← нов-ій; по-ясн-й-ти, по-ясн-й-ти, по-ясн-юва-ти (новий матеріал) ← ясн-ий (спрямування дії на ознаку, названу твірною основою);

під-...-и- / -а-: під-гйрч-й-ти (страву) ← гйрк-ій; під-нов-й-ти, під-новл-й-ти (фарби) ← нов-ій; під-кругл-й-ти, під-кругл-й-ти (рахунок) ← кругл-ий (частковість дії, спрямованої на покращення ознаки, названої твірною основою);

при- / пере-...-и- / -ува-: пере-бйльш-и-ти, пере-бйльш-ува-ти (досягнення) ← бйльш-ий; при-мєни-и-ти, при-мєни-ува-ти (знáчення) ← мєни-ий; при-швйди-и-ти, при-швйди-ува-ти (темп) ← швйди-ий (посилення, прискорення дії, спрямованої на ознаку, названу твірною основою);

про-...-и- / -а- / -ува-: про-ясн-й-ти, про-ясн-й-ти (ситуацію) ← ясн-ий; про-рід-й-ти, про-рідж-ува-ти (кущі малини) ← рід(к)-ій (дія, спрямована на виявлення/зменшення ознаки, названої твірною основою);

роз-...-и- / -ува-: роз-шйр-и-ти, роз-шйр-юва-ти (прóстір) ← шйр(ок)-ий; роз-рід-й-ти, роз-рідж-ува-ти (насадження) ← рід(к)-ій

(дія, спрямована на збільшення/зменшення ознаки, названої твірною основою);

з- / с-...-и- / -ува-: з-в^уз-и-ти, з-в^уж-ува-ти (тематика) ← в^уз(к)-ий; з-ніз-и-ти, з-ніж-ува-ти (норма) ← н^из(к)-ий (дія, спрямована на зменшення ознаки, названої твірною основою).

у-...-и- / -ува-: у-скл^адн-и-ти, у-скл^адн-юва-ти (розв'язання задачі) ← скл^адн-ий; у-корот-и-ти, у-кор^оч-ува-ти (штани) ← кор^от(к)-ий (дія, спрямована на досягнення результату за ознакою, названою твірною основою).

1.3. До непродуктивних способів дієслівного словотворення належать префіксально-суфіксальні утворення від числівникових, займенникових і прислівникових основ:

по- / з(с)-...-і- (від числівників): по-тр^ој-і-ти ← тр^ој-е, з-дв^ој-і-ти ← дв^ој-е;

при-...-і- (від займенника): при-св^ој-і-ти ← св^ој;

пере-...-и- (від прислівника): пере-ін^аки-и-ти ← ін^аки(е).

1.4. Префіксально-суфіксальний словотвір від *вербативних* (дієслівних) основ належить до малопродуктивних. Тут функціонують такі конфікси:

по-...-ува-: по-кач-ува-ти ← кач(а́)-ти, по-стр^иб-ува-ти ← стр^иб(а́)-ти, по-свіст-ува-ти ← свист(і́)-ти (дія виконується час від часу з невеликою інтенсивністю);

під-...-ува- / -овува-: під-кашл-юва-ти ← кашл(я)-ти, під-свіст-ува-ти ← свист(і́)-ти, при-танць-овува-ти ← тани(юва́)-ти (дія супроводжує іншу дію: іде й підстрибує);

при-...-ува- / -овува-: при-кашл-юва-ти ← кашл(я)-ти, при-свіст-ува-ти ← свист(і́)-ти, при-рах-овува-ти ← раху(увá)-ти (дія супроводжує іншу дію: іде пританцьовує).

2. За допомогою *префіксально-постфіксального способу* утворюються дієслова від вербативних основ за моделлю «префікс + твірна дієслівна основа + постфікс -ся»:

в-...-ся: в-глядáти-ся ← гляд(і́)ти, в-д^умати-ся ← д^умати, в-слухáти-ся ← сл^ухати (заглиблення, занурення суб'єкта в дію);

ви-...-ся: ви́-плакати-ся ← пла́кати, ви́-спати-ся ← спáти, ви́-говорити-ся ← говорі́ти (задоволення суб'єкта від дії);

до-...-ся: до-бі́гати-ся ← бі́гати, до-танцюва́ти-ся ← танцюва́ти, до-ході́ти-ся ← ходи́ти, до-мо́вити-ся ← мо́вити (доведення дії до негативних / позитивних наслідків для суб'єкта);

за-...-ся: за-лежáти-ся ← лежáти, за-мрі́яти-ся ← мрі́яти, за-читáти-ся ← читáти (захоплення суб'єкта дією);

на-...-ся: на-їсти-ся ← їсти, на-піти-ся ← пїти, на-бігати-ся ← бігати (досягнення максимальної повноти дії суб'єктом);

від-...-ся: від-воювати-ся ← воювати, від-лежати-ся ← лежати, від-сіяти-ся ← сіяти (звільнення суб'єкта від дії);

з- / с-...-ся: з-мовити-ся ← мовити, з-говорити-ся ← говорити, с-працювати-ся ← працювати (досягнення суб'єктами згоди внаслідок сумісної дії).

3. Від субстантивних і ад'єктивних основ за моделлю «іменна основа + суфікс *-и-* + формотвірний суфікс *-ти* + постфікс *-ся*» **суфіксально-постфіксальним способом** утворюються дієслова:

– від іменникових основ: *-и-...-ся: жереб-ї-ти-ся ← жереб'-я, тел-ї-ти-ся ← тел'-я* (дія, пов'язана з народженням недорослої істоти), *табор-ї-ти-ся ← табір-Ø* (дія, пов'язана з утворенням спільності, що міститься в предметі – твірній основі);

– від прикметникових основ: *-и-...-ся: скуп-ї-ти-ся ← скуп-ій, курчав-и-ти-ся ← курчав-ий* (виявляти ознаки, названі твірними прикметниками).

4. Від ад'єктивних основ за моделлю «префікс + прикметникова основа + суфікс *-и-* + формотвірний суфікс *-ти-* + постфікс *-ся*» **префіксально-суфіксально-постфіксальним способом** утворюються дієслова:

роз- / о-...-и-...-ся: роз-щедр-и-ти-ся ← щедр-ий, о-здоров-ї-ти-ся ← здоров-ий.

5. У системі дієслова **складання** не набуло поширення, тому складні дієслова є малопродуктивними:

Видозмінити ← змінити вид, злдовживати ← вживати (на) злб, працевлаштовувати ← влаштовувати (на) працю тощо.

14.2. Способи творення прислівників

Прислівник – це відносно «молода» частина мови, яка динамічно розвивається й поповнюється новотворами, потужно використовуючи дериваційний потенціал сучасної української мови. Значна частина слів цієї частини мови утворюється шляхом адвербіалізації, тобто морфолого-синтаксичним способом – переходом (транспозицією/конверсією) слів, належних до інших лексико-граматичних класів, напр.: *Він займається бігом* (іменник) і *Він бігом заскочив до класу* (прислівник). У процесі адвербіалізації змінюється загальнокатегорійна семантика, втрачаються морфологічні категорії, змінюється синтаксична функція, а флексії змінюваних слів, зазнаючи декореляції, перетворюються на суфікси. Адвербіалізації зазнають, як правило,

форми ор. одн. іменників та дієприслівників, напр.: *Лéжачи на пляжі, дівчина швидко засмагла* (дієприслівник) і *Лікарі не рекомендують читати лéжачи* (прислівник). На шляху переходу до класу прислівників перебувають напівадвербіалізовані конструкції, напр.: з *ра́нку до ве́чора, сам на сам, кіне́ць кі́нцем, сама́ самото́ю* та ін.

У системі прислівників поширені різні способи творення, а саме: суфіксація, постфіксація, префіксація, конфіксація, складання, складання з суфіксацією, складання з конфіксацією. Розглянемо ці способи:

1. Шляхом **суфіксації** прислівники утворюються від:

– прикметників: *висок-о* ← *висо́к-ий, гáряч-е* ← *га́рjч-ий, ніш-ки* ← *ніш-ий* (словотвірне значення – ‘вторинна якісна ознака’, ‘ознака способу дії’);

– від числівників: *дв-ічі* ← *дв-а, тр-ічі* ← *тр-и* (словотвірне значення – ‘вторинна кількісна ознака’);

– від дієслів: *рид-ма́* ← *рида́-ти, повз-ко́м* ← *повз-ті́* (словотвірне значення – ‘ознака способу дії’).

Крім відад’єктивного словотворення, інші словотвірні типи є або непродуктивними, або малопродуктивними.

2. **Постфіксальний спосіб** творення прислівників розвинений у сучасній українській мові порівняно слабо. Таким способом утворюються неозначені прислівники від основ інших прислівників за допомогою постфіксів-часток *-будь, -небудь, -сь*, напр.: *зві́дки-будь* ← *зві́дки, коли-не́будь* ← *колі́, як-не́будь* ← *як, куди́сь* ← *куди́, де́сь* ← *де*.

3. За допомогою **префіксального словотворення** прислівники утворюються від інших прислівників: *відтепе́р* ← *тепе́р*; або мають бінарну словотвірну мотивацію, напр.: *безра́дісн-о* ← *безра́дісн-ий* і *без-ра́дісно* ← *ра́дісно, невінн-о* ← *невінн-ий, не-вінно* ← *вінно*.

4. Вельми продуктивним є **конфіксальний словотвір** прислівників (утворення за допомогою конфікса, що складається з префікса й суфікса). Найбільше таким способом утворено прислівників від прикметникових основ або основ займенникових прикметників, напр.: *за́-молод-у* ← *молод-ій, на́-ново* ← *нов-ий, потихе́ньку* ← *тихе́ньк-ий, по-на́шому* ← *наш-Ø, по-украї́нськи* ← *украї́нськ-ий, по-лати́ні* ← *лати́н-а* (орф. *за́молоду, на́ново, потихе́ньку, по-на́шому, по-украї́нськи, по-лати́ні*). Крім того, конфіксальним способом прислівники утворюються від основ числівників та дієслів, напр.: *удв-о́х* ← *дв-а, на́-дво́ј-е* ← *дво́ј-е* (у цих словотвірних парах відбувається декореляція: числівникова флексія *-е* перетворюється в прислівниковий суфікс *-е*), *нав-по́мац-ки* ← *пома́ца-ти* (орф. *удво́х, на́дво́є, навпо́мацки*).

5. Шляхом **основоскладання** утворено в українській мові такі прислівники, напр.: *босніж* ← *бос-і нѡг-и*, *праворуч* ← *прав-а рук-а*, *обабіч* ← *об-а бѡк-и*; в окремих випадках основоскладання ускладнюється афіксацією, напр.: *нашвидкуруч* ← *швидк-а рук-а*.

6. Достатньо продуктивними є прислівники, утворені шляхом **редуплікації**, напр.: *ледь-ледь*, *багато-багато*, *нізько-нізько*, *хоч-не-хоч*, *будь-що-будь*, *всього-на-всього* та ін.

7. До продуктивного типу складних прислівників належать ті, що утворені шляхом **усічення** першої твірної основи *половіна* → *нів* та приєднання другої субстантивної основи, до яких водночас приєднується конфікс *в-...-а (-и)*, напр.: *впівголоса* ← *половіна* + *гѡлос*, *впівсіли* ← *половіна* + *сѣл-а*.

14.3. Способи творення займенникових слів

Займенникові слова є замкненим, лексично непоповнюваним морфологічним класом (за винятком випадків прономіналізації), тому вони не утворюються на базі лексем інших частин мови. Їхній словотвірний (афіксальний) потенціал бідний і в сучасній українській мові не поповнюється. Похідні займенникові слова (а це розряди заперечних і неозначених слів) утворюються шляхом префіксального і постфіксального способів.

1. Префіксальні утворення:

де-: *де-хто* (орф. *дѣхто*) ← *хто*, *дѣ-який* (орф. *дѣякий*) ← *який*, *дѣ-котрий* (орф. *дѣкотрий*) ← *котрий*;

абі-: *абі-що* (орф. *абѣщо*) ← *що*, *абі-чий* (орф. *абѣчий*) ← *чий*, *абі-скільки* (орф. *абѣскільки*) ← *скільки*;

ані-: *ані-хто* (орф. *анѣхто*) ← *хто*, *ані-який* (орф. *анѣякий*) ← *який*, *ані-котрий* (орф. *анѣкотрий*) ← *котрий*;

ні-: *ні-що* (орф. *нѣщо*) ← *що*, *ні-чий* (орф. *нѣчий*) ← *чий*, *ні-скільки* (орф. *нѣскільки*) ← *скільки*;

казна-: *казна-хто* (орф. *казна-хто*) ← *хто*, *казна-скільки* (орф. *казна-скільки*) ← *скільки*, *казна-чий* (орф. *казна-чий*) ← *чий*;

хтозна-: *хтозна-що* (орф. *хтѡзна-хто*) ← *що*, *хтозна-скільки* (орф. *хтѡзна-скільки*) ← *скільки*, *хтозна-який* (орф. *хтѡзна-який*) ← *який*;

бозна-: *бозна-що* (орф. *бѡзна-що*) ← *що*, *бозна-котрий* (орф. *бѡзна-котрий*) ← *котрий*, *бозна-чий* (орф. *бѡзна-чий*) ← *чий*;

будь-: *будь-хто* (орф. *бѹдь-хто*) ← *хто*, *будь-чий* (орф. *бѹдь-чий*) ← *чий*, *будь-скільки* (орф. *бѹдь-скільки*) ← *скільки*.

2. Постфіксальні утворення:

-сь: *хто-сь* (орф. *хтось*) ← *хто*, *який-сь* (орф. *якійсь*) ← *який*, *чий-сь* (орф. *чийсь*) ← *чий*;

-то: *отакій-то* (орф. *отакій-то*) ← *отакій*, *стілки-то* (орф. *стілки-то*) ← *стілки*, *якось-то* (орф. *якось-то*) ← *якось*;

-будь: *що-будь* (орф. *що-бۇдь*) ← *що*, *чий-будь* (орф. *чий-бۇдь*) ← *чий*, *хто-будь* (орф. *хто-бۇдь*) ← *хто*;

-небудь: *котрій-небудь* (орф. *котрій-небۇдь*) ← *котрій*, *скільки-небудь* (орф. *скільки-небۇдь*) ← *скільки*, *якій-небудь* (орф. *якій-небۇдь*) ← *якій*.

Похідні слова з префіксами *де-*, *аби-*, *казна-*, *бозна-*, *хтозна-*, *будь-* і постфіксами *-сь*, *-будь*, *-небудь* мають семантику неозначеності, утворення з префіксами *ні-*, *ані-* виражають значення заперечення, а займенникові слова з постфіксом *-то* – вказівно-підсилювальне, узагальнено-підсилювальне й неозначено-підсилювальне та інші значення.

14.4. Способи творення числівників

Числівники, як і займенникові слова, у сучасній українській мові не поповнюються на базі інших частин мови. Їхній дериваційний потенціал складають декілька непродуктивних словотвірних типів.

Похідні числівники утворені на базі інших кількісних числівників за допомогою суфіксів (суфіксоїдів):

1) **-дцять-** (прості суфіксоїдні): *один-на́/дцять* ← *оді́н-Ø*, *чотир-на́/дцять* ← *чоті́р-и*, *дв-а́/дцять* ← *дв-а*, *тр-і́/дцять* ← *тр-и*.

2) **-о́ј-** (прості суфіксальні): *дв-о́ј-е* ← *дв-а*, *тр-о́ј-е* ← *тр-и*;

3) **-ер-** (прості суфіксальні): *ші́ст-ер-о* ← *ші́сть-Ø*, *сѐм-ер-о* ← *сі́м-Ø*, *вѐсьм-ер-о* ← *ві́сім-Ø*;

У межах першого типу утворюються власне кількісні числівники, а в межах другого і третього – кількісні збірні. З погляду синхронії прості суфіксоїдні слова утворено морфемним афіксальним суфіксальним способом, а складні числівники 50–90, 200–900 – шляхом складання основ. З погляду діакронії згадані типи числівників утворені лексико-синтаксичним способом шляхом зрощення (див. п. 12.2).

Література до розділу II

Основна література

1. Бойко В. М. Граматика української мови : Морфеміка. Словотвір. Морфологія : навч. пос. / В. М. Бойко, Л. Б. Давиденко. – К. : ВЦ «Академія», 2014. – 240 с.
2. Горпинич В. О. Українська словотвірна дериватологія : навч. пос. / В. О. Горпинич. – Дніпропетровськ : Б.в., 1998. – 189 с.
3. Горпинич В. О. Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір. Морфонологія : навч. пос. / В. О. Горпинич. – К. : Вища школа, 1999. – 207 с.
4. Козленко І. В. Морфемологія. Словотвір / У кн. : Сучасна українська мова : Морфологія : підручник // Л. А. Алексієнко, О. М. Зубань, І. В. Козленко ; за ред. проф. А. К. Мойсієнка. – К. : Знання, 2013. – 524 с.
5. Плющ М. Я. Граматика української мови : У 2 ч. / Ч. 1. Морфеміка. Словотвір. Морфологія : підручник / М. Я. Плющ. – К. : Вища шк., 2005. – 286 с.
6. Сучасна українська літературна мова : підручник / За ред. проф. А. П. Грищенка. – К. : Вища школа, 1997. – 493 с.
7. Сучасна українська літературна мова : підручник / За ред. проф. М. Я. Плющ. – К. : Вища школа, 2000. – 430 с.

Допоміжна література

1. Гуйванюк Н. В. Схеми, таблиці, тести : навч. пос. / Н. В. Гуйванюк, О. В. Кардашук, О. В. Кульбабська. – Львів : Світ, 2005. – 304 с.
2. Дудик П. С. Сучасна українська мова : Завдання і вправи : навч. пос. / П. С. Дудик, В. М. Литовченко. – К. : ВЦ «Академія», 2007. – 264 с.
3. Земская Е. А. Современный русский язык : Словообразование : уч. пос. / Е. А. Земская. – М. : Просвещение, 1973. – 304 с.
4. Карпіловська Є. А. Суфіксальна підсистема сучасної літературної української мови : Будова та реалізація : монографія / Є. А. Карпіловська. – К. : Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України, 1999. – 297 с.
5. Касевич В. Б. Морфонологія : монографія / В. Б. Касевич. – Л. : Изд-во ЛГУ им. А. А. Жданова, 1986. – 169 с.
6. Клименко Н. Ф. Словотвірна морфеміка сучасної української літературної мови : монографія / Н. Ф. Клименко, Є. А. Карпіловська. – К. : Наукова думка, 1998. – 161 с.
7. Клименко Н. Ф. Основи морфеміки сучасної української мови : монографія / Н. Ф. Клименко. – К. : Наукова думка, 1998. – 182 с.
8. Лінгвістичний аналіз : Практикум : навч. пос. / За ред. Г. Р. Передрій. – К. : ВЦ «Академія», 2005. – 256 с.
9. Лопатин В. В. Русская словообразовательная морфемика : Проблемы и принципы описания : монографія / В. В. Лопатин. – М. : Наука, 1977. – 315 с.
10. Плющ М. Я. Сучасна українська літературна мова : Збірник вправ : навч. пос. / М. Я. Плющ, О. І. Леута, Н. П. Гальона. – К. : Вища школа, 2003. – 287 с.

11. Русская грамматика : В 2-х т. / Ред. колл. : Н. Ю. Шведова, Н. Д. Арутюнова, А. В. Бондарко и др. – М. : Наука, 1980. – Т. 1. – 784 с. (Фонетика. Фонология. Ударение. Интонация. Словообразование. Морфология).
12. Словотвір сучасної української літературної мови : монографія / І. І. Ковалик, А. П. Грищенко, В. М. Русанівський та ін. ; за заг. ред. проф. М. А. Жовтобрюха. – К. : Наукова думка, 1979. – 407 с.
13. Современный русский язык : учебник / В. А. Белошапкова, Е. А. Земская, И. Г. Милославский, М. В. Панов ; под ред. проф. В. А. Белошапковой. – М. : Высшая школа, 1981. – 560 с.
14. Сопоставительная грамматика русского и украинского языков : монография / Г. Д. Басова, А. В. Качура, А. В. Кихно и др. – К. : Наукова думка, 2003. – 534 с.
15. Тараненко О. О. Актуалізовані моделі в системі словотворення сучасної української мови (кін. ХХ–ХХІ ст.) : монографія / О. О. Тараненко. – К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2015. – 248 с.
16. Тихонов А. Н. Современный русский язык : Морфемика. Словообразование. Морфология : учебник / А. Н. Тихонов. – М. : Цитадель-трейд, 2002. – 464 с.
17. Чурганова В. Г. Очерк русской морфологии : монография / В. Г. Чурганова. – М. : Наука, 1973. – 239 с.

Довідкова література

1. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов / О. С. Ахманова. – М. : Советская энциклопедия, 1966. – 609 с.
2. Вакарюк Л. О. Український словотвір у термінах : Словник-довідник / Л. О. Вакарюк, С. Є. Панцьо. – Тернопіль : Джура, 2007. – 260 с.
3. Ганич Д. І. Словник лінгвістичних термінів / Д. І. Ганич, І. С. Олійник. – К. : Вища школа, 1985. – 360 с.
4. Карпіловська Є. А. Кореневий гніздовий словник української мови : Гнізда слів з вершинами – омографічними коренями / Є. А. Карпіловська – К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2002. – 912 с.
5. Полюга Л. М. Словник українських морфем / Л. М. Полюга. – Львів : Світ, 2001. – 448 с.
6. Сікорська З. С. Українсько-російський словотворчий словник / З. С. Сікорська. – К. : Освіта, 1995. – 255 с.
7. Тихонов А. Н. Словообразовательный словарь русского языка : В 2-х т. Ок. 145000 слов / А. Н. Тихонов. – М. : Рус. яз., 1985. – Т. 1. – 856 с.; Т. 2. – 886 с.
8. Українська мова : Енциклопедія / Ред. кол. : В. М. Русанівський, О. О. Тараненко, М. П. Зяблюк та ін. ; 2-ге вид., випр. і доп. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. – 824 с.
9. Цыганенко Г. П. Словарь служебных морфем русского языка / Г. П. Цыганенко. – К. : Рад. шк., 1982. – 240 с.
10. Языкознание : Большой энциклопедический словарь / Ред. колл. : В. Н. Ярцева (гл. ред.), Н. Д. Арутюнова, В. А. Виноградов и др. ; 2-е изд. – М. : Научное изд-во «Большая Российская энциклопедия», 1998. – 685 с.

Плани і завдання до практичних занять розділу II

Практичне заняття № 7

Тема: Дериватологія. Основні поняття дериватології

ПЛАН

1. Поняття словотвору, його предмет, об'єкт і завдання.
2. Лексична деривація і формотворення.
3. Похідна і твірні основи. Словотвірна база і словотвірний формант.

Контрольні питання

1. У чому полягає полісемічність термінів *словотвір* і *деривація*?
2. Що вивчає (досліджує) *синхронічний* і *діахронічний словотвір*?
3. Визначте предмет, об'єкт і завдання словотвору.
4. З якими лінгвістичними дисциплінами пов'язаний словотвір? У чому виявляється цей взаємозв'язок?
5. У чому сутність термінів *лексична деривація* і *синтаксична деривація*?
6. Чим відрізняються лексичні деривати від синтаксичних? Коли лексичні й синтаксичні деривати можуть поєднуватися?
7. Що таке *формотворення*? Яка наука вивчає творення форм слів?
8. Поясніть відмінність між формотворенням і словотворенням?
9. Які типи слів виділяють з погляду дериватології?
10. Зіставте поняття *твірної* і *похідної основ*. Що є між ними спільного й у чому полягає принципова відмінність між ними?
11. Що таке *словотвірний формант*? Визначте типові ознаки словотвірного форманта.
12. Поміркуйте: який словотвірний формант мають складні слова?
13. Що таке *словотвірна база*?
14. Чим словотвірна база відрізняється від твірної основи?
15. Які є типи словотвірних баз? Наведіть власні приклади.
16. Яке співвідношення встановлюється між словотвірною базою і похідним словом?

Вправи і завдання

Вправа 30. Оберіть з дужок твірну основу для похідного слова.

Відповідь обґрунтуйте.

Зразок:

Безболісно (біль, боліти, болісний, безболісний, болісно).

Без-бо́лісно ← **бо́лісно** та **безбо́лісн-о** ← **безбо́лісн-ий**. Прислівники цього словотвірного типу характеризуються тим, що їхнє походження мотивується або прислівником (тоді формантом виступає префікс), або прикметником (тоді формантом виступає суфікс). Отже, аналізоване слово має дві твірні основи, оскільки обидві характеризуються формально-семантичною близькістю щодо похідного прислівника *безбо́лісно*.

I. Надплановий (план, плановий, планувати); лісник (ліс, лісний, лісовий); підводний (водяний, водний, вода); вірність (вірний, вірити, віра); виписка (виписати, виписаний, писати); подарунок (дар, подарувати, дарунок, дарований); підкладка (класти, підкладаючи, підкладати, підкласти); безнастанно (настати, безнастанність, безнастанний); землемір (земля + міряти; земля + міра; земний + міряти).

II. Безвідповідальний (відповідальність, відповідально, відповідальний, відповідати); безладний (лад, ладний, ладно); нарукавник (рукав, рукавний, нарукавний); міжпланетний (планета, планетний, планетарний); безболісно (біль, боліти, болісний, болісно); вранці (ранковий, ранок, рано); по-домашньому (дім, домашній, удома); перекочуватися (котитися, перекочувати, катати); миротворець (мир + творити; мир + творець; мирний + творити).

Вправа 31. Визначте для поданих слів словотвірну базу (СБ) і твірну основу (ТО), а в самих словах – словотвірний формант (СФ).

Зразок:

Наводні́ти ← *во́дн-ий*. СБ – *во́дний*. ТО – *водн-*. СФ – *на-...-и-*.

I. Вигін, навкруги, бігом, перстень, омислити, учений (субстантивовані прикметники).

II. Звуконаслідування, опис, сповна, надпотужний, збільшити, злива.

III. Сімсот, будь-чий, розщедритися, виплачений, генерал-губернаторський, залізобетон.

Вправа 32. У поданих словах визначте твірну основу і словотвірний формант. Слова запишіть так, щоб кожне попереднє слово було твірним для наступного.

Зразок:

Навесні́, по-весняно́му, весна́, весняні́й, весні́ти, весня́нка, весняно́, весняно́-польови́й, веснянкува́тий, весняночка́, веснянкува́тість, повесні́ти.

Весн-а́ → весня́н-ий → весня́нк-а → весня́нк-увáт-ий → весня́нкува́т-ість.

Весн-а́ → весня́н-ий → весня́нк-а → весняно́чка.

Весн-а́ → весня́н-ий → по-весня́н-о́му.

Весн-а́ → весня́н-ий → весня́н-о.

Весн-а́ → весня́н-ий → весняно-польов-ий.

Весн-а́ → весн-і́-ти → по-весні́-ти.

Весн-а́ → навесні́.

I. Земляний, земляк, земний, земля, земелька, землянка, наземний, земляцтво, підземелля, заземлити, землистий, надземний, заземлений, підземний.

II. Водичка, обводнити, водиця, обводняти, обезводнити, вода, водяний, водноспортивний, водний, безводний, підводний, водник, підводник, підводний, водовоз.

III. Хід, вихід, виходити, ходити, виходжений, перехід, переходити, хідник, приходити, прихід, ходовий, місяцехід, відхід, відходити.

Вправа 33. Визначте у поданих словах словотвірний формант (афікси + морфонологічні засоби).

Зразок:

Криж-ан-ий ← криг-а. СФ: суфікс -ан- + альтернація /г:ж/ + зміна акцентуації $\acute{R} \rightarrow \acute{F}$.

Ручка, розграфлений, гірський, Туреччина, перекуплений, відбій, вечоріти, увечері, виїжджений, справедливий, вовчище.

Вправа 34. Запишіть текст, визначте пропущені орфограми й пунктограми. Випишіть із тексту похідні слова, доберіть до них словотвірну базу, визначте твірну основу й словотвірний засіб.

Розвалювалася... темрява з/під неї виходила з...мля виб...гала вода (і, й) вил...тав жайворонок. Ах як йому провів...никові в...сни хотілося скоріше побачити со...нце (і, й) поєднати (у, в) доброму звуч(а, н, нн)і землю (і, й) небо. Дол...тівши до/с...редини між ними він повис (у, в)/до/світі дрібно/дрібно затр...потів ще во(г, х)кими з туманцем крил...цями (у, в)дарив (у, в) не/видимі ц...мбали та (і, й) про(л,лл)яв ще (і, й) ро...бри(с,з)кав струмок срібла (і, й) зачарував ним ще сизе небо ще чорну землю (і, й) свою сірен...ку дрібну жіночку що пр...грілася груд...ми до борозни (і, й) (у,в)тішалася... який (у,в) неї славний муж (і, й) думала які (у, в) них (у, в) житечку виростуть гарні та співучі дітки. Їй те/ж хотілося (у, в) небо покупатис... (у, в) тому сріблі що видобував чоловік та мала земні турботи о/тут (у, в) борозен...ці треба будувати гніздечко (і, й) так будувати що/б не/помітила їх ні/людина ні/злодійкувата сорока ні о/той яструб що два дн(і, я) сумовито виквилював над цим полем не/давав мужу співати а їй зносити у дз...обику те що люди наз...вають... будівел...ним матеріалом.

154 слова

М. Стельмах

Практичне заняття № 8

Тема: Поняття мотивації.

Типи мотиваційних відношень у дериватології

ПЛАН

1. Поняття мотивації.
2. Безпосередня та опосередкована мотивація.
3. Бінарна й одинарна мотивація.
4. Пряма, переносна і периферійна мотивація.
5. Словотвірне значення.

Контрольні питання

1. Як пов'язані між собою твірне слово з похідним?
 2. Що вивчає *мотивологія*? Що таке *мотивація*?
 3. Яке слово називається *мотивованим*? Які його ознаки?
- Відповідь проілюструйте власними прикладами.
4. Яка мотивація називається *вихідною*, а яка – *невихідною*?
 5. Що таке *безпосередня мотивація*? Наведіть власні приклади.
 6. Чому словотвірні пари типу *безвідмовний* ← *відмова*, *безстрашний* ← *страх* пов'язані відношеннями безпосередньої мотивації, а не опосередкованої?
 7. Яку мотивацію називають *опосередкованою*? Наведіть власні приклади.
 8. Які види опосередкованої мотивації розрізняють? Поясніть на власних прикладах.
 9. У яких випадках словотвірна мотивація виступає як безпосередня, а в яких – як опосередкована? Поясніть.
 10. Що таке *одинарна* й *бінарна мотивація*? Наведіть по п'ять власних прикладів одинарної і бінарної мотивації.
 11. Які види мотивації називають *супровідними*?
 12. Чому одинарна мотивація є *основною*?
 13. Чим *пряма мотивація* відрізняється від *метафоричної*?
 14. Чи існують, крім прямої і метафоричної, інші види мотивації? Наведіть власні три-чотири приклади.
 15. Що розуміють під *словотвірним значенням* (СЗ)? Якими дефініціями СЗ оперують у науковій літературі?
 16. Яке СЗ називають *загальним*, а яке – *конкретним*? Наведіть власні приклади.
 17. Що таке *одноструктурні слова*? Наведіть приклади.
 18. У чому сутність поняття *словотвірна структура слова*? Які слова її мають, а які – ні?

19. Яке СЗ називають *модифікаційним*? Наведіть власні приклади.
20. Яке СЗ називають *мутаційним*? Наведіть власні приклади.
21. Яке СЗ називають *синтагматичним*? Наведіть власні приклади.
22. Яке СЗ називають *транспозиційним*? Наведіть власні приклади.

Вправи і завдання

Завдання 7. Наведіть п'ять власних прикладів метафоричної мотивації, обґрунтовуючи відповідь шляхом з'ясування лексичного значення твірного слова.

Вправа 35. Які з наведених пар пов'язані відношеннями безпосередньої та опосередкованої мотивації? Відповідь обґрунтуйте.

Зразок:

Ділити – *поділ*, *ділити* – *ділення*, *ділити* – *відділити*.

Ділити → ... → *поділ-Ø* (→*по-ділити*→): пов'язані відношеннями опосередкованої мотивації, оскільки між твірним і похідним є похідне слово *поділити*, а похідне *поділ* відрізняється від твірного *ділити* двома словотвірними засобами – префіксом *по-* та нульовим суфіксом;

ділити → *ділення*: пов'язані відношеннями безпосередньої мотивації, бо твірне й похідне характеризуються найближчими структурно-семантичними відношеннями, між якими не може існувати будь-який інший похідний елемент, а похідне від твірного відрізняється лише одним словотвірним засобом – суфіксом *-енн-*;

ділити → *відділити*: пов'язані відношеннями безпосередньої мотивації, тому що твірне й похідне характеризуються найближчими структурно-семантичними відношеннями, між якими не може існувати будь-який інший похідний елемент, а похідне від твірного відрізняється лише одним словотвірним засобом – префіксом *від-*.

I. Музика – музикальність, музика – музикант, музика – музичний; вчити – вчитель, вчити – навчання, вчити – вчителювання; купити – відкуп, купити – викупивши, купити – купівля.

II. Розповідати – розповідь, розповідати – розповідний, розповідати – розповідач; ясний – роз'яснення, ясний – ясніти, ясний – ясно; весло – веслування, весло – веслувальник, весло – веслувати.

Вправа 36. Визначте для поданих слів твірні. З'ясуйте, якими відношеннями вони поєднані (відношеннями одинарної/бінарної мотивації; відношеннями прямої/метафоричної/периферійної мотивації).

Зразок: *Нерідко* – прислівник.

1. *Нерідко-о* ← *нерідкий* і *не-рідко* ← *рідко*. Слово *нерідко* пов'язане з твірними відношеннями бінарної мотивації, тому що мотивується одночасно двома словами, що відрізняються від нього однаковою кількістю формантів – суфіксом *-о* або префіксом *не-*.

2. *Нерідко* ‘те, що буває досить часто’ і *нерідкий* ‘той, що буває досить часто’ та *рідко* ‘те, що буває, трапляється нечасто’. У цьому разі слова пов’язані відношеннями прямої мотивації, бо похідне та обидва його твірні мають пряме лексичне значення.

I. Західняк, боягузтво, швидкоплинність, перевантаження, грузнути.

II. Болгарія, болгарський, командир, генерал, чорнило.

III. Книгарня, поназбирати, відлюддя, по-турецьки (кава), по-турецьки (говорити).

Вправа 37. Визначте словотвірне значення (СЗ) поданих слів та його різновид. На підставі чого це можна зробити?

Зразок: Футболіст – іменник.

1. *Футбол-іст* ← *футбол-Ø*.

2. Загальне СЗ – ‘особа за родом діяльності, професією’.

3. Конкретне СЗ – ‘особа, яка грає у футбол’.

4. Це мутаційне СЗ, бо значення похідного слова відрізняється від значення твірного, а різниця в семантиці виражається СФ: похідне слово має мутаційний морф – суфікс *-іст*.

I. Прикордонник, піаніст, доброта, нечіткий, впевнено, гірський.

II. Підкласти, червоनावий, контрреволюційний, надпис, перегородити, записавши.

III. Безвідповідальність, боягузтво, пояснення, промінчик, газетяр, приярок.

Вправа 38. Запишіть текст, визначте пропущені орфограми і пунктограми. Випишіть з тексту похідні слова, що перебувають зі своїми твірними у відношеннях а) бінарної мотивації та б) переносної мотивації.

Чи (з, с, зі, із) ногайс...кого боку йти чи (з, с)пускатися від татів² (з, с, зі, із) голубих лісистих гір на плато за річ...кою (К, к)ачею ні/звідти ні/звідти не/побачиш... сер...цевини (К, к)римс...кої (З, з)емлі (Б, б)ахчисара(ю, я) поки не/стан(е, и)ш... над самим краєм ущел...ни. Дві головаті чуд...рнац...кі скелі зуп...нилис... над кручами (і, й)дуч(и, і) одна/одній на/зустріч. Стан... на одній (з, с, зі, із) них (і, й) перед очима відкриє...я пан...рама продовгуватого міста. Воно (у, в)тікає від п...шноти з...лено/верхого (Х, х)ан...с...кого (П, п)алац(а, у) (і, й) хмаро/дерних м...наретів (у, в)/низ оба/біч... гн...лої річ...ки Чурук-су. Мален...кі загоро(ж, дж)е(н, нн)і каміно/сті(н, нн)ям хати біжат... нал...заюч(и, і) одна/на/одну юрмля...я біля не/віл...нич...ого (і, й) соля(н, нн)ого базарів що к(е, и, і)шат... біля підні(ж, жж)...я Топ-каї (і, й) (з, с)ляка(н, нн)і галасом та зойком ро(з, с)бігаю...я (у, в)

² *Тати* (віровідступники) – так степові татари називали гірських татар.

рівний степ мол...товно пр...падаюч(и, і) перед в(є, и)лич...ними ротондами (Х, х)анс...ких (У, у)с(є, и)пал...ниц... (у, в) Екс-юрті. (У, В)гору б...р...гами Чурук-су місто (з, с)п...нає...я ва(шч, щ, жч)є. Склі що/раз бли(шч, щ, жч)є (з, с)ходя...я (з, с)т...скаю...я давлят... одна/на/одну заступаюч(и, і) вхід до (К, к)араїмс...кої (Ф, ф)ортеці (Ч, ч)уфут-(К, к)але хатки маліют... щ(є, и)зают... місто зар...ває...я (у, в) п...чери про/те (у, в)перто повзе ущел...нами Маріям (і, й) Ашлама-дере поки (у, в)/решті його (з, с)пинят... гори: годі!

152 слова

Р. Іваничук

Практичне заняття № 9

Тема: Одиниці дериватології

ПЛАН

1. Словотвірна пара. Словотвірний ланцюг.
2. Словотвірне гніздо.
3. Словотвірна парадигма.
4. Словотвірний тип.
5. Словотвірна категорія.

Контрольні питання

1. Що називають *словотвірною парою*? Наведіть власні приклади 10 різних за СЗ словотвірних пар.
2. Що таке *словотвірний ланцюг* (СЛ)? Наведіть 3 приклади власних СЛ.
3. Що таке *словотвірне гніздо* (СГ)? Які дефініції СГ є в науковій літературі?
4. Що називають *словотвірною парадигмою* (СП)? Яке поняття і чому більше за обсягом – СГ чи СП?
5. Які ще дефініції СП ви знаєте? Дайте визначення конкретній і типовій СП.
6. Що розуміють під *словотвірною категорією* (СК)?
7. Які дефініції СК ви знаєте?
8. Що таке *словотвірний тип* (СТ)? Наведіть власні приклади.
9. У чому сутність понять *продуктивний СТ* і *непродуктивний СТ*? Наведіть власні приклади.
10. У чому сутність понять *регулярний СТ* і *нерегулярний СТ*? Наведіть власні приклади.
11. Чи тотожними є поняття СТ і СМ (словотвірної моделі)? Відповідь обґрунтуйте власними прикладами.

Вправи і завдання

Вправа 39. Визначте, чи є подані групи слів словотвірними ланцюгами? Виділіть твірні основи та словотвірні форманти.

Зразок:

Бéрег – береговíй – узберéжжя.

Ця група слів не становить словотвірний ланцюг, оскільки обидва похідні – *береговíй* та *узберéжжя* – перебувають на одному ступені похідності: *бéрег-Ø* → *берег-ов-ий* і *бéрег-Ø* → *уз-берéжж-Ø-я*.

Лю́ди – лю́дяний – лю́дяність.

Ця група слів становить словотвірний ланцюг, оскільки іменник *лю́ди* є базою для творення прикметника *лю́дяний* (*лю́д-и* → *лю́д-ян-ий*), а останній є базою для творення іменника *лю́дяність* (*лю́дян-ий* → *лю́дян-ість*): *лю́д-и* → *лю́д-ян-ий* → *лю́дян-ість-Ø*.

I. Сад – садовий – садівник; сад – саджати – саджанець; білий – білити – побіливши; квіт – квітка – квітчастість; квіт – квітник – квітникар – квітникарський;

II. Старий – застаріти – застарілий; ліс – лісок – лісочок; ліс – лісовий – лісовик – лісовичок; густий – густити – густуватий; міф – міфологія – міфолог.

Вправа 40. Побудуйте словотвірні ланцюги від поданих слів (обсяг словотвірного ланцюга – не менше 4 слів з урахуванням вихідного).

Зразок:

Громі́ти → розгрома́ти → розгрома́ → розгрома́ний → розгрома́но: гро́мі-ти → роз-громи́ти; розгро́мі-ти → розгрома́-Ø-Ø; розгрома́-Ø-Ø → розгрома́-н-ий; розгрома́н-ий → розгрома́н-Ø.

I. Гора, зоря, глиб, два, бігти.

II. Село, нести, рідкий, писати, воля.

Вправа 41. Побудуйте словотвірні гнізда від непохідних слів (зразок виконання див. у п. 9.2).

1) дім; 2) новий; 3) три; 4) везти.

Вправа 42. Подайте конкретну і типову словотвірні парадигми до поданих слів (зразок виконання див. у п. 9.3).

1) гора; 2) ясний; 3) один; 4) класти.

Вправа 43. Визначте через спільність словотвірних значень (СЗ) і способів словотворення (СС) словотвірні категорії (СК) прикметників.

Зразок:

Зеленува́тий – білува́тий, червона́вий. СЗ (конкретне) – ‘відтінок кольору’. СС – морфемний, афіксальний, суфіксальний: *зелен-ува́т-ий* ← *зеле́н-ий*; *біл-ува́т-ий* ← *бі́л-ий*; *червон-а́в-ий* ← *черво́н-ий*. СК недостатнього ступеня вияву ознаки.

I. Заміський, тисячний, кислуватий, солоденький, зубатий.

II. Землистий, довжелезний, шістнадцятий, приморський, ірреальний.

Вправа 44. Визначте продуктивність/непродуктивність словотвірного типу.

Зразок: Дénний – прикметник.

1) Дén-н-ий ← *день*, річ-н-ій ← *рік*, місяч-н-ий ← *місяць*.

2) Похідні слова належать до класу прикметників і утворені від іменникових основ.

3) Характеризуються спільністю семантичного співвідношення між похідним і твірним словом: мають спільне СЗ ознаки предмета в часовому плані.

4) Утворені суфіксальним способом за допомогою тотожного словотвірного форманта *-н-*. Тип продуктивний.

I. Зеленіти, приходити, пісняр, щотижня, безрогий.

II. Історизм, докричатися, потроїти, відвертість, відкриття.

Вправа 45. Запишіть текст, визначте пропущені орфограми і пунктограми. Випишіть з тексту похідні дієслова, які належать до продуктивних словотвірних типів.

Пр(а, о)/баба л...жит... на/столі під (Б, б)огами дідова мати (з, с)горнувши руч...чки і те/ж по/своєму не/наче посміхаючис... що (у, в)же ні/хто тепер її не/буде ні/дратувати ні/докоряти довгим жи(т, тт)ям набігавшис... і наколовши босі ноги за сто з чимос... років л...жит... т...хен...ко (у, в)же головою до царів (і, й) князів (і, й) (С, с)трашного (С, с)уду закрилис... (у, в)се/видящі вічки ущухла народна пристрас...на її творчіс...т... і всі її прокля(т, тт)я не/мов/би вил...тіли (з, с) хати разом з душ...ю. Ой коли/б хто знав яка/то радіс...т... коли вм...рают... пр(а, о)баби особливо з...мою в старен...ких хатах! Яка/то втіха! Хата (у, в)/раз стає в...ликою повітр...я чисте і світло як у раю. Я хутко зл...заю на запіч...ок зві(дт, тт)и плигаю (у, в) дідові валян...ці (і, й) повз старців виб...гаю стрім/голов на/двір. А на/дворі со...нце гріє. Голуби літают... ні/ким не/прокляті. П(и, і)рат в...селий грає лан...цюгом і дротом. На дра(н, нн)ій стрі(с, х)і пів...н... піє. Гуси з кабаном їдят... щос... з одного корита (у, в) повній згоді. Горобці цвірін...кают... . Бат...ко труну струж(е, ить). Сніг ро(з, с)тає. Зі стріх вода капле...

159 слів

О. Довженко

Практичне заняття № 10
Тема: Поняття морфонеми.

Морфонологічні процеси при словотворенні

ПЛАН

1. Морфонологія і поняття морфонеми.
2. Морфонологічні процеси при словотворенні.
3. Питання про субморфи.

4. Види альтернатив при словотворенні.
5. Поняття морфологічної моделі.
6. Наголос у процесі словотворення. Поняття акцентно-дериваційного типу.

Контрольні питання

1. Чому морфемна структура слова зазнає модифікацій під час словотворення?

2. Що вивчає *морфологія*? Визначте її об'єкт, предмет і завдання.

3. Чому морфологія належить до проміжних рівнів мовної системи?

4. Що таке *морфонема*? У чому полягають розбіжності в поглядах на морфонеми в сучасній лінгвістиці?

5. У чому виявляється специфіка морфологічних явищ?

6. Що таке *альтернація* та *інтерфіксація*? Чим відрізняються ці явища?

7. У чому сутність явища *інтерференції*? Чому інтерференцію не слід ототожнювати з фонетичною гаплогією?

8. Чим відрізняється *усічення* (елізія) від *інтерференції*?

9. При творенні яких слів спостерігається *усічення* твірної основи?

10. Визначте, правильним чи помилковим є твердження: «Іменник *прихід* утворено від дієслівної основи *приходи-ти* шляхом усічення».

11. У чому виявляється *синтагматичність* і *парадигматичність* українського наголосу?

12. Що таке *акцентуація*? У чому сутність процесу зміни акцентуації похідного слова?

13. Що таке *субморф*? Проаналізуйте зміст цього терміна.

14. У чому полягає різниця між *субморфами* й *асемантемами*?

15. Що таке *морфологічна модель* і *морфологічне правило*?

16. Чим морфологічні моделі формотвірного типу відрізняються від морфологічних моделей словотвірного типу?

17. Чому не слід ототожнювати поняття *словотвірний тип* і *морфологічна модель*?

18. Дайте визначення *альтернаційним* та *інтерфіксальним* морфологічним моделям дериваційного типу, проілюструвавши їх власними прикладами.

19. Дайте визначення *інтерференційним* та *елізійним* морфологічним моделям дериваційного типу, проілюструвавши їх власними прикладами.

20. Дайте визначення *акцентно-дериваційним* і *комбінованим* морфологічним моделям, проілюструвавши їх власними прикладами.

21. Що таке *акцентно-дериваційний тип*? Які чинники зумовлюють *рухомість* – *нерухомість* наголосу при словотворенні?

22. Що спільного й відмінного між *словотвірним типом* й *акцентно-дериваційним*?

Вправи і завдання

Завдання 8. Запишіть 7 пар слів, співвідносних за суфіксом та субморфом. Поясніть, чому омонімічне фонемне сполучення в другому слові не є афіксом, а в першому слові є?

Завдання 9. Запишіть 10 пар слів, які належать до різних словотвірних типів і характеризуються зміною акцентуації при словотворенні. Визначте акцентно-дериваційний тип.

Вправа 46. Подайте історичний коментар до альтернацій голосних у словотвірних парах сучасної української мови. Визначте морфонеми.

Зразок:

Ніч → *ночувáти*: чергування /i/ : /o/. Воно зумовлене:

- 1) занепадом редукованих у слабкій позиції (др. *ночь* → *ночевати*);
- 2) зміною кількості та якості складів: два відкритих склади перетворилися на один закритий (др. *но-чь* → *ноч'* → *ноч*);
- 3) виникненням компенсаційного подовження в новозакритому складі (*нѣч*);
- 4) втратою подовженого голосного і подальшою його дифтонгізацією (*нѣч* → *нѣоч* → *нѣч*);
- 5) заміною дифтонга якісно новим голосним переднього ряду *i* (*нѣч* → *ніч*);
- 6) у похідному слові, де не було редукованих (др. *ночевати* → *ночувáти*), зберігся етимологічний *о*.

Гора → підгір'я (вихідні форми: др. *гора* → *подъгорье*), шести → шостий (др. *шести* → *шестый*), глотка → глитати (др. *глытка* → *глытати*), мести → вимітати (псл. *mĕttĕj → vŭmĕtātĕj, др. *мести* → *вымѣтати*).

Вправа 47. Подайте історичний коментар до альтернацій приголосних у словотвірних парах сучасної української мови. Визначте морфонеми.

Зразок:

Сух-ій → *суш-О-а*: чергування /x/ : /u/. Воно зумовлене сполученням задньоязикового *x з наступним *j:

- 1) *x + *j → *x'j: *sŭxjā → *soux'ja (відбувається регресивна асиміляція за м'якістю задньоязикового *x унаслідок впливу на нього постійно м'якого *j);

2) *x'j → *š'j: *soux'ja → *suš'ja (відбувається регресивна асиміляція за місцем і способом творення, результатом чого стає виникнення якісно нового звука – постійно м'якого шиплячого *š');;

3) *š'j → *š': *suš'ja → *suš':a (наступним етапом є прогресивна асиміляція приголосним *š' приголосного *j, унаслідок чого виникає подовжений палатальний шиплячий *š':);;

4) *š': → *š'': *suš':a → *suš'a (згодом подовжений палатальний шиплячий *š'': утрачає довготу й перетворюється на приголосний звичайної тривалості *š');;

5) *š' → ш': *suš'a → др. соуш'а (після розпаду праслов'янської мови-основи давньоруські діалекти успадкували м'який шиплячий);;

6) ш' → ш: др. соуш'а → укр. *суша* (на староукраїнському ґрунті відбувається депалаталізація шиплячих, хоч шиплячі у сполученні з голосними непередньої артикуляції стверділи значно раніше; цей приголосний і був успадкований українською мовою);;

7) у твірному слові кінцевий основи *x змін не зазнав, бо не сполучався ані з голосними переднього ряду, ані з постконсонантним *j, отже, псл. *sux-ъ (ъjъ) → укр. *сух-ій*.

Умовно це можна відтворити так:

*x + *j → *x'j → *š'j → *š': → *š' → ш' → ш:

*souxja → *soux'ja → *suš'ja → *suš':a → *suš'a : др. *соуш'а*, укр. *суша*, тому псл. *soux-ъ → *souxjā / *sux-ъ → *sux'ja / *sux-ъ → *suš'ja / *sux-ъ → *suš':a / *sux-ъ → *suš'a, др. соух-ъ (-ьи) → соуш'а, укр. *сух-ій* → *суша*.

Порох → порошина, носити → зношений, платити → оплачений, бродити → бродіння.

Вправа 48. Утворіть слова суфіксальним способом за допомогою формантів: I) *-ськ-*; II) *-ин-*; III) *-енк-*; IV) *-ин-*; V) *-н-*. Подайте коментар до морфологічних процесів, що супроводжують деривацію.

Зразок:

Збараж-О → *збара-жк-ий*: творення відсубстантивного прикметника за допомогою суфікса *-ськ-* супроводжується альтернацією приголосних /жє/ : /з/ та усіченням твірної основи *збара(жє)-*.

I. Вільнюс, Ніцца, Карабах, Канада, Балхаш, Хорол, Карпати, Петербург, Нью-Йорк, Пекін, казах, Волноваха.

Зразок:

Турецьк-ий → *Туречч-ин-а*: творення відад'єктивного іменника за допомогою суфікса *-ин-* супроводжується альтернацією приголосних /ц'к/ : /чч/.

II. Галицький, одеський, миколаївський, німецький, херсонський, київський, воронезький, гайдамацький, донецький.

Зразок:

Васьк-о → *Васи́-енк-о*, *Васи́-ук-О*: творення прізвищ від іменника за допомогою суфіксів *-енк-*, *-ук-* супроводжується альтернацією приголосних /с'к'/ : /шч/ та зміною акцентуації $\acute{F} \rightarrow \acute{R} \text{ i } \acute{F} \rightarrow \acute{S}$.

III. Палажка, Славко, Ольга, Василь, Кузько, Мелашка, Юсько, млинець, шульга, Іванко, Іван, Юрій, Юрко.

Зразок:

Циганк-а → *цига́нч-ин-О*: творення присвійного прикметника від основи іменника І відміни за допомогою суфікса *-ин-* супроводжується альтернацією приголосних /к'/ : /ч/.

IV. Мелашка, Палажка, мачуха, сестра, вчителька, Ольга, свекруха, Параска, сваха, Тетяна, Вірунька, Людмила, Юра.

Зразок:

Безпе́к-а → *безпе́ч-н-ий*: творення прикметника від основи іменника за допомогою суфікса *-н-* супроводжується альтернацією приголосних /к'/ : /ч/.

V. Пшениця, небезпека, бідолаха, торік, яйце, рука, сіромаха.

Вправа 49. До поданих похідних слів доберіть твірні. Проаналізуйте ці словотвірні пари на предмет морфонологічних процесів, що супроводжують словотворення. Визначте словотвірні форманти (дериваційний афікс + морфонологічне явище). Запишіть до цих словотвірних пар морфонологічні моделі.

Зразок:

Циганк-а → *цига́нч-ин-О*: творення присвійного прикметника від основи іменника І відміни за допомогою суфікса *-ин-* супроводжується альтернацією приголосних /к'/ : /ч/.

Смоленський, французький, вивершений, слухач, викид, дорожній, харків'янин, підземний, супроводжувати, токійський.

Вправа 50. Визначте, у яких словах фіналь є дериваційним афіксом, а в яких – субморфом. Відповідь обґрунтуйте. Користуючись тлумачним словником, з'ясуйте лексичні значення слів.

Зразок:

Знав-е́ць, *грав-е́ць*, *пе́рець*, *сітець*.

1. У словах *знав-е́ць* ← *зна́-ти* і *грав-е́ць* ← *гра́-ти* елемент *-ець'* – це дериваційний суфікс, тому що він є носієм елементарного далі не подільного значення 'особи за видом діяльності', відтворюється і повторюється в багатьох інших іменникових лексемах та служить для їхнього творення, що цілком відповідає визначенню морфеми.

Знаве́ць – 'людина, яка володіє великими знаннями в певній галузі, краще за інших розуміє що-небудь, має тонший смак' [ВТС СУМ 2002: 375]. *Граве́ць* – 1) 'учасник гри; той, хто захоплюється якою-небудь грою,

знавець якоїсь гри' і 2) 'розм. той, хто грає на якому-небудь музичному інструменті' [ВТС СУМ 2002: 195].

2. У словах *перець* і *ситець* елемент *-ець* є субморфом (частиною кореня, яка зовні нагадує суфікс), оскільки не є носієм елементарного далі не подільного значення, отже, не є морфемою.

Пéрець – 1) 'овочева напівкущова або трав'яниста рослина, а також її пряні плоди, що мають вигляд стручків і використовуються для їди або як приправа', 2) 'тропічна повзуча рослина, а також її плоди у вигляді зернят із гірким смаком і праним запахом, що вживаються як приправа' і 3) 'розм. ущипливе глузування, уїдлива дотепність' (ВТС СУМ 2002: 751). *Ситець* – 'тонка бавовняна тканина з вибивним малюнком, рідше однотонна' (ВТС СУМ 2002: 1126).

Міраж, масаж, камуфляж, вінтаж, віраж, екіпаж, пляж, вояж, тоннаж, пейзаж, саботаж, абордаж, такелаж, фактаж, пілотаж, бандаж, корсаж.

Вправа 51. До поданих похідних слів доберіть твірні. Визначте морфемну структуру обох слів дериваційної пари. Користуючись орфоепічним словником, поставте наголоси. З'ясуйте, до яких акцентно-дериваційних типів (АДТ) належать ці словотвірні пари.

Зразок:

1) *відéр-ц-е* ← *відр-ó*;

2) $\acute{R}+S+F \leftarrow R+F$;

3) АДТ – FR (флексійно-кореневий).

I. Обшивний, вишиванка, обтяження, кряжистий, кулінарія, продажний, робітництво.

II. Розшматувати, цементация, цибуління, чавуновий, ядерце, квасолевий, квітчання.

III. Ізраїльський, закрутка, хаотичний, болотяний, болотистий, по-бойовому, знешкодити.

Вправа 52. Запишіть текст, визначте пропущені орфограми і пунктограми. Випишіть похідні слова, творення яких супроводжується морфологічним процесом (зазначте його). Над словами в тексті позначте наголоси.

Нове(л, лл)у (З, з)алізний (О, о)стрів (у, в) романі О. Гончара (Т, т)ронка наз...вають... твором/засторогою. А(д, т)же гу(м, мм)аністич...ні ці(н, нн)ості та/й саме жи(т, тт)я людини часто оп...няє...я під загрозою ц(и, і)в(и, і)л(и, і)зац(и, і)йних проце(сс, с)ів. І як важливо при/ц...ому зб(е, и)р(е, і)гти здатніс...т... сучасної людини до захисту свого ества своїх почу(т, тт)ів. Закоха(н, нн)і через свою ле(г, х)ко/важніс...т... оп...няю...я на війс...ковому кораблі який служит... пол...гоном для ніч...них бомбардуван... їхній чов...н відв...язався і вони не/можут... пов(е, и)рнутися але не/впадают... (у, в)

відчай прагнут... знайти пор...ятунок не/втрачають... своєї людс...кої гідності своїх почу(т, тт)ів. Віталики знайшов спосіб за допомогою скел...ця добути вогн(я, ю) запалив одяг і цей с...гнал помітили на пол...гоні послали за ними кат...р. Довго потім вони не/могли без внутрішн...ого здрига(н, нн)я згадувати про цю пр...году. Головне ж залишитися гідними зва(н, нн)я людини не/зрадити своєї любові.

116 слів

З журналу «Українська мова і література в школі»

Практичне заняття № 11

Тема: Морфемні способи словотворення

ПЛАН

1. Поняття способу словотворення.
2. Типи способів словотворення.
3. Морфемні способи словотворення:
 - 3.1. Афіксальні способи словотворення.
 - 3.2. Складання та його різновиди.
 - 3.3. Способи, що комбінують афіксацію і складання.

Контрольні питання

1. Як визначають *спосіб словотворення* в динамічному й статичному аспектах? Сформулюйте *дефініцію способу словотворення*.
2. Як визначають *спосіб словотворення* в науковій і навчальній літературі? Визначення проілюструйте власними прикладами.
3. Що таке *морфемні* й *неморфемні* способи словотворення?
4. Поміркуйте, чому терміни *морфологічні* й *неморфологічні способи словотворення* є не зовсім вдалими?
5. Які різновиди морфемних способів словотворення ви знаєте? Наведіть власні приклади.
6. У чому сутність *чистих* і *комбінованих* способів словотворення? Наведіть власні приклади.
7. Як визначають *власне афіксальні* та *безафіксні способи словотворення*? Наведіть власні приклади.
8. Схарактеризуйте *суфіксальний*, *префіксальний*, *постфіксальний* і *флексійний* способи словотворення. Наведіть власні приклади.
9. Які є підходи до визначення *безафіксного* та *флексійного* способів словотворення?
10. У чому сутність *чистих* і *комбінованих* способів словотворення? Наведіть власні приклади.
11. Що таке *конфікс*? Які є думки в сучасному мовознавстві щодо конфіксів?
12. Схарактеризуйте *комбіновані афіксальні способи словотворення*. Наведіть власні приклади.

13. Що таке складання?
14. Якими ознаками характеризується *основоскладання*? Наведіть власні приклади.
15. Як називаються слова, утворені шляхом осново- та слово-складання?
16. Чим *словоскладання* відрізняється від *основоскладання*? Наведіть власні приклади.
17. Що таке *зрощення*? Чим відрізняється й чим схоже зрощення та основоскладанням?
18. У чому сутність *аббревіації*? Наведіть власні приклади.
19. Які *типи аббревіатур* ви знаєте? Наведіть власні приклади.
20. Які типи способів, що комбінують *афіксацію* і *складання* ви знаєте? Наведіть власні приклади.

Вправи і завдання

Вправа 53. Запишіть у колонки слова, утворені: а) префіксальним, б) безафіксним, в) префіксально-суфіксальним способами. Поруч з кожним словом подайте твірну основу; визначте дериваційний афікс і позначте наголоси в кожній словотвірній парі.

Зразок:

<i>Префіксальний спосіб</i>	<i>Безафіксний спосіб</i>	<i>Префіксально-суфіксальний спосіб</i>
<i>при-летіти ← леті-ти</i>	<i>прихід-Ø ← прихóд(и)-ти</i>	<i>об-нов-і-ти ← нов-ій</i>

I. Надсвідомість, надлишок, надлюдина, надколінок, наднирковий, надприбуток, надрив, надпис, надпліччя, надбудова, надріз, надтвердий.

II. Наказ, наклад, намова, напарник, нарис, обліт, обнова, обездолений, обезхмарити, очорнити, обіднити, призбирувати, заземлити.

Вправа 54. З'ясуйте, поділивши слова на дві колонки, у яких випадках вони утворені префіксальним способом, а в яких іншим (тобто непрефіксальним). Поруч з кожним словом подайте твірну основу, позначте наголоси в кожній парі; у другій колонці визначте спосіб словотворення.

Зразок:

<i>Префіксальний спосіб</i>	<i>Непрефіксальний спосіб</i>
<i>при-летіти ← леті-ти</i>	<i>зварюва-ль/и-ий ← зварюва-ти</i> (суфіксальний спосіб, супроводжуваний інтерфіксацією)
<i>контр-ата́ка ← ата́к-а</i>	<i>су-зір-ї-а ← зóр-і</i> (префіксально-суфіксальний спосіб)

I. Аморфний, аморальний, апперцепція, револьвер, реевакуація, реанімація, революція, реформація, поступальний, постпозиційний, контрастний.

II. Контрудар, контрольний, профашистський, променевий, античний, антинародний, суперечливий, супермодний, імітувати, іммігрувати.

Вправа 55. З'ясуйте, у яких словах *о* та *е* виконують роль інтерфікса, а в яких інтерфікса немає; у кожному випадку подайте твірні основи, з'ясуйте спосіб творення й позначте наголоси.

Зразок:

Важкохвóрий ← *хвóр-ий* *ва́жко* (голосний *о* виступає в ролі суфікса, який похідне слово зберігає від прислівникової твірної основи; лексико-синтаксичний спосіб – зрощення);

Плòск-о-опу́клий (орф. *плòско-опу́клий*) ← *плòск-ий* і *опу́кл-ий* (голосний *о* виступає в ролі інтерфікса, поєднуючи дві твірні основи; морфемний спосіб творення, складання, основоскладання).

I. Великоваговий, короткочасний, легкотравний, стотисячний, автоколона, стократ, далекосяжний, спідометр, мотопед, пізньостиглий.

II. Самоочищення, картоплезбиральний, життєдайний, віце-президентський, навчально-виховний, екстратайм, самопожертва, лісосушарня, ліро-епічний, шерстепрядильня.

Вправа 56. Запишіть слова, знявши ризик (разом, через дефіс). З'ясуйте, поділивши слова на три колонки, у яких випадках вони утворені шляхом основоскладання, словоскладання, аббревіації чи іншим способом (зазначте його). Поруч з кожним словом подайте твірні слова, у кожній парі позначте наголоси.

Зразок:

<i>Основоскладання</i>	<i>Словоскладання</i>	<i>Абревіація</i>	<i>Інші способи словотворення</i>
<i>лісостéп</i> ← <i>ліс</i> + <i>стéп</i>	<i>магнітолог-</i> <i>астроном</i> ← <i>магнітолог</i> + <i>астроном</i>	<i>Завмаг</i> ← <i>завідувач</i> <i>магазину</i>	<i>лісостéп-ов-ий</i> ← <i>лісостéп</i> (суфіксальний спосіб)

I. Військово/спортивний, ЧНУ, східно/слов'янський, лінгво/стилістичний, історико/філософський, зав/госп, дизель/моторний, десь/інколи, по/соціал/демократичному, м'ясо/молочний, МВС, авто/мото/гурток, купівля/продаж, Мін/юст.

II. Військово/полонений, воєнно/стратегічний, КПІ, генерал/губернаторський, внутрішньо/заводський, рай/вно, південно/східний, Нац/банк, свіжо/зрубаний, давньо/верхньо/німецький, МЗС, жовто/гарячий, залізо/бетонний, м'ясо/заготівельний.

Вправа 57. Визначте в словах твірну основу, словотвірний формант і спосіб словотворення; у словотвірних парах позначте наголоси.

Зразок:

Від-людд-**О**-я ← **люд**-и (префіксально-безафіксний спосіб; акт деривації супроводжується подовженням кореневого приголосного, що виникло внаслідок прогресивної асиміляції «д + ј» у староукраїнський період).

I. Радість, порівну, надвечір'я, окропити, коштовний, згусток, пересохло, пронести, обличчя, невтомний.

II. Дослідник, подорож, віддзеркалюватися, розігріти, знавець, підбігти, береговий, турецький, Туреччина, по-новому.

III. Бурячиння, бугристий, ООН, вигін, опис, промова, універмаг, завсклад, добротворець, мироносний.

Вправа 58. Запишіть текст, визначте пропущені орфограми й пунктограми. Випишіть із тексту похідні слова, утворені одним з морфемних афіксальних способів, доберіть до них словотвірну базу, визначте твірну основу й словотвірний засіб.

Він мені од/разу полюбився цей (А, а)даменко був з н...ого парт(е, и)зан...с...кий г...рой я йому п...р...дав командува(н, nn)я над моїми шахтар(а, я)ми а сам почав муч(а, и)тис... із запале(н, nn)ям л...генів. Давали мені різ...ні порошки (і, й) п...люлі мене ні/чого не/брало хвороба міцно пр...ч(е, и, і)пилася до грудей а треба було до/того (і, й) ховатися та (з, с)/такими л...генями їздити верхи. Адаменко казав що не/кож...ний таке витр(е, и)має і вирішили ми з ним (у, в)зятися за рад...кал...ні ліки а для ц...ого знайшли глухе с...ло куди ні/який німець... не/добігав поклали мене (Р, р)аба (Б, б)ожого на купу сіна на г...р...ячу піч... (і, й) цілий тижден... піч... гріли (і, й) сіно пол...вали водою.

Така там була т...мп...ратура так мене парою проймало стіл...ки крові з мене вийшло що я ві(д, т, ч)чув себе здоровим і вирішив не/вм(е, и)рати а (А, а)даменкові подарував мою стукалку. Ми почали міркувати про з...єдна(н, nn)я обох наших загонів тіл...ки не/знали як розв...язати партійні справи бо мій заг(і, о)н партійний а (А, а)даменків не/зовсім.

149 слів

Ю. Яновський

Практичне заняття № 12

Тема: Неморфемні способи словотворення. Словотвірний аналіз

ПЛАН

1. Поняття про неморфемні способи словотворення. Морфолого-синтаксичний словотвір:

1.1. Субстантивація.

- 1.2. Ад'ективація.
- 1.3. Проніміналізація.
- 1.4. Адвербіалізація.
2. Лексико-синтаксичний спосіб словотворення.
3. Лексико-семантичний спосіб словотворення.
4. Словотвірний аналіз.

Контрольні питання

1. Що розуміють під *неморфемними способами* деривації? Чим відрізняються твірні й похідні слова при неморфемному словотворенні?
2. Що таке *конверсія*? Чому *вербалізація* й *нумералізація* є мовленнєвим, а не мовним процесом?
3. Що розуміють під *субстантивацією*? Що таке *субстантивати*? Які зміни відбуваються при субстантивації?
4. Яка субстантивація називається *мовною*, а яка – *мовленнєвою*? Що таке *повна* й *часткова* субстантивація?
5. Що таке *ад'ективація*? Які частини мови можуть зазнавати ад'ективації?
6. У чому сутність процесу *проніміналізації*?
7. Що таке *адвербіалізація*? Які частини мови можуть *адвербіалізовуватися*?
8. Що таке *декореляція*? Як можна трактувати похідні адвербіальні конструкції з погляду синхронії?
9. Що таке *лексико-синтаксичний спосіб словотворення*? У чому сутність *синхронічного* й *діахронічного* зрощення?
10. Чому *лексико-семантичний спосіб словотворення* розглядають у площині історичної дериватології? У чому його сутність?
11. Визначте мету й завдання *словотвірного аналізу*. Який вид аналізу застосовують для непохідних слів?
12. У чому полягає принципова різниця між морфемним і словотвірним аналізами?
13. Які *одиниці дериватології* обов'язково підлягають розбору під час словотвірного аналізу?
14. Чому не слід сплутувати поняття *морфемна структура слова* і *словотвірна структура слова*?

Вправи і завдання

Завдання 10. Випишіть з творів художньої літератури вісім речень, щоб проілюструвати явища транспозиції: 1) субстантивації, 2) ад'ективації, 3) проніміналізації, 4) адвербіалізації, 5) препозитивації, 6) кон'юнктивації, 7) партикуляції, 8) інтер'ективації.

Вправа 59. Визначте частиномовну належність слів. З'ясуйте, які з них зазнали конверсії (транспозиції). Поясніть, які зміни відбулися в аналізованих похідних порівняно з їхніми твірними.

1. І треба ж, на біду, позаторішню весну, Його лихий поніс чогось за Десну (Є. Гребінка). 2. Як тополя, стала в полі при битій дорозі (Т. Шевченко). 3. «Та цитьте, чортові сороки!» – Юпітер грізно закричав (І. Котляревський). 4. Коли німці бомбили станицю, мати загинула, а хлопчина залишився один (С. Скляренко). 5. Один летів як навіжений (Є. Гребінка). 6. Гола земля, бита крилами вітру, сіріла під олив'яним небом (М. Коцюбинський). 7. Одні одно говорили, а другі друге – і з тих розмов спліталась сітка, у якій ні кінця ні початку (М. Коцюбинський). 8. – Марш мені зараз малину рвати! (М. Коцюбинський). 9. Дід старівся самотою десь у селі на Поділлі (О. Забужко). 10. Сидить батько кінець стола, на руки схилився (Т. Шевченко). 11. Був собі чоловік та жінка, а в них два сини (Скарби мудрості). 12. Цілий день їздові везли нас нескінченною дорогою.

Вправа 60. Визначте спосіб творення поданих слів з погляду синхронії та діакронії.

Замолоду, шістдесят, мати-й-мачуха, чимдуж, супутник, сімнадцять, ромен-зілля, коса, обабіч, триста, зелений, перо, ключ, наново, взимку, вдень.

Вправа 61. Визначте в словах твірну основу, словотвірний формант і спосіб словотворення; у словотвірних парах позначте наголоси.

Зразок:

Від-лю́дд-**О**-я ← **лю́д**-и (префіксально-безафіксний спосіб; акт деривації супроводжується подовженням кореневого приголосного, що виникло внаслідок прогресивної асиміляції «д + ј» у старо-український період).

І. Бездоганий, повсякчасно, несвідомий, всюдихід, дрібніти, сон-трава, гніздитися, капіталовкладення, шестипальний, окислятися.

ІІ. Широкорядний, сороконіжка, вічно, босоніж, профзбори, розмерзатися, короткозорість, повсюди, однотипний, безперешкодний.

Вправа 62. Запишіть текст, визначте пропущені орфограми й пунктограми. Виконайте, керуючись нижчеподаною схемою й зразками, словотвірний аналіз виділених лексем (словоформи поставте в початкову форму).

Між дв(о, у)ма глиня(н, нн)ими скелями що утворюють... вуз...кі ворота (у, в)/горі голубе небо (у, в)/низу чиста як сльоза вода підземні дж...рела тихо ворущат... (і, й) вик...дають... з дна чисті п...р...миті бл(е, и)скуп(и, і) пі(сч, щ)инки що (з, с)палахують... під соняч...ним

пром(е, і)нем як само/цвіти оце і є Пісочкове потік що впадає (у, в) (Т, т)ашан... беруч(и, і) свій початок (у, в) (Г, г)рун...с...ких ярах. В...сною він бурлит... (і, й) грає водою **літом**³ трохи **заспокоює...ся** але ні/коли не/п...р...с...хає. Могут...ні лісові дж...рела щедро живлять... його водою. Пісочкове ві(д, дд)іляє (Т, т)роянівс...кі луки від урочища **(Р, р)ад...ківщина** і для того що/б дістатися того **урви(шч, ш)а** треба пер...ходити потік.

Тимко та Гаврило як най/сил...ніші пер...тягали тачку через воду Йон...ка закачавши штани підп...хав з/заду та пил...нував що/б часом не/звалилося що (з, с) харчів. (У, В) потоці було не/глибоко тому вирішено було штанив не/(з, с)к...дати і пер...бродити по най/мілкішому. **(В, У)хопивши** тачку за ручку Тимко та Гаврило **відважно** ринули (у, в) потік. Холодна як лід дж...рельна вода о...пекла їм ноги і пройшла по вс...ому тілові не/пр...ємною св...рблячкою.

151 слово

Г. Тютюнник

Порядок словотвірного аналізу

1. *Аналізоване слово* (якщо це словоформа, то необхідно подати початкову форму).

2. *Частини мовна належність* із графічним позначенням морфемної структури.

3. *Лексична основа слова* (далі виконується аналіз, якщо слово похідне).

4. *Словотвірна база* (слово, основа слова, словосполучення, декілька слів, декілька основ).

5. *Твірна (-і) основа (и-)* і *словотвірний формант* (подається у вигляді словотвірної пари).

6. *Словотвірне значення* (зазначити, що виражає формант; визначити тип СЗ: модифікаційне, мутаційне, транспозиційне, синтагматичне).

7. *Тип мотиваційних відношень* між твірним і похідним (безпосередня/опосередкована мотивація; одинарна/бінарна мотивація; пряма/метафорична/периферійна мотивація).

8. *Словотвірний ланцюг* (утворити словотвірний ланцюг, початком якого є непохідне слово).

9. *Словотвірна парадигма* (парадигма А, до складу якої входить аналізоване слово; парадигма Б, що утворюється від аналізованого слова).

³ Зразок словотвірного аналізу подано нижче.

10. *Словотвірний тип* (позначити дериваційну модель й подати три словотвірні пари, що їй відповідають; визначити різновид СТ: транспозиційний/нетранспозиційний, модифікаційний/мутаційний, регулярний/нерегулярний, для регулярних – продуктивний/непродуктивний).

11. *Морфологічні явища*, що супроводжують процес деривації.

12. *Акцентно-дериваційний тип* (із зазначенням рухомості/нерухомості наголосу).

13. *Спосіб словотворення*.

Зразки словотвірного аналізу

1. Словоформа – *лі́том*.

2. Аналізоване слово – *адвербіалізований іменник (прислівник)*, складається з 2 морфів: *літ-ом*.

3. Лексична основа – *лі́том*, похідна.

4. Словотвірна база – словоформа ор. відм. одн. іменника *лі́том*.

5. Твірна словоформа – *лі́том*. Словотвірна пара – *лі́т-ом* (іменник в ор. відм. одн.) → *лі́том* (прислівник).

6. Словотвірне значення ‘*темпоральна (часова) ознака дії*’. СЗ – *транспозиційне*.

7. Тип мотиваційних відношень: *безпосередня, одинарна, пряма мотивація*.

8. Словотвірний ланцюг: *лі́т-ом* (іменник) → *лі́том* (прислівник).

9. Словотвірна парадигма:

Парадигма А:

	→ <i>лі́том</i> (прислівник)
<i>лі́т-о</i>	→ <i>лі́тній</i>
	→ <i>лі́тувати</i>

Парадигма Б:

Похідні від аналізованого слова не утворюються.

10. Словотвірний тип будується за моделлю:
субстантивна словоформа в ор. відм. одн. → декореляція флексії -ом:
→ *похідний прислівник з декорельованим суфіксом -ом:*

бі́г-ом → бі́го́м;

лі́т-ом → лі́то́м;

ра́нк-ом → ра́нко́м;

СТ – *транспозиційний, мутаційний, регулярний, продуктивний*.

11. Морфологічні явища процес деривації не супроводжують.

12. Акцентно-дериваційний тип – *Ř* (*кореневий*), *нерухомий*:
лі́т-ом (іменник в ор. відм. одн.) → *лі́то́м* (прислівник).

13. Спосіб словотворення – *неморфемний, конверсія, адвербіалізація*.

1. Словоформа – *заморськими*. П.ф. – *заморський*.
2. Аналізоване слово – *прикметник*, складається з 4 морфів: *за-мор-ськ-ими*.
3. Лексична основа – *заморськ-*, похідна.
4. Словотвірна база – прийменниково-відмінкова форма (*за*) *морем*.
5. Твірна основа – *мор-*. Словотвірний формант – *за-...-ськ-*. Словотвірна пара – *за-мор-ськ-ий* ← *мор-е*.
6. Словотвірне значення ‘ознака предмета, названого твірною основою, за місцем його розташування’. СЗ – мутаційне.
7. Тип мотиваційних відношень: *безпосередня, одинарна, пряма мотивація*.
8. Словотвірний ланцюг: *море* → *заморський* → *по-заморськи*.
9. Словотвірна парадигма:
Парадигма А:

	→ <i>морський</i>
	→ <i>заморський</i>
	→ <i>приморський</i>
<i>мор-е</i>	→ <i>моряк</i>
	→ <i>море-океан</i>
	→ <i>мореплавання</i>
	→ <i>морепродукт</i>
	→ <i>морехід</i> тощо.
- Парадигма Б:
заморськ-ий → *по-заморськи*.
10. Словотвірний тип будується за моделлю:
субстантивна основа + конфікс за-...-ськ-: → *префіксально-суфіксальний прикметник*:
міст-о → *за-мі-ськ-ий*;
мор-е → *за-мор-ськ-ий*;
Дунай-Ø → *за-дунай-ськ-ий*;
СТ – *транспозиційний, мутаційний, регулярний, продуктивний*.
11. Морфонологічні явища процес деривації не супроводжують.
12. Акцентно-дериваційний тип – *Ř* (*кореневий*), *нерухомий*: *мор-е* → *за-мор-ськ-ий*.
13. Спосіб словотворення – *морфемний, афіксальний, суфіксальний*.
1. Словоформа – *прісноводні*. П.ф. – *прісноводний*.
2. Аналізоване слово – *прикметник*, складається з 4 морфів та асемантеми: *прісн-о-вод-н-і*.
3. Лексична основа – *прісноводн-*, похідна.

4. Словотвірна база – словосполучення *прісна вода́*.

5. Твірні основи – **прісн-**, **вод-**. Словотвірний формант – **-н-** + асемантема **-о-**. Словотвірна пара – *прісн-о-во́д-н-ий* ← **прісн-а вод-а́**.

6. Словотвірне значення ‘первинна непроцесуальна ознака, позначена твірним словосполученням’. СЗ – мутаційне.

7. Тип мотиваційних відношень: *безпосередня, одинарна, пряма мотивація*.

8. Словотвірний ланцюг: *прісна вода́* → *прісново́дний* → *прісново́дність*.

9. Словотвірна парадигма:

Парадигма А₁:

	→ <i>прісно</i>
	→ <i>прісне</i> (іменник)
	→ <i>пріснувáтий</i>
<i>прісн-ий</i>	→ <i>прісно́та</i>
	→ <i>опрі́сник</i>
	→ <i>опрі́снок</i>
	→ <i>опрі́сніти</i>
	→ <i>опрі́снити</i>
	→ <i>опрі́снювати</i> тощо.

Парадигма А₂:

	→ <i>води́ця</i>
	→ <i>во́дний</i>
	→ <i>во́дяний</i> (багатий на воду)
<i>вод-а́</i>	→ <i>водя́ний</i> (пов’язаний з водою)
	→ <i>безво́дний</i>
	→ <i>надво́дний</i>
	→ <i>підво́дний</i>
	→ <i>обезво́дити</i>
	→ <i>во́догін</i>
	→ <i>водо́ймище</i>
	→ <i>водомі́р</i> та ін.

Парадигма Б:

прісново́дний → *прісново́дність*.

10. Словотвірний тип будується за моделлю:

субстантивне словосполучення (прикметник + іменник) + інтерфікс

-о- + суфікс **-н-**: → складний суфіксальний прикметник:

загáльн-а осві́т-а → *загáльн-о-осві́т-н-ий*;

легк-а атлéтич-а → *лèгк-о-атлеті́ч-н-ий*;

прісн-а вод-а́ → *прісн-о-во́д-н-ий*;

СТ – *транспозиційний, мутаційний, регулярний, продуктивний*.

11. Процес деривації супроводжують такі морфонологічні явища: інтерфіксація (див. п. 10) і зміна акцентуації (див. п. 12).

12. У слові два наголоси: побічний – на першому корені, *нерухомий*; основний – на другому корені, *рухомий*; акцентно-дериваційний тип – *FR* (флексійно-кореневий), *рухомий*: *прісна вод-а* → *прісн-о-вóд-н-ий*.

13. Спосіб словотворення – *морфемний*, *складання з афіксацією* (комбінований), *основоскладання з суфіксацією*.

Практичне заняття № 13

Тема: Способи творення іменників і прикметників

ПЛАН

1. Способи творення іменників:
 - 1.1. Суфіксальний словотвір іменників, утворених від субстантивних основ.
 - 1.2. Суфіксальний словотвір іменників, утворених від ад'єктивних основ.
 - 1.3. Суфіксальний словотвір іменників, утворених від вербативних основ.
 - 1.4. Суфіксальний словотвір іменників, утворених від числівникових основ.
 - 1.5. Нуль-суфіксальний словотвір іменників.
 - 1.6. Префіксальний словотвір іменників.
 - 1.7. Конфіксальний (префіксально-суфіксальний) словотвір іменників.
 - 1.8. Складання та складання, комбіноване з суфіксацією.
 - 1.9. Аббревіація і субстантивація.
2. Способи творення прикметників:
 - 2.1. Суфіксальний словотвір прикметників, утворених від ад'єктивних основ.
 - 2.2. Суфіксальний словотвір прикметників, утворених від субстантивних основ.
 - 2.3. Суфіксальний словотвір прикметників, утворених від дієслівних основ.
 - 2.4. Нуль-афіксальний словотвір прикметників.
 - 2.5. Префіксальний словотвір прикметників.
 - 2.6. Конфіксальний (префіксально-суфіксальний та префіксально-безафіксний) словотвір прикметників.
 - 2.7. Складання і зрощення як способи прикметникової деривації.

Контрольні питання

1. Які способи субстантивної деривації є найбільш продуктивними в сучасній українській мові?
2. Які афікси іменникового словотвору є найбільш продуктивними на сучасному етапі української літературної мови?
3. Які іменникові афікси і чому втратили свою продуктивність?
4. Поміркуйте, чому аббревіація як спосіб словотворення поширена лише в системі іменників?
5. Які типи складання притаманні для сучасного іменникового словотворення?
6. Які способи ад'єктивної деривації є найбільш продуктивними в сучасній українській мові?
7. Які афікси прикметникового словотвору є найбільш продуктивними на сучасному етапі української літературної мови?
8. Які прикметникові афікси і чому втратили свою продуктивність?
9. Які орфографічні правила мотивовані правилами деривації складних іменників і прикметників?
10. Які частини мови можуть зазнавати субстантивації та ад'єктивації? Наведіть власні приклади.
11. Визначте різновиди складання в системі прикметникової деривації.
12. Як вивчається творення іменників і прикметників у загально-освітній школі?

Вправи і завдання

Завдання 11. Укладіть таблицю «Продуктивні й непродуктивні словотвірні типи в системі афіксальної іменникової деривації».

Завдання 12. Укладіть таблицю «Продуктивні й непродуктивні словотвірні типи в системі афіксальної прикметникової деривації».

Вправа 63. Запишіть спочатку іменники, які утворено префіксальним способом, визначивши твірну основу й словотвірний формант; потім запишіть іменники, які утворено іншими способами деривації, визначте твірну основу, словотвірний формант і спосіб словотворення. У кожній словотвірній парі позначте наголоси.

I. Сутінь, викрутка, правнук, перегук, зібрання, окис, виліт, паморозь, контрудар, обезболювання, вистава, відродження.

II. Заспів, обмілина, винахід, підтекст, відвертість, очищення, праліс, провесна, перегрівання, відвідини, олюдження, прозелень.

Вправа 64. Запишіть спочатку прикметники, які утворено префіксальним способом, а потім – прикметники, які утворено конфіксальним способом, визначивши твірну основу й

словотвірний формант. У кожній словотвірній парі позначте наголоси.

I. Доречний, співзвучний, міжпланетний, переджнивний, превеликий, невідкладний, відцентровий, передсвятковий, заширокий, ірраціональний, несвідомий, позаштатний.

II. Безрукий, невласний, середземний, підшкірний, правічний, бездоганный, екстрамодний, протизаконний, позашкільний, приміський, привільний, розвеселий.

Вправа 65. Подані нижче іменники розподіліть за способами словотворення, доберіть до них твірні основи й визначте словотвірний формант. Позначте наголоси. Виконайте повний словотвірний аналіз виділених слів.

Зразок:

Суфік-сальний	Нуль-суфіксальний	Префік-сальний	Конфік-сальний	Складання й складання, комбіноване з суфіксацією	Абревіація	Субстан-тивація

I. Новизна, глибина, далечінь, димар, доброта, прозорість, обертання, зачіска, вибір, вирощення, **щиросердність**, їздовий, РНБО, овочесховище, східці, водолікування, колгосп.

II. Складка, рівнина, синь, свинарник, глибінь, вітрячок, самота, держак, перепис, в'язка, сплетіння, Нетудихата, хорист, набережна, **МОН**, шерстепрядильня, міськвно.

III. Глибочінь, синява, цілісність, суша, гниль, гнилизна, дідусь, переписування, Тягнирядно, адресант, вибірка, **десяцький**, ДАК, водоопріснювач, спец, пролісок, праліс.

Вправа 66. Подані нижче прикметники розподіліть за способами словотворення, доберіть до них твірні основи й визначте словотвірний формант. Позначте наголоси. Виконайте повний словотвірний аналіз виділених слів.

Зразок:

Суфік-сальний	Нуль-суфіксальний	Префік-сальний	Конфік-сальний	Складання	Зрощення	Ад'єктивація

I. Безсердечний, діючий (вулкан), водоемульсійний, чотирикілограмовий, всюдисущий, темно-зелений, залізобетонний, правдоподібний, **несказаний**, малоуявний.

II. Золотий, пришкільний, довгуватий, кораблебудівний, **далекосхідний**, своєчасний, однотипний, дикорослий, бездонний, нездійснений.

III. Правдоподібний, Ольжин, кришталевий, хвилеподібний, трьох'ярусний, **вищезазначений**, фізико-математичний, гірко-солодкий, незліченний, довжелезний.

Вправа 67. Редагування тексту. Запишіть текст, виправивши орфографічні, пунктуаційні, лексичні та граматичні (словотвірні, морфологічні й синтаксичні) помилки. Виправлення підкресліть, усно прокоментуйте характер помилок.

А Семен цей (треба вам сказати) не дивлячись на своє пустотливе прізвисько був чоловік поважний й випускати з себе слів без потреби не любив. Сам був «парнишка» дебелий, «гвардійонець», як казали його односельчанини – і на всіх із-за того дивився завжди з гори в низ. Він ступавший по-малу, важко, серйозно і навідь, коли ловили його «харцизники» не мінявся: тільки ще більш насуплювався, очі робились ще меншими, колючими – і страшно якось білили губи.

– Дійсно Семен, я не одміно мушу бути сьогодні на тім боці. Це як собі знайте! – З натиском повторив я.

Семен навідь не озернувся. На виличезний його спині сидів цілий ряд блискучих маленьких чипурненьких мушок. Коли він робив якийсь поривчастий рух, вони зпурхували і прудко літали над спиною, не наче чайки у морі по-над скелею. Потім знов сідали і сиділи якось надзвичайно не движно, ніби пильно вдивлялися в мене.

– Могуть убити, – раптом верстів через десять сурово пробормотів він, зачіпивши віжки за люшню, і починаючи робити цигарку.

150 слів

В. Винниченко

Практичне заняття № 14

Тема: Способи творення дієслів, прислівників, займенникових слів і числівників

ПЛАН

1. Способи творення дієслів:
 - 1.1. Дериваційні зв'язки та способи творення дієслів.
 - 1.2. Суфіксальний словотвір дієслів.
 - 1.3. Префіксальний і постфіксальний словотвір дієслів.
 - 1.4. Конфіксальний словотвір дієслів і складання.
2. Способи творення прислівників.
3. Способи творення займенникових слів.
4. Способи творення числівників.

Контрольні питання

1. Які частини мови можуть бути словотвірною базою для творення дієслів?

2. Які способи дієслівної деривації є найбільш продуктивними в сучасній українській мові?
3. Які дієслівні афікси є найбільш продуктивними на сучасному етапі української мови?
4. Які проблеми виникають під час визначення способу словотворення дієслів?
5. Як вивчається дієслівний словотвір у загальноосвітній школі?
6. Чим відрізняється словотвір прислівників в аспекті синхронії та діахронії?
7. Творення яких прислівників може бути пояснено через бінарну мотивацію?
8. Які адвербіальні словотвірні моделі є найбільш продуктивними в сучасній українській мові?
9. Що таке адвербіалізація? Які частини мови можуть зазнавати адвербіалізації?
10. Як вивчається словотвір прислівників у загальноосвітній школі?
11. Які розряди займенникових слів перебувають у полі зору сучасної української дериватології?
12. Як з погляду синхронії та діахронії можна прокоментувати словотвір числівників?

Вправи і завдання

Завдання 11. Укладіть таблицю «Продуктивні й непродуктивні словотвірні типи в системі дієслівної деривації».

Завдання 12. Укладіть таблицю «Продуктивні й непродуктивні словотвірні типи в системі прислівникової деривації».

Вправа 68. Визначте, у яких дієсловах наявний один префікс, а в яких – два і більше. Відповідь обґрунтуйте, увівши слова до словотвірних ланцюгів.

I. Винаходити, повиводити, попідрядати, поскликати, удосконалити, відкидати, возз'єднати, воздати, знеболювати, обезводнити.

II. Поназбирувати, позашивати, повиснути, узаконити, поз'їжджатися, пообирати, порозсовувати, попрочитувати, віднайти, відполірувати.

Вправа 69. Подані нижче дієслова розподіліть за способами словотворення, доберіть до них твірні основи й визначте словотвірний формант. Позначте наголоси. Виконайте повний словотвірний аналіз виділених слів.

Зразок:

Префік-сальний	Суфік-сальний	Постфік-сальний	Префік-сально-суфіксальний	Префік-сально-постфік-сальний	Суфік-сально-постфік-сальний	Префік-сально-суфіксально-постфік-сальний

I. Брататися, окислятися, біліти, заручитися, яснішати, поштовхатися, моралізувати, умироутворюватися, засніжитися, четвєртувати, занєхати, **розповсюджувати**, оновитися, обмовити.

II. Звучати, гніздитися, міліти, гуртуватися, **колоситися**, конкретизувати, чужатися, просльозитися, крамарювати, обезцінювати, подвоїти, розколотися, усиновити, занедужати.

III. Веселити, дрібніти, обводнити, озброюватися, дужчати, таборитися, наймитувати, князувати, **знекровити**, наловчитися, передувати, розмерзатися, причарувати, рознервуватися.

Вправа 70. Подані нижче прислівники розподіліть за способами словотворення, доберіть до них твірні основи й визначте словотвірний формант. Позначте наголоси. Виконайте повний словотвірний аналіз виділених слів.

Зразок:

Префік-сальний	Суфік-сальний	Постфік-сальний	Конфік-сальний	Осново-складання	Адвербіа-лізація та редуплікація	Комбінований

I. Сліпучо, відтепер, по-нашому, пошепки, щодня, босоніж, ридма, спідлоба, гуртом, накруги, затемна, **коли-небудь**, по четверо, напам'ять, завдовжки, злегка, мало-помалу, насилу.

II. По-молодецьки, мимохідь, удвічі, по двоє, надвоє, удвох, надвечір, розлогіше, дружно, донизу, віднині, якнайкраще, хтозна-як, щоночі, скраю, деколи, **по-іншому**, десь-то, де-не-де.

III. Багато-багато, зимою, взимку, сьогодні, сидьма, деінде, десь-інде, будь-куди, вгорі, пліч-о-пліч, по-бойовому, внічно, нашвидку, **мимоволі**, щовечора, утретє, позавчора, ліворуч.

Вправа 71. Подані слова запишіть разом, окремо або через дефіс, поставте наголоси. Доберіть до них твірне слово, визначте словотвірний формант і спосіб словотворення.

З/ні/ким, ні/з/чим, якого/не/будь, хто/зна/чїсму, бо/зна/при/кому, будь/на/чому, на/кому/не/будь, ані/до/чого, ні/за/що, котрий/сь, при/будь/кому, скільком/не/будь, до/чийого/не/будь, при/будь/якому, будь/з/ким.

Вправа 72. Редагування тексту. Запишіть текст, виправивши орфографічні, пунктуаційні, лексичні та граматичні (словотвірні, морфологічні й синтаксичні) помилки. Виправлення підкресліть, усно прокоментуйте характер помилок.

Тому Львов, про це я уже писав, являється спільним зусиллям як Заходу так і Сходу. Тепер додаю, що Півночі і Півдня також.

Саме краще – це можна передати у романі проте, як дивні метафізичні купці, засівші в якійсь універсальній Львовській корчмі, по

черзі виступають із розповідями про самі найдальші світи. Вони утворюють коло, і кожен слідуєчий підхоплює розповідь попереднього, зачіпившись за котрийсь із мотивів. Головне щоб ця цепочка розповідання ні в жодному разі непереревалася. Щойно це станеться як усе зникне, розвіється й розсіється. Таким чином роман не матиме ні кінця, ні початку, його можна буде читати з будь-якої сторінки, саме важливе завершити цикл і знову дійти до неї, після чого проявиться, що на тому місці уже якась інша історія, бо поки читач передвигався по колу деякі оповідачі пішли геть разом із власними історіями, а на їх же місці з'явилися нові. Такий роман може помістити в собі все як може помістити його Львів. Назва роману – Ротації.

152 слова

Ю. Андрухович

Контрольні роботи до розділу II

Контрольна робота № 3

**Тема: Поняття та одиниці дериватології.
Морфологічні процеси в словотворенні
для студентів спеціальності 035 «Філологія»
спеціалізації 035.01 «Українська мова і література»**

Варіант 1

1. Теоретичне питання.

Поняття словотвору, його предмет, об'єкт і завдання.

2. Практичне завдання.

Утворіть словотвірні ланцюги (не менше 4 слів, ураховуючи вихідне):

Гора, вода, два, мисль, ходити, земля, квіт, час, ліс, сцена.

Варіант 2

1. Теоретичне питання.

Похідна і твірна основи. Словотвірна база і словотвірний формант.

2. Практичне завдання.

Визначте твірну основу і словотвірний формант:

Придніпров'я, безшумний, прихід, по-нашому, брататися, нижче-підписаний, гірко-солодкий, прісноводний, космодром, екстрамодний.

Варіант 3

1. Теоретичне питання.

Лексична деривація і формотворення.

2. Практичне завдання.

До поданих похідних доберіть твірні слова, визначте акцентно-дериваційні типи словотвірних пар:

Дубляж, витікати, викинути, замолоду, по-новому, далечінь, загадка, паморозь, перепис, чий-небудь.

Варіант 4

1. Теоретичне питання.

Поняття мотивації. Пряма, переносна і периферійна мотивація.

2. Практичне завдання.

До поданих похідних доберіть твірні слова, визначте тип дериваційної морфологічної моделі:

Туреччина, очорнити, смоленський, англо-німецький, відлюддя, купейний, уважний, чаклун, вимушений, мексиканський.

Варіант 5

1. Теоретичне питання.

Безпосередня та опосередкована мотивація. Бінарна й одинарна мотивація.

2. Практичне завдання.

З'ясуйте словотвірне значення в похідних словах:

Сузір'я, платтячко, палій, аморальний, вовчище, викреслити, по-турецьки, щиро, прикріпити, перечитати.

Варіант 6

1. Теоретичне питання.

Словотвірне значення.

2. Практичне завдання.

Визначте словотвірну парадигму А (до якої входить аналізоване похідне слово) і словотвірну парадигму Б (слова, що походять від аналізованого слова):

Ірраціональність, перерозподіл, суперечливо, щасливенький, чоботарювати, водянистий, потроїти, несвідомий, знеболювати, передсвятковий.

Варіант 7

1. Теоретичне питання.

Словотвірна пара. Словотвірний ланцюг.

2. Практичне завдання.

У поданих словотвірних парах установіть відношення між твірним і похідним словом: а) опосередкованої/безпосередньої мотивації, б) одинарної/бінарної мотивації:

Безрадісно ← радісно, затінок ← тінь, протизаконний ← закон, вибілити ← білий, відвідини ← відвідати, шахтарський ← шахта, негарно ← негарний, водійський ← водій, нечемність ← нечемний, ознайомлення ← знайомий.

Варіант 8

1. Теоретичне питання.

Словотвірне гніздо.

2. Практичне завдання.

Утворіть словотвірні ланцюги (не менше 4 слів, ураховуючи вихідне):

Смислити, три, кричати, вогонь, білий, фарба, син, дикий, наш, рік.

Варіант 9

1. Теоретичне питання.

Словотвірна парадигма.

2. Практичне завдання.

Визначте твірну основу і словотвірний формант:

Позапартійний, контрольний, вагоноремонтний, залізобетон, заземлити, мильний, глибочінь, наявність, потихеньку, босоніж.

Варіант 10

1. Теоретичне питання.

Словотвірний тип.

2. Практичне завдання.

До поданих похідних доберіть твірні слова, визначте акцентно-дериваційний тип:

Горошина, черствість, дроблення, відображувальний, випрасувати, яструбена, життєпис, сливовий, наживо, нашивіду.

Варіант 11

1. Теоретичне питання.

Словотвірна категорія.

2. Практичне завдання.

До поданих похідних доберіть твірні слова, визначте тип дериваційної морфологічної моделі:

Чилінізм, Німеччина, луганський, підгір'я, американець, стрибун, празький, душний, дрівітня, голівонька.

Варіант 12

1. Теоретичне питання.

Питання про субморфи.

2. Практичне завдання.

З'ясуйте словотвірне значення в похідних словах:

Фігурист, блакить, екстратайм, мавлячий, легендарний, нагрівальний, вечеряти, підписати, двічі, голосно.

Варіант 13

1. Теоретичне питання.

Наголос у процесі словотворення. Поняття акцентно-дериваційного типу.

2. Практичне завдання.

Визначте словотвірну парадигму А (до якої входить аналізоване похідне слово) і словотвірну парадигму Б (слова, що походять від аналізованого слова):

Подвоїти, чоботар, болотистий, квітник, сучасний, боліти, вечірній, бережливий, двос, покращати.

Варіант 14

1. *Теоретичне питання.*

Морфонологія і поняття морфонеми.

2. *Практичне завдання.*

У поданих словотвірних парах установіть відношення між твірним і похідним словом: а) опосередкованої/безпосередньої мотивації, б) одинарної/бінарної мотивації:

Бездумно ← *дума*, *проти́дія* ← *дія*, *запі́чок* ← *пі́ч*, *новини* ← *новий*, *газетя́рський* ← *газетя́р*, *нечемно* ← *нечемний*, *нещирі́сть* ← *нещирі́й*, *опрацюва́ння* ← *пра́ця*, *по-украї́нськи* ← *Украї́на*, *коля́дник* ← *коля́да*.

Варіант 15

1. *Теоретичне питання.*

Морфонологічні процеси при словотворенні.

2. *Практичне завдання.*

Утворіть словотвірні ланцюги (не менше 4 слів, ураховуючи вихідне):

Два, *вода*, *чорний*, *теплый*, *земля*, *ваш*, *люди*, *нести*, *бігати*, *тихий*.

Контрольна робота № 4

Тема: Способи словотворення

**для студентів спеціальності 035 «Філологія»
спеціалізації 035.01 «Українська мова і література»**

Варіант 1

1. *Теоретичне питання.*

Суфіксальний словотвір іменників.

2. *Практичне завдання.*

Виконайте словотвірний аналіз.

Пристаркуватий.

Варіант 2

1. *Теоретичне питання.*

Неафіксальний словотвір іменників.

2. *Практичне завдання.*

Виконайте словотвірний аналіз.

Військовозобов'язаний.

Варіант 3

1. *Теоретичне питання.*

Суфіксальний словотвір прикметників.

2. *Практичне завдання.*

Виконайте словотвірний аналіз.

Швидкоплинно.

Варіант 4

1. *Теоретичне питання.*
Неафіксальний словотвір прикметників.
2. *Практичне завдання.*
Виконайте словотвірний аналіз.
Тисячолітній.

Варіант 5

1. *Теоретичне питання.*
Суфіксальний словотвір дієслів.
2. *Практичне завдання.*
Виконайте словотвірний аналіз.
Суміжний.

Варіант 6

1. *Теоретичне питання.*
Способи творення прислівників.
2. *Практичне завдання.*
Виконайте словотвірний аналіз.
Танцівниця.

Варіант 7

1. *Теоретичне питання.*
Префіксальний і конфіксальний словотвір іменників.
2. *Практичне завдання.*
Виконайте словотвірний аналіз.
Східнослов'янський.

Варіант 8

1. *Теоретичне питання.*
Префіксальний і конфіксальний словотвір прикметників.
2. *Практичне завдання.*
Виконайте словотвірний аналіз.
Гумористичний.

Варіант 9

1. *Теоретичне питання.*
Префіксальний і конфіксальний словотвір дієслів.
2. *Практичне завдання.*
Виконайте словотвірний аналіз.
По-товариськи.

Варіант 10

1. *Теоретичне питання.*

Неморфемні способи словотворення: лексико-синтаксичний і лексико-семантичний способи.

2. *Практичне завдання.*

Виконайте словотвірний аналіз.

Подвоєння.

Варіант 11

1. *Теоретичне питання.*

Неморфемні способи словотворення: лексико-граматичний спосіб (прономіналізація та адвербіалізація).

2. *Практичне завдання.*

Виконайте словотвірний аналіз.

Дозвіл.

Варіант 12

1. *Теоретичне питання.*

Неморфемні способи словотворення: лексико-граматичний спосіб (ад'єктивація).

2. *Практичне завдання.*

Виконайте словотвірний аналіз.

Народнообрядовий.

Варіант 13

1. *Теоретичне питання.*

Морфемні способи словотворення: афіксація.

2. *Практичне завдання.*

Виконайте словотвірний аналіз.

Перекотиполе.

Варіант 14

1. *Теоретичне питання.*

Морфемні способи словотворення: складання.

2. *Практичне завдання.*

Виконайте словотвірний аналіз.

Життєрадісний.

Варіант 15

1. *Теоретичне питання.*

Неморфемні способи словотворення: лексико-граматичний спосіб (субстантивація).

2. *Практичне завдання.*

Виконайте словотвірний аналіз.

Приєднувальний.

Підсумкові тестові завдання до розділу II

Варіант 1

1. Дериватологія – це:

А. Розділ мовознавства, який вивчає фонологічну структуру морфем різного типу.

Б. Розділ граматики, який вивчає слово як граматичну одиницю мови з погляду притаманних йому граматичних значень.

В. Розділ граматики, який вивчає морфемний склад слова, закономірності конструювання слів за певними правилами сполучуваності морфем.

Г. Підрозділ словотвору як науки, який вивчає закономірності утворення похідних слів певної частини мови.

Д. Правильна відповідь відсутня.

2. Лексична деривація – це:

А. Процес, що характеризується утворенням похідних слів із таким лексичним значенням, яке не є тотожним для твірних.

Б. Процес утворення нових слів певним способом словотворення.

В. Процес, що характеризується утворенням похідних слів із таким лексичним значенням, яке є тотожним для твірних, але похідні відрізняються від твірних належністю до іншої частини мови.

Г. Процес утворення похідних (вторинних) одиниць.

Д. Правильна відповідь відсутня.

3. Що таке продуктивний словотвірний тип?

А. Це тип похідних слів, які утворюються за допомогою регулярних словотвірних засобів.

Б. Це тип, за зразком якого утворюється значна кількість похідних слів у мові.

В. Це тип похідних слів, при творенні яких використовуються нерегулярні словотвірні форманти.

Г. Це тип, за яким у сучасній мові не утворюються нові слова.

Д. Правильна відповідь відсутня.

4. Спосіб словотвору, що характеризується наявністю складної словотвірної бази та використанням одного зі слів цієї бази у складі похідного слова, що є його кінцевим елементом – це:

А. Словоскладання.

Б. Зрощення.

В. Основоскладання.

Г. Аббревіація.

Д. Правильна відповідь відсутня.

5. Оберіть варіант, у якому всі похідні слова утворені за допомогою префіксально-суфіксального способу словотворення:

- А. Село → сільський, даль → далекий, сміх → сміховина.
- Б. Торг → наторгувати, малювати → підмальовувати, ваш → по-вашому.
- В. Смак → присмак, знати → визнати, викуп → викупити.
- Г. Мазь → мазати, співати → переспівати, брати → вибрати.
- Д. Правильна відповідь відсутня.

6. Субстантивація як морфологічно-синтаксичний спосіб словотворення – це:

- А. Перехід прикметників та дієприкметників в іменники.
- Б. Перехід дієприкметників у прикметники.
- В. Перехід окремих слів з іменників і прикметників у займенники.
- Г. Перехід іменників у прийменники.
- Д. Правильна відповідь відсутня.

7. Що таке морфологічні способи словотворення?

А. Це такі засоби деривації, використання яких не супроводжується змінами морфемної структури слова порівняно зі словотвірною базою.

Б. Це процес творення нових слів на основі спільнокореневих слів або словосполучень, що відбувається за певними моделями та закономірностями, які існують у мові.

В. Це формальна схема творення похідних слів, що характеризується тотожністю дериваційного засобу.

Г. Це такі засоби деривації, що використовуються для творення простих слів за допомогою афіксальних морфем, а також творення складних і складноскорочених слів.

Д. Правильна відповідь відсутня.

8. Яка з наведених пар пов'язана відношенням безпосередньої мотивації?

- А. Малювати → розмальований.
- Б. Пісня → оспіваний.
- В. Школа → школяр.
- Г. Ясний → роз'яснення.
- Д. Правильна відповідь відсутня.

9. Оберіть варіант, у якому всі слова належать до однієї словотвірної категорії:

- А. Тоненький, молодесенький, маленький.
- Б. Материн, вранішній, сестрин.
- В. Міжквартальний, старезний, позавчорашній.
- Г. Величезний, лисячий, довжелезний.
- Д. Правильна відповідь відсутня.

10. Оберіть рядок, у якому всі слова утворені за допомогою нерегулярних словотвірних засобів:

- А. Знавець, світлий, читання.
- Б. Одесит, яблуна, француз.
- В. Співець, охоронець, малювання.
- Г. Весело, по-нашому, звичайний.
- Д. Правильна відповідь відсутня.

11. Що таке словотвірне гніздо?

А. Це сукупність слів, що мотивуються тим самим твірним словом і перебувають на одному ступені похідності.

Б. Це ряд споріднених слів, які перебувають у відношеннях безпосередньої мотивації.

В. Це мінімальна бінарна комплексна одиниця словотвірної структури слова, до якої входять твірне слово та безпосередньо пов'язане з ним похідне.

Г. Це мікросистема, що складається зі словотвірних парадигм і ланцюгів, які містять сукупність спільнокореневих слів.

Д. Правильна відповідь відсутня.

12. Визначте, у якому варіанті обидва слова не мають інтерфіксів:

- А. Великоваговий, мотопед.
- Б. Самознищення, короткочасний.
- В. Барометр, життєствердний.
- Г. Маловідомий, глибокодумний.
- Д. Правильна відповідь відсутня.

13. Оберіть варіант, у якому всі слова утворені за допомогою префіксально-безафіксного способу словотворення:

- А. Будівництво, видавець, присісти.
- Б. Щасливий, революціонер, по-справжньому.
- В. Беззубий, озимий, безвусий.
- Г. Місячний, подорож, огляд.
- Д. Правильна відповідь відсутня.

14. Що таке словотвірний ланцюг?

А. Це ряд споріднених слів, що перебувають у відношеннях безпосередньої мотивації, у якому кожне попереднє слово є словотвірною базою, де виділяється твірна основа для кожного наступного похідного.

Б. Це мінімальна бінарна комплексна одиниця словотвірної структури слова, до якої входять твірне слово та безпосередньо пов'язане з ним похідне.

В. Це ряд споріднених слів, які перебувають у відношеннях безпосередньої мотивації.

Г. Це мікросистема, що складається зі словотвірних парадигм, які містять сукупність спільнокоренових слів.

Д. Правильна відповідь відсутня.

15. Що називають модифікаційним словотвірним значенням?

А. Це таке значення похідного слова, яке відрізняється від твірного не номінативним, а частиномовним характером.

Б. Це таке значення похідного слова, яке відрізняється від твірного не загальною семантикою, а стилістичними відтінками.

В. Це таке значення похідного слова, яке відрізняється від твірного значенням, що виражене формантом.

Г. Це таке значення похідного слова, яке відрізняється від твірного не лише номінативним, а й єднальним компонентом.

Д. Правильна відповідь відсутня.

Варіант 2

1. Дайте визначення: «Словотвір – це...»:

А. Розділ мовознавства, у якому вивчаються морфеми як одиниці, що мають специфічні формальні й семантичні характеристики.

Б. Розділ граматики, який вивчає слово як граматичну одиницю мови з погляду притаманних йому граматичних значень і форм та лексико-граматичні класи слів – частини мови, їхні граматичні категорії, систему словозміни й словотворення.

В. Розділ мовознавства, який вивчає закони творення слів, їхню структуру, типи похідних слів, засоби, що використовуються при творенні слів, способи словотворення.

Г. Розділ граматики, що вивчає способи організації слів у словосполученнях і реченнях, будову і правила творення та функціонування словосполучень і речень.

Д. Правильна відповідь відсутня.

2. Назвіть ознаки синтаксичної деривації:

А. Відношення між об'єднуваними одиницями тільки парадигматичні; ЛЗ твірного слова тотожне ЛЗ похідного; ГЗ твірного слова тотожне ГЗ похідного; нестандартизованість засобів.

Б. Відношення між об'єднуваними одиницями тільки синтагматичні; ЛЗ твірного слова відрізняється від ЛЗ похідного; ГЗ твірного слова тотожне ГЗ похідного; стандартизованість засобів.

В. Відношення між об'єднуваними одиницями тільки парадигматичні; ЛЗ твірного слова тотожне ЛЗ похідного; ГЗ твірного слова відрізняється від ГЗ похідного; стандартизованість засобів.

Г. Відношення між об'єднуваними одиницями тільки синтагматичні; ЛЗ твірного слова тотожне ЛЗ похідного; ГЗ твірного слова можуть бути як різними, так і тотожними; стандартизованість засобів.

Д. Відношення між об'єднуваними одиницями тільки парадигматичні; ЛЗ твірного слова тотожне ЛЗ похідного; ГЗ тільки відмінні; стандартизованість засобів.

3. Словотвірне значення узагальненої опредмеченої дії (процесу) виражається в усіх словах ряду:

- А. Кобзар, косар, зброяр.
- Б. Баяніст, арфіст, гітарист.
- В. Справедливість, чесність, вірність.
- Г. Хід, лік, цвіт.
- Д. Правильна відповідь відсутня.

4. Словотвірну пару становлять усі слова ряду:

- А. Синій → посиніти, теплий → тепленький.
- Б. Бігати → біг, бригада → бригадирський.
- В. Подвоїти → подвоєння, приходити → прихід.
- Г. Білити → вибілення, зоря → зоряний.
- Д. Новий → новизна, старий → постаріти.

5. Словотвірний ланцюг становлять усі слова ряду:

- А. Дім → домовик → домовинка.
- Б. Квіт → квітка → квітчастий → квітчастість.
- В. Писати → писанка → писанкар → писанкарка.
- Г. Везти → привозити → привезення.
- Д. Білий → біліти → побіливши.

6. Дайте визначення: «Словотвірне гніздо – це...»:

А. Сукупність спільнокорених слів, які впорядковано в повній відповідності до словотвірної мотивації.

Б. Ряд споріднених слів, які перебувають у відношеннях безпосередньої мотивації.

В. Мінімальна бінарна комплексна одиниця словотвірної системи мови, до якої входить твірне слово та безпосередньо пов'язане з ним формально-семантичними відношеннями похідне слово.

Г. Сукупність похідних слів, що мають одну й ту саму твірну основу і перебувають на одному ступені словотвірної похідності.

Д. Правильна відповідь відсутня.

7. Непродуктивні словотвірні типи представлено словами в ряду:

- А. Виховання, річний, керівник.
- Б. Витривалість, запорізький, молотьба.
- В. Березняк, сучасний, місячний.

Г. Веселун, скрипаль, бондарівна.

Д. Правильна відповідь відсутня.

8. Визначити прикметникову словотвірну категорію прикметника *заміський* ← *за містом*.

А. Категорія недостатнього ступеня вияву ознаки.

Б. Категорія суб'єктивної оцінки.

В. Категорія локативної атрибутивності.

Г. Категорія темпоральної атрибутивності.

Д. Категорія посесивності.

9. Способи словотворення поділяються на:

А. Морфологічні й неморфологічні.

Б. Морфемні й неморфемні.

В. Афіксальні й неафіксальні.

Г. Морфемні й неафіксальні.

Д. Правильна відповідь відсутня.

10. Префіксально-суфіксальним способом утворені усі слова ряду:

А. Писати → підписати, мити → митися.

Б. Круг → навкруги, осінній → по-осінньому.

В. Підписати → підпис, борг → заборгувати.

Г. Рука → заручитися, гнати → розігнати.

Д. Танцювати → розтанцюватися, двоє → роздвоїтися.

11. Префіксально-безафіксним способом утворені всі слова ряду:

А. Робити → нероба, колос → колоситися.

Б. Гора → угорі, робити → неробство.

В. Зима → озимий, вуса → безвусий.

Г. Ліс → пролісок, гнати → погнати.

Д. Викупити → викуп, ріг → безрогий.

12. Префіксально-суфіксально-постфіксальним способом утворені всі слова ряду:

А. Рука → заручитися, стіл → настільний.

Б. Пишний → запишатися, гордий → гордитися.

В. Колос → колоситися, казати → розказати.

Г. Милостивий → змилоститися, сніг → засніжити.

Д. Щедрий → розщедритися, смілий → насмілитися.

13. Слово *хлібозавод* утворене способом:

А. Основоскладання.

Б. Словоскладання.

В. Зрощення.

Г. Аббревіації.

Д. Правильна відповідь відсутня.

14. Дайте визначення: «Субстантиваци́я – це ...»:

А. Різновид лексико-семантичного словотвору, в результаті застосування якого утворюються іменники, омонімічні слову іншої частини мови.

Б. Різновид морфолого-синтаксичного словотвору, в результаті застосування якого утворюються прислівники, омонімічні слову іншої частини мови.

В. Різновид морфолого-синтаксичного словотвору, в результаті застосування якого утворюються іменники, омонімічні слову іншої частини мови.

Г. Різновид лексико-семантичного словотвору, в результаті застосування якого утворюються прийменники, омонімічні слову іншої частини мови.

15. Визначте вид морфолого-синтаксичного словотворення: «Відповідь така собі».

А. Субстантиваци́я.

Б. Адвербіалізація.

В. Проніміналізація.

Г. Ад'єктиваци́я.

Д. Партикуляція.

Варіант 3

1. Мотиваційні відношення двох слів, які характеризуються найближчими структурно-семантичними відношеннями, між якими не може існувати будь-який похідний елемент, одне з яких відрізняється від іншого тільки одним формантом, називається:

А. Безпосередньою мотивацією.

Б. Опосередкованою мотивацією.

В. Бінарною мотивацією.

Г. Прямою мотивацією.

Д. Правильна відповідь відсутня.

2. Укажіть рядок, у якому допущено помилку при визначенні мотиваційних відношень (твірне → похідне):

А. Горох → горошина.

Б. Бігати → вибігати.

В. Художниця → художник.

Г. Гарний → гарно.

Д. Правильна відповідь відсутня.

3. Як називається слово (словосполучення), від якого утворюються і яким мотивуються похідні?

А. Словотвірний формант.

- Б. Словотвірна база.
- В. Похідна основа.
- Г. Словотвірне гніздо.
- Д. Правильна відповідь відсутня.

4. Що є початковим елементом словотвірного гнізда?

- А. Словотвірна пара.
- Б. Мотивоване слово.
- В. Немотивоване слово.
- Г. Словотвірний формант.
- Д. Правильна відповідь відсутня.

5. Що називають словотвірною парою?

А. Це таке зіставлення спільнокорених слів, за якого одне з них містить мотиватор, а інше, крім мотиватора, – ще й формант.

Б. Це комплексна одиниця словотвірної системи, яка містить сукупність похідних, що мають ту саму словотвірну основу й перебувають на одному ступені словотворення.

В. Це сукупність слів, що мотивуються тим самим твірним словом і перебувають на одному ступені похідності.

Г. Це схема побудови слів певної частини мови, абстрагована від конкретного лексичного значення.

Д. Правильна відповідь відсутня.

6. Словотвірний тип, за зразком якого утворена значна кількість похідних слів у мові, називається:

- А. Регулярним.
- Б. Нерегулярним.
- В. Продуктивним.
- Г. Непродуктивним.
- Д. Правильна відповідь відсутня.

7. У якому рядку представлено словотвірну категорію недостатнього ступеня вияву ознаки?

- А. Білий → білуватий.
- Б. Широкий → широчезний.
- В. Сестра → сестрин.
- Г. Три → третій.
- Д. Правильна відповідь відсутня.

8. У якому рядку представлено словотвірну категорію протилежності?

- А. Дядько → дядьків.
- Б. Чемний → чемненький.
- В. Товстий → товстющий.
- Г. Раціональний → ірраціональний.
- Д. Правильна відповідь відсутня.

9. До морфемних способів словотворення не належить:

- А. Суфіксальний спосіб.
- Б. Морфолого-синтаксичний спосіб.
- В. Префіксальний спосіб.
- Г. Основоскладання.
- Д. Правильна відповідь відсутня.

10. Чисті, або прості, афіксальні способи словотворення характеризуються:

- А. Наявністю словотвірного форманта, що репрезентований двома або більше типами афіксальних морфем.
- Б. Наявністю словотвірного форманта, що репрезентований одним типом афіксальних морфем.
- В. Відсутністю словотвірного форманта.
- Г. Приєднанням префіксальної морфеми до основи слова без зміни частиномовної належності похідного слова.

Д. Правильна відповідь відсутня.

11. До складання не належить:

- А. Основоскладання.
- Б. Словоскладання.
- В. Зрощення.
- Г. Аббревіація.
- Д. Правильна відповідь відсутня.

12. Укажіть приклад ініціальної літерної аббревіації:

- А. Адмін.
- Б. Завлаб.
- В. ВАК.
- Г. ЧНУ.
- Д. Правильна відповідь відсутня.

13. Укажіть приклад безафіксного способу словотворення:

- А. Підпис.
- Б. Прислухатися.
- В. Безрогий.
- Г. По-осінньому.
- Д. Правильна відповідь відсутня.

14. Слово *розтяг-стиск* утворено шляхом:

- А. Основоскладання.
- Б. Словоскладання.
- В. Аббревіації.
- Г. Зрощення.
- Д. Правильна відповідь відсутня.

15. Як називаються слова, утворені основоскладанням?

- А. Композити.
- Б. Юкстапозити.

В. Аббревіатури.

Г. Не мають спеціальної назви.

Д. Правильна відповідь відсутня.

Варіант 4

1. Визначте варіант, у якому правильно подана дефініція словотвору (у вузькому розумінні):

А. Розділ граматики, у якому вивчають явища, що характеризують граматичну природу слова як граматичної одиниці мови.

Б. Розділ граматики, який вивчає поділ слова на морфеми, вичленовування морфів у слові, спрощення, перерозклад у морфемній структурі слова, ідентифікацію морфем, їхню структурну, дистрибутивну, функціональну класифікацію.

В. Учення про закони творення слів, їхню структуру, типи похідних слів, засоби, що використовуються при творенні слів, способи словотворення.

Г. Розділ граматики, що вивчає граматичну будову словосполучень та речень у мові.

Д. Правильна відповідь відсутня.

2. Визначте словотвірну пару, яка репрезентує відношення переносної (метафоричної) мотивації:

А. Вода → водний.

Б. Блакить → блакитний.

В. Стовп → остовпіти.

Г. Добрий → добріти.

Д. Правильна відповідь відсутня.

3. Яке визначення бінарної мотивації є правильним?

А. Це така мотивація, за якої слово мотивується лише одним словом і будь-яким іншим мотивуватися не може.

Б. Це така мотивація, за якої слово може мотивуватися одночасно декількома словами, що відрізняються від нього однаковою кількістю формантів.

В. Це така мотивація, яка встановлюється між твірним і похідним словами, якщо вони мають живі семантичні зв'язки, але семантика похідного слова не включає семантику твірного в повному обсязі, однак пов'язана з семантикою твірного лише частиною свого значення.

Г. Це така мотивація, яка встановлюється між твірним і похідним словами згідно з прямим ЛЗ.

Д. Правильна відповідь відсутня.

4. Визначте словотвірну пару, в якій похідне перебуває з твірним у відношеннях бінарної мотивації:

А. Уночі → ніч.

Б. Удень → день.

В. Вгорі → гора.

Г. Пополудню → полудені.

Д. Правильна відповідь відсутня.

5. Яка дефініція словотвірного значення є правильною?

А. Спільне для певної сукупності похідних слів значення, яке встановлюється на підставі семантичного зіставлення похідних та їхніх твірних і формується семантикою словотвірного засобу.

Б. Це той елемент першого слова в мотиваційних зв'язках, що зумовлює походження та функціонування похідного (другого) слова.

В. Це сукупність усіх засобів, що беруть участь у творенні нового слова.

Г. Це тип похідних слів, для творення яких використовується нерегулярний словотвірний формант.

Д. Правильна відповідь відсутня.

6. Визначте рядок, у якому всі афікси мають однакове словотвірне значення:

А. *-ува-, -а-, -и-, -і-* (у словах: *малювати, писати, ходити, біліти*).

Б. *-а-, -н-, -ат-, -ист-* (у словах: *копати, земний, вусатий, лісистий*).

В. *-ар-, -ец'-, -ин-, -иськ-* (у словах: *кобзар, співець, святина, вовчисько*).

Г. *-и-, -ну-, -і-, -уват-* (у словах: *білити, гукнути, висіти, бочкуватий*).

Д. Правильна відповідь відсутня.

7. Яке визначення продуктивного словотвірного типу є правильним?

А. Це тип, за зразком якого утворюється значна кількість похідних слів у мові.

Б. Це тип похідних слів, для яких використовується регулярний словотвірний формант.

В. Це тип похідних слів, для творення яких використовується нерегулярний словотвірний формант.

Г. Це тип, за зразком якого утворюється незначна кількість похідних слів у мові.

Д. Правильна відповідь відсутня.

8. Яка з поданих словотвірних пар репрезентує непродуктивний словотвірний тип?

А. Вік → вічний.

Б. Козак → козацький.

В. Грабувати → грабіж.

Г. Яблуко → яблуневий.

Д. Правильна відповідь відсутня.

9. Яке визначення словотвірного ланцюга є правильним?

А. Це мінімальна бінарна комплексна одиниця словотвірної системи мови, до якої входить твірне слово та безпосередньо пов'язане з ним похідне.

Б. Це ряд споріднених слів, які перебувають у відношеннях безпосередньої мотивації.

В. Це мікросистема, що складається зі словотвірного гнізда і словотвірної пари, якими охоплюється вся сукупність спільнокореневих слів, ієрархічно впорядкованих відношеннями похідності та вмотивованості.

Г. Це комплексна одиниця словотвірної системи мови, яка містить сукупність похідних, що мають ту саму твірну основу і перебувають на одному ступені словотворення.

Д. Правильна відповідь відсутня.

10. У якому рядку словотвірний ланцюг є неповним?

А. Рука → рукав → нарукавник.

Б. Білий → побілити → побілілий.

В. Учити → учитель → вчителювати → вчителювання.

Г. Хворий → хвороба → хворобливий → хворобливість.

Д. Правильна відповідь відсутня.

11. У чому полягає різниця між конкретною і типовою парадигмами?

А. Конкретна парадигма виявляє себе в межах одного гнізда, а тому до неї входять спільнокореневі похідні конкретного слова; типова парадигма складається з сукупності конкретних парадигм з однаковим або близьким значенням і набором похідних, що співвідносяться з різними твірними словами.

Б. Конкретна парадигма вміщує в себе словотвірний ланцюг, а типова – словотвірне гніздо.

В. Немає різниці.

Г. Конкретна парадигма складається з сукупності типових парадигм з однаковим або близьким значенням і набором похідних, що співвідносяться з різними твірними словами; типова парадигма виявляє себе в межах одного гнізда, а тому до неї входять спільнокореневі похідні конкретного слова.

Д. Правильна відповідь відсутня.

12. У якій словотвірній парі похідне слово характеризується модифікаційним словотвірним значенням?

А. Між сесіями → міжсесійний.

Б. При кордоні → прикордонник.

В. Мир + творити → миротворець.

Г. Милий → милесенький.

Д. Правильна відповідь відсутня.

13. Що в мовознавстві розуміють під способом словотворення?

А. Процес або результат творення нових слів на основі спільнокореневих слів або словосполучень.

Б. Процес утворення синонімів та антонімів.

В. Це ряд споріднених слів, які перебувають у відношеннях безпосередньої мотивації.

Г. Це мікросистема, що складається зі словотвірного ланцюга і словотвірної пари, якими охоплюється вся сукупність спільно-кореневих слів.

Д. Правильна відповідь відсутня.

14. У якому рядку похідне слово утворено безафіксним способом словотворення?

А. Ніч → нічний.

Б. Червоний → червонавий.

В. Блакитний → блакить.

Г. Білий → біліти.

Д. Гора → пригірок.

15. Чим чисті способи словотворення відрізняються від комбінованих?

А. При комбінованому словотворенні структура похідного слова відрізняється від структури твірного складом афіксів, а при чистому – кількістю корневих морфем.

Б. Комбіновані способи словотворення репрезентовані двома або більше типами афіксальних морфем, а чисті – одним.

В. При комбінованому словотворенні структура похідного слова відрізняється від структури твірного кількістю корневих морфем, а при чистому – складом афіксів.

Г. Комбіновані способи словотворення репрезентовані одним типом афіксальних морфем, а чисті – двома або більше.

Д. Правильна відповідь відсутня.

Варіант 5

1. Процес творення похідних слів за словотвірними правилами й типами, які існують у конкретній мові, називається:

А. Словотвором.

Б. Дериватологією.

В. Деривацією.

Г. Словотвірним формантом.

Д. Правильна відповідь відсутня.

2. Укажіть правильну дефініцію терміна *словотвірне значення*:

А. Узагальнене категорійне значення певної словотвірної структури слів, що встановлюється на підставі співвідношення похідних та їхніх твірних і виражається за допомогою словотвірного форманта.

Б. Процес, за якого лексичне значення похідних слів не тотожне значенню твірних слів.

В. Процес творення одних мовних одиниць на базі інших, що розглядаються як похідні без зміни лексичного значення слова, але зі зміною синтаксичної функції.

Г. Такий тип історичних змін у морфемній структурі слова, що виявляється в тому, що слово має структуру, яка складається з меншої кількості морфем.

Д. Правильна відповідь відсутня.

3. Значення похідних слів, яке відрізняється від значення твірних не номінативним компонентом, а частиномовною належністю похідних слів, називається:

А. Модифікаційним.

Б. Транспозиційним.

В. Мутаційним.

Г. Синтагматичним.

Д. Правильна відповідь відсутня.

4. Яким словотвірним значенням (СЗ) характеризуються слова *адміністратор, продавець, лікар* і що воно виражає?

А. Конкретне СЗ; назва особи, що займається певним видом діяльності.

Б. Загальне СЗ; назва особи за видом трудової діяльності.

В. Загальне СЗ; ознака особи за належністю.

Г. Конкретне СЗ; назва особи за професією.

Д. Правильна відповідь відсутня.

5. Які зі слів є одноструктурними?

А. Малий, маленький, малесенький.

Б. Працювати, ворогувати, переписувати.

В. Підготовка, підставка, підказка.

Г. Ніч, день, пеншок.

Д. Правильна відповідь відсутня.

6. Взаємозв'язок двох компонентів слів: словотвірної бази, що є основою для творення нових слів, та словотвірного форманта, що виражає його словотвірне значення, – це:

А. Модифікаційне словотвірне значення.

Б. Словотвірна парадигма.

В. Лексична деривація.

Г. Словотвірна структура слова.

Д. Правильна відповідь відсутня.

7. Мінімальна бінарна комплексна одиниця словотвірної системи мови, до якої входять твірне та безпосередньо пов'язане з ним похідне, називається:

А. Словотвірним гніздом.

- Б. Словотвірним типом.
- В. Словотвірним ланцюгом.
- Г. Словотвірною парадигмою.
- Д. Правильна відповідь відсутня.

8. Визначте рядок, у якому зазначені твірні слова для похідних *піаніст, червоनावий, надпис*.

- А. Піаніно, червонаво, писати.
- Б. Піаніно, червоний, писати.
- В. Піаніно, червоно, надписати.
- Г. Піаніно, червоний, надписати.
- Д. Правильна відповідь відсутня.

9. Що таке словотвірне гніздо?

- А. Ряд споріднених слів, які перебувають у відношеннях безпосередньої мотивації.
- Б. Мікросистема, що складається зі словотвірних ланцюгів та парадигм, якими охоплена вся сукупність спільнокореневих слів.
- В. Взаємозв'язок двох компонентів слів словотвірної бази та форманта.

- Г. Процес творення похідних слів за словотвірними правилами.
- Д. Правильна відповідь відсутня.

10. Який з представлених рядів слів є словотвірним ланцюгом?

- А. Білий → біліти → побілівши.
- Б. Старий → застарілий → старішати.
- В. Червоний → червоніти → почервонівши.
- Г. Сад → саджати → саджанець.
- Д. Правильна відповідь відсутня.

11. У якому з рядків усі слова утворені тільки суфіксальним способом?

- А. Хмарний, надбудова, людяний.
- Б. Обліт, хмарка, піщаний.
- В. Наднирковий, обездолений, харчовий.
- Г. Гарніший, височезний, надлишок.
- Д. Правильна відповідь відсутня.

12. Різновид складання, за якого утворюються складні слова зі словосполучень, а ці слова в усіх своїх формах зберігають омонімію з формально твірним словосполученням, називається:

- А. Зрощенням.
- Б. Основоскладанням.
- В. Словоскладанням.
- Г. Аббревіацією.
- Д. Правильна відповідь відсутня.

13. У якому варіанті всі слова мають у своїй структурі інтерфікс?

- А. Автоколона, спідометр, далекосяжний.
- Б. Військовозобов'язаний, легкоотравний, доброволець.
- В. Добротворець, стократ, автомагазин.
- Г. Сороконіжка, короткочасний, східнослов'янська.
- Д. Правильна відповідь відсутня.

14. Яким способом утворено слова *наказ, надріз, надриг*?

- А. Префіксально-суфіксальним.
- Б. Безафіксним.
- В. Префіксальним.
- Г. Постфіксальним.
- Д. Правильна відповідь відсутня.

15. Що таке субстантивация?

А. Різновид морфолого-семантичного способу словотворення, в результаті якого слова інших частин мови переходять до класу числівників.

Б. Різновид морфолого-семантичного способу словотворення, в результаті якого слова інших частин мови переходять до класу займенників.

В. Різновид морфолого-семантичного способу словотворення, в результаті якого слова інших частин мови переходять до класу іменників.

Г. Різновид морфолого-семантичного способу словотворення, в результаті якого слова інших частин мови переходять до класу прикметників.

Д. Правильна відповідь відсутня.

Варіант 6

1. Словотвір – це:

А. Лінгвістична дисципліна, яка вивчає використання фонологічних засобів мови для побудови морфем і слів.

Б. Розділ мовознавства, який вивчає типи й структуру морфем.

В. Розділ мовознавства, який вивчає слова з погляду способів творення і структури.

Г. Розділ мовознавства, що вивчає стилі літературної мови та мовні засоби, які створюють їхні особливості.

Д. Правильна відповідь відсутня.

2. Словотвірну структуру похідного слова складають:

А. Мотивувальна основа і словотворчий афікс.

Б. Мотивувальна основа і флексія.

В. Твірна основа і флексія.

Г. Основа мотивувального слова і суфікс або інтерфікс.

Д. Правильна відповідь відсутня.

3. У якому рядку слова утворюють словотвірний ланцюг?

А. Ліс → лісок → лісний → узлісся.

Б. Ліс → лісний → лісник → лісничиха.

В. Ліс → лісовий → лісок → лісочок.

Г. Ліс → лісовий → лісовик → лісочок.

Д. Правильна відповідь відсутня.

4. При якому способі словотворення мотивувальна основа може не повністю входити до мотивованого слова?

А. Суфіксально-префіксальний.

Б. Словоскладання.

В. Префіксально-постфіксальний.

Г. Нуль-афіксація.

Д. Правильна відповідь відсутня.

5. Конверсія – це:

А. Різновид деривації, який реалізується за допомогою кількох кореневих морфів або лексичних одиниць.

Б. Різновид деривації, який реалізується шляхом утрати загальною назвою здатності до узагальнення і набуття нею здатності називати один предмет з ряду однорідних.

В. Різновид деривації, який реалізується за допомогою службових морфем – префіксів, суфіксів, флексій.

Г. Різновид деривації, який реалізується за допомогою еліптичного пропуску одного з елементів двослівної назви.

Д. Правильна відповідь відсутня.

6. У якому рядку наведено приклад конверсії?

А. *Молоді* люди і *молоді* одружилися.

Б. *Білизні* і *білізна*.

В. *Грек* і *грекия*.

Г. *Декретна відпуска* і *декрет*.

Д. Правильна відповідь відсутня.

7. Скільки словотвірних прикметникових категорій виділив

І. Р. Вихованець?

А. 3.

Б. 6.

В. 9.

Г. 12.

Д. Правильна відповідь відсутня.

8. Які слова репрезентують прикметникову словотвірну категорію темпоральної атрибутивності?

- А. Ведмежий, ірраціональний.
- Б. Плечистий, ребристий.
- В. Післяобідній, міжсезонний.
- Г. Чемненький, безпристрасний.
- Д. Правильна відповідь відсутня.

9. Афіксальні способи словотворення поділяють на:

- А. Префіксальний, суфіксальний, зрощення, постфіксальний.
- Б. Префіксальний, суфіксальний, основоскладання, постфіксальний.
- В. Префіксальний, суфіксальний, флексійний, постфіксальний.
- Г. Префіксальний, суфіксальний, словоскладання, постфіксальний.
- Д. Правильна відповідь відсутня.

10. Знайдіть словотвірну пару, у якій похідне утворено способом, що не належить до афіксальних способів словотворення.

- А. Валерій → Валерія.
- Б. Темний + зелений → темно-зелений.
- В. Накопати → накопатися.
- Г. Позиція → препозиція.
- Д. Правильна відповідь відсутня.

11. Не можуть бути мотивувальним компонентом:

- А. Повнозначні слова.
- Б. Фразеологізми.
- В. Службові слова.
- Г. Словоформи.
- Д. Правильна відповідь відсутня.

12. До морфолологічних процесів (явищ) належать:

- А. Інтерференція, усічення, субстантивація.
- Б. Інтерфіксація, альтернація, суплетивізм.
- В. Зміна акцентуації, елізія, декореляція.
- Г. Альтернація, зміна акцентуації, інтерференція.
- Д. Правильна відповідь відсутня.

13. Яка морфема не є постфіксом?

- А. *-сь*.
- Б. *-мо*.
- В. *-но*.
- Г. *-те*.
- Д. Правильна відповідь відсутня.

14. Яке слово з поданих слів утворено не префіксально-суфіксально-постфіксальним способом?

- А. Викаблуватися.

- Б. Заручитися.
- В. Прибіднятися.
- Г. Рознікатися.
- Д. Правильна відповідь відсутня.

15. Які дієслівні префікси виступають модифікаторами видового значення?

- А. *Від-* (*vidi-*), *у-*(*е-*).
- Б. *У-* (*е-*), *пере-*.
- В. *На-*, *по-*, *в-*(*у-*).
- Г. *При-*, *у-*(*е-*), *на-*.
- Д. Усі названі префікси.

Варіант 7

1. Словотвір – це:

- А. Розділ мовознавства, що вивчає словниковий склад мови.
- Б. Розділ лінгвістики, що вивчає структуру лексем і способи їхнього творення.
- В. Розділ мовознавства, у якому вивчаються морфеми як одиниці, що мають специфічні формальні й семантичні властивості.
- Г. Розділ мовознавства, що вивчає звуки з погляду їхнього функціонування в мові.
- Д. Правильна відповідь відсутня.

2. Основною одиницею класифікації похідних слів є:

- А. Словотвірне гніздо.
- Б. Морфема.
- В. Словотвірний тип.
- Г. Фонема.
- Д. Правильна відповідь відсутня.

3. Способи словотворення поділяються на:

- А. Дериваційні й формотвірні.
- Б. Мертві й живі.
- В. Морфемні й неморфемні.
- Г. Вільні й пов'язані.
- Д. Правильна відповідь відсутня.

4. Спосіб словотворення, який характеризується тим, що похідне слово відрізняється від твірного меншою кількістю морфем, називається:

- А. Складанням.
- Б. Префіксальним.
- В. Безафіксним.
- Г. Постфіксальним.
- Д. Правильна відповідь відсутня.

5. Постфіксальний спосіб словотворення є найпродуктивнішим у системі:

- А. Іменників.
- Б. Часток.
- В. Прикметників.
- Г. Дієслів.
- Д. Правильна відповідь відсутня.

6. Нульовий афікс виступає як дериваційний формант ... способу словотворення:

- А. Суфіксального.
- Б. Префіксального.
- В. Основоскладання.
- Г. Постфіксального.
- Д. Правильна відповідь відсутня.

7. Спосіб словотворення, який характеризується тим, що перший компонент похідного слова – прислівник з суфіксами *о, е*, називається:

- А. Словоскладанням.
- Б. Основоскладанням.
- В. Зрошенням.
- Г. Аббревіацією.
- Д. Правильна відповідь відсутня.

8. Безафіксним способом словотворення утворено лексему:

- А. Помірний.
- Б. Благодійно.
- В. Переклад.
- Г. Семикратний.
- Д. Правильна відповідь відсутня.

9. Слово *самопожертва* утворено способом:

- А. Зрошення.
- Б. Основоскладання + префіксація.
- В. Основоскладання + суфіксація.
- Г. Префіксально-суфіксальним.
- Д. Правильна відповідь відсутня.

10. Укажіть рядок, у якому всі слова є композитами:

- А. Благословлятися, міжнаціональний, по-домашньому.
- Б. Пройдисвіт, перекотиполе, знеболення.
- В. Піддатись, імпульс, адмін.
- Г. Вітродвигун, шерстепрядильня, хлібозавод.
- Д. Правильна відповідь відсутня.

11. Розрізняють такі типи аббревіатур:

- А. Морфемні й неморфемні.

- Б. Чисті й комбіновані.
- В. Ініціальні та складні.
- Г. Ініціальні, комбіновані та складові.
- Д. Правильна відповідь відсутня.

12. Укажіть рядок, у якому всі аббревіатури є звуковими:

- А. НАН, НАТО, ВАЗ, ЛАЗ.
- Б. ОБСЄ, МОН, СБУ, СРСР.
- В. ВАК, МВС, ООН, ЧДУ.
- Г. ЄС, КНР, МВФ, ОАЄ.
- Д. Правильна відповідь відсутня.

13. Партикуляція – це перехід інших частин мови до класу:

- А. Вигуків.
- Б. Часток.
- В. Займенників.
- Г. Сполучників.
- Д. Правильна відповідь відсутня.

14. Укажіть рядок, у якому всі слова-омоніми утворено лексико-семантичним способом словотвору:

- А. Перо, вертихвістка, фюзеляж, коса.
- Б. Гольф, вікно, перо, супутник.
- В. Жадання, мікроавтобус, чоло, замок.
- Г. Каяття, алкоголь, ключ, киянка.
- Д. Правильна відповідь відсутня.

15. Укажіть рядок, у якому між компонентами словотвірної пари встановлюються відношення опосередкованої мотивації:

- А. Ганьба → ганебно, золотий → позолотити, платити → передплатений.
- Б. Бити → вбити, окислитися → кислий, раб → рабство.
- В. Музика → музикант, вчити → вчитель, потужний → надпотужний.
- Г. Сміливий → сміливо, безвідповідально → безвідповідальний, мити → митися.
- Д. Правильна відповідь відсутня.

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

Умовні скорочення використаної літератури

1. Богородицький 1935 – *Богородицький В. А.* Общий курс русской грамматики : Из университетских чтений / В. А. Богородицкий. – М. ; Л. : Соцэкгиз, 1935. – 552 с.
2. Бодуэн де Куртенэ 1963 – *Бодуэн де Куртенэ И. А.* Избранные труды по общему языкознанию : В 2-х т. / И. А. Бодуэн де Куртенэ. – М. : Изд-во Академии наук СССР, 1963. – Т. 1. – 384 с.
3. Винницький 2002 – *Винницький В. М.* Українська акцентна система : становлення, розвиток : монографія / В. М. Винницький. – Львів : Біблос, 2002. – 578 с.
4. Винницький 2007 – *Винницький В. М.* Про акцентуаційний спосіб словотворення / В. М. Винницький // Мовознавство, 2007. – № 3. – С. 12–22.
5. Виноградов 1975 – *Виноградов В. В.* Исследования по русской грамматике : Избранные труды / В. В. Виноградов; ред. тома Н. Ю. Шведова. – М. : Наука, 1975. – 562 с.
6. Вихованець 2002 – *Вихованець І. Р.* Морфологічні категорії? Словотвірні? Чи граматичні міжрівневі? / І. Р. Вихованець // Актуальні проблеми українського словотвору / За ред. Василя Ґрещука. – Івано-Франківськ : Плай, 2002. – С. 13–18.
7. Вихованець 2004 – *Вихованець І.* Теоретична морфологія української мови : монографія / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська. – К. : Пульсари, 2004. – 400 с.
8. ВТС СУМ 2002 – *Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел.* – К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2002. – 1440 с.
9. Горпинич 1998 – *Горпинич В. О.* Українська словотвірна дериватологія : навч. пос. / В. О. Горпинич. – Дніпропетровськ : Вид-во ДДУ, 1998. – 189 с.
10. Горпинич 1999 – *Горпинич В. О.* Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір. Морфонологія : навч. пос. / В. О. Горпинич. – К. : Вища школа, 1999. – 207 с.

11. ЕСУМ IV 2003 – *Етимологічний словник української мови* : У 7 т. / Ред. кол. : О. С. Мельничук (голов. ред.) та ін. – К. : Наукова думка, 2003. – Т. 4. – 656 с.
12. ЕУМ 2000 – *Українська мова* : Енциклопедія / Ред. кол. : В. М. Русанівський, О. О. Тараненко, М. П. Зяблюк та ін. – 2-ге вид., випр. і доп. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. – 824 с.
13. Земская 1973 – *Земская Е. А.* Современный русский язык. Словообразование : уч. пос. / Е. А. Земская. – М. : Просвещение, 1973. – 304 с.
14. Земская 1981 – *Земская Е. А.* Словообразование // В кн. : Современный русский язык : учебник / В. А. Белошапкова, Е. А. Земская, М. В. Панов, И. Г. Милославский; Под ред. проф. В. А. Белошапковой. – М. : Высшая школа, 1981. – С. 133–240.
15. Клименко 1998 – *Клименко Н. Ф.* Словотвірна морфеміка сучасної української літературної мови : монографія / Н. Ф. Клименко, Є. А. Карпіловська. – К. : Наукова думка, 1998. – 161 с.
16. Костусяк 2002 – *Костусяк Н. М.* Категорія ступенів порівняння прикметників і прислівників : монографія / Н. М. Костусяк. – Луцьк : Вежа. – 2002. – 179 с.
17. Кочерган 2003 – *Кочерган М. П.* Загальне мовознавство : підручник / М. П. Кочерган. – К. : ВЦ «Академія», 2003. – 464 с. (Альма-матер).
18. Курилович 1962 – *Курилович Е.* Очерки по лингвистике : Сборник статей / Е. Курилович. – М. : Изд-во ин. лит., 1962. – 456 с.
19. Ломтев 1958 – *Ломтев Т. П.* Основы синтаксиса современного русского языка : монография / Т. П. Ломтев. – М. : Учпедгиз, 1958. – 172 с.
20. Лопатин 1977 – *Лопатин В. В.* Русская словообразовательная морфемика : Проблемы и принципы описания : монография / В. В. Лопатин. – М. : Наука, 1977. – 315 с.
21. Панов 1959 – *Панов М. В.* О грамматической форме // Учен. зап. МГПИ им. В. П. Потёмкина / М. В. Панов. – М. : Изд-во МГПИ, 1959. – Т. 73. Вып. 6. – С. 18–19.
22. Плющ 2002 – *Сучасна українська літературна мова* : підручник / М. Я. Плющ, С. П. Бевзенко, Н. Я. Грипас та ін.; За заг. ред. проф. М. Я. Плющ. – К. : Вища школа, 2002. – 430 с.
23. Селіванова 2010 – *Селіванова О. О.* Лінгвістична енциклопедія / О. О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2010. – 844 с.

24. СЛТ 1985 – *Ганич Д. І.* Словник лінгвістичних термінів / Д. І. Ганич, І. С. Олійник. – К. : Вища школа, 1985. – 360 с.
25. СУЛМ I 1969 – *Сучасна українська літературна мова : У 5-и т. / За заг. ред. акад. І. К. Білодіда.* – К. : Наукова думка, 1969. – Т. 1. – 436 с. (Вступ. Фонетика).
26. СУМ I – *Словник української мови : У 20-и т. / Уклад. В. М. Білоноженко, О. В. Бугаков, В. В. Чумак та ін. ; Гол. ред. В. М. Русанівський.* – К. : Наукова думка, 2010. – Т. 1. – 912 с.
27. Тихонов 2002 – *Тихонов А. Н.* Современный русский язык : Морфемика. Словообразование. Морфология : учебник / А. Н. Тихонов. – М. : Цитадель-трейд, 2002. – 464 с.
28. УСТ 2007 – *Вакарюк Л. О.* Український словотвір у термінах : Словник-довідник / Л. О. Вакарюк, С. Є. Панцьо. – Тернопіль : Джура, 2007. – 260 с.
29. Чурганова 1967 – *Чурганова В. Г.* О предмете и понятиях фономорфологии / В. Г. Чурганова // Изв. АН СССР. Сер. лит. и яз. – М., 1967. – Т. 26. – № 4. – С. 363–373.
30. Чурганова 1973 – *Чурганова В. Г.* Очерк русской морфонологии : монография / В. Г. Чурганова. – М. : Наука, 1973. – 239 с.
31. Языкознание 1998 – *Языкознание : Большой энциклопедический словарь / Ред. колл. : В. Н. Ярцева (гл. ред.), Н. Д. Арутюнова, В. А. Виноградов и др. – 2-е изд. – М. : Научное изд-во «Большая Российская энциклопедия», 1998. – 685 с.*

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ НАЗВ МОВ, ТЕРМІНІВ, ПОНЯТЬ

АДТ – акцентно-дериваційний тип
англ. – англійська мова
БМ – безпосередня мотивація
відм. – відмінок
ГЗ – граматичне значення
ГК – граматична категорія
гр. – грецька мова
ГФ – граматична форма
дав. – давальний відмінок
діал. – діалектне
дійсн. сп. – дійсний спосіб
др. – давньоруська мова
жін. р. – жіночий рід
зн. – знахідний відмінок
кл. – кличний відмінок
лат. – латинська мова
ЛЗ – лексичне значення
майб. ч. – майбутній час
місц. – місцевий відмінок
мин. ч. – минулий час
ММ – морфологічна модель
мн. – множина
МСС – морфемна структура слова
наз. – називний відмінок

нак. – наказовий спосіб
нім. – німецька мова
одн. – однина
ОМ – опосередкована мотивація
ор. – орудний відмінок
орф. – орфографічно
ос. – особа
псл. – праслов'янська мова
род. – родовий відмінок
рос. – російська мова
СГ – словотвірне гніздо
сер. р. – середній рід
СЗ – словотвірне значення
СК – словотвірна категорія
СЛ – словотвірний ланцюг
СМ – словотвірна модель
СП – словотвірна парадигма
СС – спосіб словотворення
ССС – словотвірна структура слова
СТ – словотвірний тип
СУМ – сучасна українська мова
теп. ч. – теперішній час
укр. – українська мова
умов. сп. – умовний спосіб
чол. р. – чоловічий рід

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

Абревіатура (*рос. аббревиатура, англ. abbreviation*) – результат абревіації, унаслідок якого утворюється іменник, що складається з усічених слів (останній компонент може бути цілим словом), що входять до складу словосполучення, або з усічених компонентів складного слова.

Абревіація (*рос. аббревиация, англ. abbreviation*) – спосіб словотворення, що полягає в об'єднанні скорочених основ, скороченні повних основ, а також творення простого похідного слова шляхом довільного скорочення твірної одиниці.

Аглютинація (*рос. агглютинация, англ. agglutination*) – спосіб словотворення (або формотворення), за якого до основи приєднуються стандартні афікси. Характерна для аглютинативних мов, наприклад, тюркських.

Адвербіалізація (*рос. адвербиализация, англ. adverbialization*) – різновид транспозиції (морфолого-синтаксичного способу словотворення), що характеризується як процес переходу повнозначних частин мови до класу прислівників.

Ад'єктивіація (*рос. адъективация, англ. adjectivation*) – різновид транспозиції (морфолого-синтаксичного способу словотворення), що визначається як процес переходу повнозначних частин мови до класу прикметників.

Акт словотворення (деривації) (*рос. акт деривации/словообразовательный акт, англ. act of word-formation*) – те саме, що й спосіб словотворення.

Акцентуація (*рос. акцентуация, англ. accent/accentuation*) – система типів наголошення того чи іншого лексико-граматичного класу слів, що властиві конкретній мові. В українській мові акцентованими можуть бути з фонетичного погляду склади, а з морфологічного – морфеми.

Аломорф (*рос. алломорф, англ. allomorph*) – це морф, який має з іншим морфом тотожне значення, але відрізняється від нього морфонологічними умовами вживання.

Альтернація (чергування) (*рос. альтернация (чередование), англ. alternation*) – парадигматичне відношення між однорідними одиницями мови (одиницями одного рівня), здатними замінити одна одну в складі більших одиниць, що відбувається за певних умов.

Антонімія морфем (рос. антонимия морфем, англ. **antonyms of morphemes**) – здатність однотипних морфем (морфів) виражати протилежні значення.

Асемантема (інтерфікс) (рос. асемантема/интерфикс, англ. **asemanteme/interfix**) – структурний елемент у складі слова, що має матеріальне оформлення, але не має плану змісту.

Афікс (рос. аффикс, англ. **affix**) – 1) службова морфема, яка розташована в пре- або постпозиції щодо кореня і характеризується тим, що виражає певне значення, тобто застосовується для творення нових слів або форм того самого слова; 2) загальна назва префікса, суфікса, флексії, постфікса.

Афіксальний спосіб словотворення (рос. аффиксальный способ словообразования, англ. **affixal method of word-formation**) характеризується тим, що структура похідного слова відрізняється від структури твірного складом афіксів.

Афіксоїд (рос. аффиксоид, англ. **affixoid**) – морфема, яка походить від кореня, проте функціонально уподібнена афіксу, оскільки виражає не основний, а додатковий елемент у семантичній структурі слова. Таким чином, афіксоїд комбінує ознаки кореневої морфеми та афіксальної.

Безафіксний спосіб словотворення (рос. безаффиксный способ словообразования, англ. **non-affixal method of word-formation**) – спосіб словотворення, за якого формантом є нульовий афікс.

Безпосередня мотивація (рос. непосредственная мотивация, англ. **immediate motivation**) – мотиваційне відношення двох слів, що характеризуються найближчими структурно-семантичними відношеннями, між якими не може існувати будь-який похідний елемент, одне з яких відрізняється від іншого тільки одним формантом.

Бінарна (множинна) мотивація (рос. бинарная/неединичная мотивация, англ. **binary motivation**) – це така мотивація, коли слово може мотивуватися одночасно декількома словами, що відрізняються від нього однаковою кількістю формантів.

Варіант морфэми (рос. вариант морфемы, англ. **variant of morpheme**) – морф однієї морфеми, що відрізняється від аломорфа такими характерними особливостями: 1) тотожний за значенням, 2) тотожний за позиціями, 3) здатний в усіх позиціях замінити інший, такий самий морф, 4) є відмінне від подібного морфа.

Вербалізація (рос. вербализация, англ. **verbalization**) – 1) різновид конверсії, що полягає в поповненні лексичного складу дієслів шляхом переходу до них інших частин мови (розглядається як вид морфолого-синтаксичного способу словотворення); 2) мовленнєвий процес, що

характеризується як транспозиція інших частин мови до класу дієслів (не розглядається як вид морфолого-синтаксичного способу словотворення).

Вільний корінь (рос. **свободный корень**, *англ. free root*) – корінь, який разом із флексією або без неї може формувати цілісне слово, вільно сполучається зі словотвірними афіксами, але може уживатися й без них.

Внутрішня флексія (рос. **внутренняя флексия**, *англ. inflexion/inflection*) – один із способів нерегулярного вираження граматичного значення слова, що ґрунтується на альтернації голосних і приголосних фонем.

Внутрішня форма слова (рос. **внутренняя форма слова**, *англ. interior form of word*) – це, з погляду дериватології, формально-семантична вмотивованість лексичної семантики похідного слова через його співвідношення з твірним.

Гніздовий словник (рос. **гнездовой словарь**, *англ. dictionary of word-formation/derivational family*) – один із видів словотвірних лексикографічних праць, у якому сукупність похідних слів подається за принципом словотвірного гнізда.

Граматичне значення (рос. **грамматическое значение**, *англ. grammatical meaning*) – узагальнене, абстраговане мовне значення, притамане низці слів, словоформ, синтаксичних констукцій, яке має в мові регулярне (стандартне) вираження.

Дестимологізація (рос. **дестимологизация**, *англ. deetimologization*) – утрата формально-семантичних зв'язків між словами, які були спорідненими на попередніх етапах розвитку мови, що тягне за собою кількісно-якісні зміни в морфемній структурі слова.

Дериват (рос. **дериват**, *англ. derive*) – нове похідне слово, що утворено в процесі лексичної або синтаксичної деривації.

Дериватема (рос. **дериватема**, *англ. derivateme*) – 1) абстрактна одиниця дериваційної системи, що виявляється в певному словотвірному типі через сукупність диференційних ознак, а саме: спосіб словотворення й словотвірне значення; 2) узагальнена назва групи похідних слів, які мають спільне словотвірне значення, напр.: похідні з агентивною семантикою утворюють одну дериватему.

Дериватологія (рос. **дериватология**, *англ. derivatology/word-formation*) – підрозділ словотвору як науки, який вивчає закономірності утворення похідних слів певної частини мови (тобто те саме, що й **словотвір**).

Деривація (рос. **деривация**, *англ. derivation*) – 1) процес творення похідних слів за словотвірними правилами та словотвірними типами, що існують у конкретній мові; 2) розділ словотвору, який вивчає способи творення слів різних частин мови (те саме, що й

дериватологія, словотвір); 3) процес утворення похідних, або вторинних, мовних одиниць (слів, словоформ, словосполучень, речень, текстів); 4) процес творення одних мовних одиниць на базі інших, що розглядаються як похідні (без зміни лексичного значення слова, але зі зміною синтаксичної функції та набуттям нових морфологічних ознак).

Етимологія (*рос. этимология, англ. etymology*) – 1) розділ лінгвістики, що вивчає походження слів і морфем, їхню появу та функціонування в мові на попередніх етапах її розвитку; 2) історія лексем та їхніх структурно-семантичних елементів у діяхронії.

Етимологічний аналіз (*рос. этимологический анализ, англ. etymological analysis*) – різновид лінгвістичного аналізу, що встановлює походження та історію слів, а також зміни, які відбуваються в морфемній структурі слова. З погляду синхронії поява похідного слова з'ясовується шляхом словотвірного аналізу, а непохідного – шляхом етимологічного.

Закінчення (флєксія) (*рос. окончание/флексия, англ. flexion/flection*) – постпозиційна афіксальна морфема, яка виконує в слові словозмінну та реляційну функції і, як правило, посідає місце в кінці слова (за винятком того випадку, коли в слові є постфікс), є засобом вираження граматичного значення слова (є його граматичною формою, створюваною самостійно або разом з іншими морфемами чи службовими словами), виступає показником синтаксичного відношення слова до інших слів у реченні чи словосполученні.

Зрощення (*рос. сращение, англ. accretion*) – різновид складання, за якого утворюються складні слова від словосполучень, і ці похідні слова в усіх своїх формах зберігають омонімію з формами твірних словосполучень.

Інваріант морфэми (*рос. инвариант морфемы, англ. invariant of morpheme*) – структурна одиниця морфемного рівня мови, що в мовленні реалізується як морф.

Ініціаль (основи слова) (*рос. инициаль (основы слова), англ. initial (of stem of word)*) – початкова фонема (фонемне сполучення) слова (основи слова) або його початковий склад.

Інтер'єктивация (*рос. интеръективация, англ. interjectionation*) – різновид морфолого-синтаксичного способу словотворення, що полягає в переході до класу вигуків слів, належних до інших частин мови.

Інтерференція морфэм (*рос. интерференция морфем, англ. interference of morpheme*) – морфонологічний процес при словотворенні, суть якого полягає в тому, що у складі вторинної лексичної одиниці відбувається поєднання тотожних кінцевих фонем морфем твірної й початкових фонем морфем похідного слова, інакше кажучи, коли

твірна основа й словотвірний формант, який приєднується до неї, мають однаковий звуковий склад.

Інтерфікс (асемантéma) (рос. **интерфикс/асемантема**, *англ. asemaneme/interfix*) – 1) структурний елемент у складі слова, що має матеріальне оформлення, але не має плану змісту: єднальні голосні складних слів *о, е, и*; 2) звукові прокладки між кореневою та афіксальною морфемами (або між двома суфіксальними).

Інфікс (рос. **инфикс**, *англ. infix*) – афіксальна морфема, що вставляється в середину кореня чи основи слова для творення похідних слів або для вираження граматичного значення слова. В українській мові інфіксів немає.

Інфінітивна основа (рос. **инфинитивная основа**, *англ. infinitive stem*) – одна з двох формотвірних основ дієслова, що використовується для творення форм минулого часу дієслів; дієприкметників і дієприслівників минулого часу; безособових предикативних форм на *-но, -то*; власне інфінітивів.

Кáлька словотвірна (рос. **калька словообразовательная**, *англ. derivational calque*) – лексема, що створена за іншомовною дериваційною моделлю за допомогою морфемних ресурсів своєї мови.

Квазіморфе́ма (рос. **квазиморфема**, *англ. quasi-morpheme*) – елементи структури слова, які зовні схожі на морфеми, але, крім плану вираження, не мають інших ознак морфеми – повторюваності, відтворюваності (уніфікси) та значення (субморфи).

Компа́ктна основа (рос. **компактная основа**, *англ. compact stem*) – основа, морфеми якої утворюють безперервний ряд лінійно розташованих структурно-семантичних одиниць (морфем).

Композити (рос. **компарат**, *англ. composite*) – складні слова, утворені способом основоскладання.

Конве́рсія (рос. **конвенсия**, *англ. transformation*) – те саме, що й **морфолого-синтаксичний спосіб словотворення** або **транспозиція**.

Ко́нфікс (рос. **конфикс**, *англ. confix*) – двох- або трьохафіксна дериваційна морфема, яка виконує ті самі функції, що й суфікс і префікс (префікс і постфікс, суфікс і постфікс або префікс, суфікс і постфікс), і яка в процесі словотворення модифікує твірну основу одночасно в пре- і постпозиції.

Ко́рінь (рос. **корень**, *англ. root*) – головна та обов'язкова морфема, яка виявляє себе як спільна частина споріднених слів, є носієм лексичного значення слова і здатна приєднувати до себе в пре- і постпозиції афіксальні морфеми.

Лексикаліза́ція (рос. *лексикализация*, *англ. lexicalization*) – процес перетворення частини слова, словоформи або морфеми, що функціонує в мові як самостійна лексема, як еквівалент слова.

Лéксико-семанти́чний спóсіб словотвóрення (рос. *лексико-семантический способ словообразования*, *англ. lexical-semantic derivation*) – спосіб, за якого відбувається зміна лексичного значення твірного слова при збереженні його фонемного складу внаслідок розпаду полісемії, результатом чого похідне перебуває в омонімічних відношеннях із твірним.

Лéксико-синтакси́чний спóсіб словотвóрення (рос. *лексико-синтаксический способ словообразования*, *англ. lexical-syntactic derivation*) – один із діахронічних способів поповнення словникового складу мови, за допомогою якого утворюються складні слова шляхом лексикалізації словосполучень, тобто перетворення інших одиниць мови в лексеми.

Лекси́чна дерива́ція (рос. *лексическая деривация*, *англ. lexical derivation*) – процес, за якого лексичне значення похідних не є тотожним значенню твірних.

Лекси́чна оснóва (рос. *лексическая основа*, *англ. lexical stem*) – семантичний тип основ, що служить для вираження лексичного значення слова й виділяється шляхом відкидання формотвірних і словозмінних афіксів.

Лекси́чне значення (рос. *лексическое значение*, *англ. lexical meaning*) – зміст слова, який відбивається у свідомості й закріплює в ній уявлення про предмет, якість, процес, явище та ін.

Модифіка́ційна (-ий) морфе́ма (а́фікс) (рос. *модификационная (-ый) морфема (аффикс)*, *англ. modification morpheme (affix)*) – морфема, додавання якої до твірної основи мотивувального слова викликає модифікацію його лексичного значення, при цьому не змінюючи денотативно-понятійного співвідношення твірного й похідного слів.

Моносе́мічна (-ий) морфе́ма (а́фікс) (рос. *моносемичная (-ый) морфема (аффикс)*, *англ. monosemy morpheme (affix)*) – морфема, що є носієм лише одного значення – дериваційного чи граматичного.

Морф (рос. *морф*, *англ. morph*) – мовленнєва одиниця, що є конкретним репрезентантом морфеми у складі словоформ.

Морфе́ма (рос. *морфема*, *англ. morpheme*) – це елементарна двостороння одиниця мови, тобто така її одиниця, яка має семантику, матеріальні засоби вираження, характеризується відтворюваністю і повторюваністю.

Морфе́міка (рос. *морфемика*, *англ. morphemics*), або **морфемоло́гія**, – 1) розділ мовознавства, що вивчає морфеми як одиниці, що мають специфічні формальні й семантичні властивості; 2) ієрархічно

впорядкована сукупність морфем та співвідносних з ними морфів, які репрезентують морфемний рівень мови.

Морфемна модель (*рос. морфемная модель, англ. morphemic model of word*) – абстрагована схема, що відбиває максимальні можливості мови в дистрибуції морфем, яка обов'язково реалізується в межах повнозначних слів. Для позначення морфемних моделей використовуються такі символи: **R_{nm}** – корінь іменника, **R_{adj}** – корінь прикметника, **R_{nl}** – корінь числівника, **R_{pn}** – корінь займенника, **R_{vb}** – корінь дієслова, **R_{adv}** – корінь прислівника, **P** – префікс, **S** – суфікс, **F** – флексія, **I** – інтерфікс, **Pf** – постфікс.

Морфемна структура слова (*рос. морфемная структура слова, англ. morphemic structure of word*) – 1) така внутрішньослівна організація, що становить лінійну послідовність морфів, об'єднаних у слові за правилами морфемної синтагматики; 2) узагальнений тип, що є кількісно-лінійною послідовністю морфем певних класів слів.

Морфемний аналіз (*рос. морфемный анализ, англ. morphological analyses*) полягає у визначенні морфемного складу слова (сукупності морфем, що складають слово); у характеристиці морфемної структури слова (співвідношення та властивості кореневих і афіксальних морфем, особливості основи слова); у виявленні специфіки вираження морфем, що зумовлює дослідження морфонологічних явищ, наявних у складі слова; в аналізі плану змісту морфем, що зумовлює визначення семантики морфем шляхом спостереження за їхнім функціонуванням не тільки в досліджуваному слові, але й в одноструктурних та спільнокорених словах.

Морфемний склад мови (*рос. морфемный состав языка, англ. morpheme composition of language*) – сукупність усіх морфем як елементарних значущих одиниць мови та їхніх репрезентантів у мовленні – морфів та аломорфів, що наявні й функціонують у мові.

Морфемний словник (*рос. морфемный словарь, англ. dictionary of morphemes*) – лексикографічна праця, у якій систематизовано й подано в певній послідовності морфемний інвентар мови, представлений, як правило, у вигляді слів, поділених на морфеми.

Морфолого-синтаксичний спосіб словотворення (*рос. морфолого-синтаксический способ словообразования, англ. morphological-syntactic derivational method of word formation*) – різновид неморфемного словотворення, унаслідок якого утворюються омоніми, що належать до різних лексико-граматичних класів слів і мають різне частиномовне значення. Те саме, що й **транспозиція**, **конверсія**. Основними видами морфолого-синтаксичного словотворення є субстантивація, ад'єктивація, прономіналізація та адвербіалізація.

Морфонема (рос. морфонема, англ. morphoneme) – елементарна одиниця морфологічного субривня мови, яка знаходиться на межі фонологічного і морфемного ярусів, що виявляється в похідних словах або формах того самого слова як аломорф, зумовлена еволюційними процесами у фонологічній та морфологічній системах мови, тобто є результатом давніх фонетичних процесів, котрі в сучасній мові закріплені як альтернації голосних і приголосних фонем.

Морфонологічна модель (рос. морфонологическая модель, англ. morphonological model) – 1) схема реалізації процесу творення похідних слів у межах словотвірних пар та одиниць дериватології вищого рангу, у яких відповідно до морфонологічних правил у певних, строго визначених позиціях відбуваються морфонологічні процеси, що утворюють разом із дериваційним афіксом словотвірний формант (модель дериваційного типу); 2) схема реалізації лексем певного граматичного класу у вигляді словоформ у межах словозмінної парадигми, у яких відповідно до морфонологічних правил у конкретних, строго визначених позиціях відбуваються альтернації, що виступають разом із флексією засобом вираження граматичного значення в цілому або його елементів (модель формотвірного типу).

Морфологія (рос. морфология, англ. morphonology) – 1) розділ мовознавства, що вивчає фонологічну структуру морфем різних типів і використання фонологічних відмінностей у дериваційних і формотвірних цілях; 2) це субрівень мовної системи, що виступає проміжною ланкою між фонологією та морфологією, одиницею якого є морфонема.

Мотивація (рос. мотивация, англ. motivation) – співвідношення між двома спільнокореновими словами, за якого спостерігається структурно-семантична передбачуваність слова за допомогою іншого.

Мотивована (похідна) основа (рос. мотивированная основа, англ. motivated stem) – основа, у якій виявляються з іншою основою відношення дериваційної кореляції (дериваційного слідування) і яка може містити словотвірні афікси.

Мотивоване (похідне) слово (рос. мотивированное слово, англ. motivated word) – слово, функціонування якого мотивується іншим словом або словосполученням і яке відрізняється від твірного афіксом з дериваційним або дериваційно-граматичним значенням; такі слова мають мотивовані (похідні) основи.

Мотивологія (рос. мотивология, англ. motivology) – галузь мовознавства, що вивчає мотиваційні відношення в мовній системі між її одиницями.

Мотивувальна (мотивуюча, твірна) основа (рос. мотивирующая основа, англ. motivating stem) – основа, у якій з іншою основою

встановлюються відношення передування в дериваційному процесі, тобто це основа, від якої утворено аналізоване похідне слово.

Мотивувальне (мотивуюче) слово (рос. *мотивирующее слово*, англ. *motivating word*) – слово, яке виступає базою для утворення похідного слова й відрізняється від останнього кількістю морфем.

Мутаційна (-ий) морфема (афікс) (рос. *мутационная (-ый) морфема (аффикс)*, англ. *mutational morpheme (affix)*) – афіксальна морфема, що додається до твірної основи, а її додавання змінює лексичне значення похідного слова порівняно з твірним.

Наголос (рос. *ударение*, англ. *accent/stress*) – 1) виділення в слові силою голосу одного зі складів; 2) у дериватології – морфонологічне явище, що супроводжує процес словотворення: акцентуація твірного й похідного слів може бути як однаковою, так і різною.

Немотивоване слово (рос. *немотивированное слово*, англ. *non-motivated word*) – слово, що немає твірного, тобто його основа, як правило, дорівнює кореню (за винятком непохідних дієслів типу *чит-а-ти*), а походження такого слова встановлюється шляхом етимологічного аналізу.

Неподільна (нечленована) основа (рос. *нечленимая основа*, англ. *indivisible stem*) – основа, яка містить лише кореневу морфему.

Непохідна (немотивована) основа (рос. *непроизводная основа*, англ. *non-derivative stem*) – основа, у якій відсутні з якою-небудь іншою основою відношення дериваційної кореляції (дериваційного слідування); у ній, як правило, не виділяють словотвірні афікси.

Непохідне (немотивоване) слово (рос. *непроизводное слово*, англ. *non-derivative word*) – слово, у якого з іншим словом не встановлюються відношення дериваційної кореляції (дериваційного слідування), воно не містить афіксів з дериваційним або дериваційно-граматичним значенням; такі слова мають непохідні (немотивовані) основи.

Непродуктивна (-ий) морфема (афікс) (рос. *непродуктивная (-ый) морфема (аффикс)*, англ. *non-productive morpheme (affix)*) – афіксальна морфема, що не бере активної участі в утворенні слів та їхніх граматичних форм; не трапляється в складі нових слів, які виникають у сучасній українській мові, й не оформлює їх граматично.

Непродуктивний словотвірний тип (рос. *непродуктивный словообразовательный тип*, англ. *non-productive derivational (word formation) type*) – тип, за яким у сучасній мові не утворюються нові слова.

Нерегулярна (-ий) морфема (афікс) (рос. *нерегулярная (-ый) морфема (аффикс)*, англ. *irregular morpheme (affix)*) – афіксальна морфема, що трапляється в одному або декількох словах.

Нерегулярний словотвірний тип (*рос. нерегулярный словообразовательный тип, англ. irregular derivational (word formation) type*) – тип похідних слів, для творення яких використовується нерегулярний словотвірний засіб.

Нульова морфема (морфемний нуль) (*рос. нулевая морфема (морфемный нуль), англ. non-materially-expressed morpheme / zero morpheme*) характеризується тим, що вона виражає певні елементи семантичної структури слова, але така морфема не має матеріального оформлення. У сучасній українській мові існують лише нульові флексії та нульові суфікси.

Нумералізація (*рос. нумерализация, англ. numeralization*) – мовленнєвий процес, за якого іменники уживаються на позначення великої чи малої кількості (іменники з кількісною семантикою).

Одинарна мотивація (*рос. единичная мотивация, англ. single motivation*) – це така, коли слово мотивується лише одним словом, а якимось іншим мотивуватися не може.

Окаціональне слово (*рос. окказиональное слово, англ. occasional word*) – слово, творення якого супроводжується порушенням формально-семантичних закономірностей морфемної дистрибуції, унаслідок чого виникає лексема, що функціонує лише у сфері мовлення й протиставляється узуальним словам.

Омонімія морфем (*рос. омонимия морфем, англ. homonymy of morphemes*) – співвідношення, за якого афіксальні або кореневі морфеми (морфи), маючи однаковий фонемний склад, виражають різні дериваційні або лексичні значення.

Опосередкована мотивація (*рос. опосредованная мотивация, англ. mediate motivation*) – мотиваційне відношення двох слів, що встановлюється між твірним і похідним словами, між якими може існувати кілька похідних та одне з яких відрізняється від іншого сукупністю формантів.

Опрощення (*рос. опрощение, англ. simplification*) – історичний процес у морфемній структурі слова, що привів до втрати словом власної подільності або в сучасній українській мові має структуру, яка складається з меншої кількості морфем порівняно з кількістю морфем у морфемній будові слова на попередньому етапі функціонування мови.

Основа слова (*рос. основа слова, англ. stem*) – це обов'язкова частина морфемної структури слова, яка має достатню функціональну, структурну й семантичну стабільність, що визначається залежно від типу й мети лінгвістичного аналізу, характеризується набором специфічних ознак, серед яких основними є такі: відсутність у її складі афіксів, що виражають суто граматичне значення слова; є носієм лексичного значення слова; в окремих випадках може дорівнювати слову,

проте загалом основа і саме слово – це не тотожні поняття (явища); характеризується функціональним, структурним і семантичним навантаженням.

Основоскладання (*рос. сложение основ, англ. composition/addition of stems*) – спосіб словотворення складних слів, що характеризується: 1) наявністю складної словотвірної бази, причому одне зі слів цієї бази використовується повністю в складі похідного слова як його кінцевий елемент; 2) таким словотвірним формантом, як єдність основного словесного наголосу і фіксованого порядку розташування частин; 3) використанням єднальних голосних (інтерфіксів) *о, е (е), и*, за допомогою яких з'єднуються твірні основи.

Партикуляція (*рос. партикуляция, англ. particulation*) – різновид транспозиції, за якого самостійні та службові слова переходять до класу часток.

Перерозклад (*рос. переразложение, англ. metanalysis*) – історична зміна в морфемній структурі слова, що полягає в переміщенні межі твірної основи в складі похідної або в переміщенні меж морфем у складі слова; відбувається тоді, коли формотвірний або словотвірний формант об'єднується з іншим формантом.

Переносна (метафорична) мотивація (*рос. переносная (метафорическая) мотивация, англ. metaphorical motivation/figurative motivation*) встановлюється між мотивованим і мотивувальним словами за переносним значенням твірного слова.

Перервана основа (*рос. прерванная основа, англ. non-compacted stem/abortive stem*) – основа, у якій лінійна послідовність розташування морфем порушується формотвірними або словозмінними афіксами.

Периферійна мотивація (*рос. периферийная мотивация, англ. peripheral motivation*) встановлюється між твірним та похідним словами, якщо вони мають живі семантичні зв'язки, але семантика похідного слова не включає семантику твірного в повному обсязі, проте пов'язана з семантикою твірного лише частиною свого значення.

Подільна (членована) основа (*рос. членяемая основа, англ. divisible stem*) – основа, що складається з двох та більше морфем.

Полісемія морфєми (афікса) (*рос. полисемия морфемы (аффикса), англ. polysemy of morpheme (affix)*) – здатність словотвірної морфєми (морфа) виражати кілька пов'язаних між собою значень.

Постфікс (*рос. постфикс, англ. postfix*) – службова аглютинативна морфєма, яка розташована в слові після закінчення або формотвірного суфікса і має граматичне і/або словотвірне значення. Розрізняють граматичні й словотвірні постфікси.

Постфіксальний спосіб творення (*рос. постфиксальный способ словообразования, англ. postfixal derivational method of word*

formation) – характеризується приєднанням постфікса до твірної основи. Продуктивним є в системі дієслів.

Похідна основа (рос. **производная основа**, **англ. derivative stem**) – те саме, що й **мотивована основа**.

Похідне слово (рос. **производное слово**, **англ. derivative word**) – те саме, що й **мотивоване слово**.

Презенсна основа (рос. **презенсная основа**, **англ. present stem**) – одна з двох формотвірних основ дієслова, що використовується для творення форм теперішнього часу, майбутнього часу доконаного виду, наказового способу, дієприкметників і дієприслівників теперішнього часу.

Препозиціоналізація (препозитивація) (рос. **препозиционализация/препозитивация**, **англ. prepositionalisation**) – різновид транспозиції, унаслідок якої клас прийменників поповнюється за рахунок інших частин мови – іменників, прислівників.

Префікс (рос. **приставка (префикс)**, **англ. prefix**) – афіксальна морфема, розташована в препозиції щодо кореня або іншого префікса, яка приєднується до всього слова і виражає елемент лексичного значення або елемент граматичного значення в поєднанні з елементом лексичного.

Префіксальний спосіб словотворення (рос. **префиксальный способ словообразования**, **англ. prefixal derivational method of word formation**) характеризується приєднанням префікса до твірної основи, не змінюючи частиномовної належності похідного слова.

Префіксально-безафіксний спосіб словотворення (рос. **префиксально-безаффиксный способ словообразования**, **англ. prefixal-non-affixal derivational method of word formation**) – спосіб морфемного словотворення, за якого формантом виступає конфікс, що складається з префікса та нульового афікса.

Префіксально-постфіксальний спосіб словотворення (рос. **префиксально-постфиксальный способ словообразования**, **англ. prefixal-postfixal derivational method of word formation**) – спосіб морфемного словотворення, за якого формантом виступає конфікс, який складається з префікса і постфікса.

Префіксально-суфіксальний спосіб словотворення (рос. **префиксально-суффиксальный способ словообразования**, **англ. prefixal-suffixal derivational method of word formation**) – спосіб морфемного словотворення, за якого формантом виступає конфікс, що складається з префікса і суфікса.

Префіксально-суфіксально-постфіксальний спосіб словотворення (рос. **префиксально-суффиксально-постфиксальный способ словообразования**, **англ. prefixal-suffixal-postfixal derivational method of word formation**) – спосіб морфемного словотворення, за якого

формантом виступає конфікс, що складається з префікса, суфікса і постфікса.

Префіксóйд (рос. **префиксоид**, англ. **prefixoid**) – різновид афіксоїда, який у структурі слова посідає позицію префікса і виконує словотвірну функцію.

Продуктивна (-ий) морфема (афікс) (рос. **продуктивная (-ый) морфема (аффикс)**, англ. **productive morpheme (affix)**) – морфема, що бере участь у сучасному слово- і формотворенні, тобто трапляється в нових словах та їхніх граматичних формах, використовується для творення нових слів (словотвірні афікси) й оформлює їх граматично (формотвірні афікси).

Продуктивний словотвірний тип (рос. **продуктивный словообразовательный тип**, англ. **productive derivational (word formation) type**) – тип, за зразком якого утворена значна кількість похідних слів у мові.

Прономіналізація (рос. **прономинализация**, англ. **pronomenalization**) – різновид морфолого-синтаксичного способу словотворення, що полягає в уживанні різних частин мови у функції займенникових слів.

Проста основа (рос. **простая основа**, англ. **simple stem**) – основа, що складається з одного кореня.

Пряма мотивація (рос. **прямая мотивация**, англ. **direct motivation**) встановлюється між твірним та похідним словами згідно з прямим лексичним значенням.

Радиксо́йд (пов'язаний ко́рінь) (рос. **радиксоид (связанный корень)**, англ. **simple stem**) – корінь, що формує цілісне слово лише в поєднанні з афіксальними морфемами і самостійно як слово не функціонує в мові, тобто вживається разом зі словотвірними суфіксами і префіксами.

Регулярна (-ий) морфема (афікс) (рос. **регулярная (-ый) морфема (аффикс)**, англ. **regular morpheme (affix)**) – морфема, яка наявна у значній кількості похідних слів, які утворюють одноафіксальний ряд.

Редуплікація (рос. **редупликация**, англ. **reduplication**) у дериватології – один зі способів словотворення, що полягає в повному або частковому повторенні тієї самої морфеми.

Реляційна морфема (рос. **реляционная морфема**, англ. **relational morpheme**) – афіксальна синтаксична морфема – флексія, за допомогою якої слова поєднуються між собою певними синтаксичними зв'язками.

Сема (рос. **сема**, англ. **sema**) – найменша, далі не подільна, одиниця змісту будь-якого двобічного мовного знака.

Семантика (рос. **семантика**, англ. **semantics**) – змістовий бік мовних одиниць, їхнє значення.

Семантично твірне́ слово (рос. **семантически производящее слово**, англ. **semantically produces the word**) – слово, яке значеннєво є

твірним для певного похідного, проте формально останнє співвідноситься з іншим твірним.

Семема (рос. **семема**, *англ. semema*) – сукупність усіх компонентів значення, вираженого однією морфемою.

Синонімія морфем (афіксів) (рос. **синонимия морфем (аффиксов)**, *англ. synonymy of morphemes (affixes)*) – здатність однотипних різнозвуккових морфем (морфів) виражати близькі, але не тотожні дериваційні (або лексичні – для коренів) значення.

Синтаксична деривація (рос. **синтаксическая деривация**, *англ. syntactic derivation*) – процес, за якого значення похідних слів тотожне значенню твірних, але похідні відрізняються від твірних належністю до іншої частини мови і, відповідно, синтаксичною функцією.

Складна основа (рос. **сложная основа**, *англ. compound stem*) – основа, що складається з двох і більше коренів.

Складне слово (рос. **сложное слово**, *англ. compound word*) – слово, що складається з двох і більше коренів та утворене одним із різновидів складання чи зрощення.

Складноскорочене слово (рос. **сложносокращённое слово**, *англ. compound-reduced word*) – слово, утворене шляхом аббревіації. Розрізняють буквено-звукові, звукові, ініціальні, ініціально-буквені, ініціально-звукові, ініціально-цифрові, ініціально-літерні, складові й телескопічні складноскорочені слова.

Словоскладання (юкстапозіція) (рос. **словосложение (юкстапозиция)**, *англ. compounding/juxtaposition*) – різновид складання, яким утворюються складні похідні слова шляхом поєднання окремих слів, словоформ без єдналих голосних і без змін морфемного складу.

Словотвір (рос. **словообразование**, *англ. word-formation*) – 1) субрівень (проміжний рівень) мовної системи, що містить у собі ієрархічно впорядковану сукупність похідних слів; 2) розділ мовознавства, який складається з трьох частин: морфеміки, словотвору та деривації і вивчає словотвірну структуру похідних слів, комплексні одиниці як складові словотвірної системи мови, способи й закономірності творення слів у сучасній мові; 3) вивчає процеси й закономірності утворення похідних одиниць наявними в мові способами з використанням словотвірних засобів або без них. У цьому значенні синонімічний термінам «словотворення», «деривація».

Словотвірна база (рос. **словообразовательная база**, *англ. derivational (word formation) basis*) – 1) слово, декілька слів або словосполучення від яких утворюються і якими мотивуються похідні слова; 2) сукупність усіх основ сучасної української мови, від яких можуть утворюватися нові слова.

Словотвірна варіантність (рос. словообразовательная вариантность, англ. **derivational (word formation) variability**) – наявність у мові словотвірних варіантів, тобто лексем, що відрізняються одна від одної відтінками лексичних значень, а їхні форманти перебувають, як правило, в синонімічних відношеннях.

Словотвірна категорія (рос. словообразовательная категория, англ. **derivational (word formation) category**) – одиниця дериватології, що формується сукупністю словотвірних типів, об'єднаних спільністю дериваційного значення, і яка абстрагована від формальних засобів вираження цього значення.

Словотвірна модель (рос. словообразовательная модель, англ. **derivational (word formation) model**) – абстрагований зразок структурної побудови похідних, що характеризуються тотожністю словотвірних формантів та належністю до тієї самої частини мови.

Словотвірна мотивація (рос. словообразовательная мотивация, англ. **derivational (word formation) motivation**) – формально-семантичні відношення між компонентами словотвірної пари, у якій один виступає як твірне слово, а інший – як похідне.

Словотвірна одиниця (рос. словообразовательная единица, англ. **derivational (word formation) unity**) – 1) одиниця мови, що належить до дериватології як субрівня мовної системи; 2) мотивоване слово, утворене одним зі способів словотворення.

Словотвірна пара (рос. словообразовательная пара, англ. **derivational (word formation) pair**) – мінімальна бінарна комплексна одиниця словотвірної системи мови, до якої входить твірне слово та безпосередньо пов'язане з ним формально-семантичними відношеннями похідне і яка є елементом комплексних одиниць вищого порядку: ланцюга, парадигми, гнізда, типу.

Словотвірна парадигма (рос. словообразовательная парадигма, англ. **derivational (word formation) paradigm**) – сукупність усіх похідних, утворених від одного твірного слова, тобто всі вони перебувають на першому ступені похідності.

Словотвірна семантика (рос. словообразовательная семантика, англ. **derivational (word formation) semantics**) – словотвірне значення похідного слова, що виражається дериваційним формантом.

Словотвірна структура слова (рос. словообразовательная структура слова, англ. **derivational (word formation) structure of word**) – взаємозв'язок двох компонентів слова: словотвірної бази, яка є основою для творення нового слова, та словотвірного форманта, що виражає його словотвірне значення.

Словотвірне гніздо (рос. словообразовательное гнездо, англ. **derivational (word formation) family**) – сукупність слів, упорядкована відношеннями похідності, що характеризується спільністю кореня.

Словотвірне значення (рос. словообразовательное значение, англ. **derivational (word formation) meaning**) – той елемент значення слова, яким похідне відрізняється від того, що послужило для нього базою.

Словотвірний аналіз (рос. словообразовательный анализ, англ. **derivational (word formation) analyses**) має визначити словотвірну структуру слова, спосіб словотвору, словотвірну модель, словотвірний тип та словотвірні зв'язки слова з іншими спорідненими словами. Об'єктом словотвірного аналізу є тільки похідні слова, а непохідні слова підлягають етимологічному аналізу.

Словотвірний ланцюг (рос. словообразовательная цепь, англ. **derivational (word formation) chain**) – ряд споріднених слів, які перебувають у відношеннях безпосередньої мотивації. Початковим елементом ланцюга є немотивоване слово.

Словотвірний тип (рос. словообразовательный тип, англ. **derivational (word formation) type**) – схема побудови слів певної частини мови, абстрагована від конкретних лексичних одиниць, що характеризується: а) частиномовною тотожністю як твірному, так і похідного слова; б) спільністю семантичного співвідношення між мотивованим і мотивувальним словом; в) спільністю способу словотворення, а значить, і тотожністю форманта в матеріальному та семантичному аспектах.

Словотвірний формант (рос. словообразовательный формант, англ. **derivational (word formation) formant**) – 1) матеріальний засіб, за допомогою якого утворюється похідне слово і який є відмінним у матеріальному оформленні похідного слова порівняно зі словотвірною базою; 2) сукупність усіх засобів, що беруть участь у творенні нового слова – це афікси та морфологічні засоби (чергування фонем, зміна акцентуації, усичення твірної основи та ін.).

Словотвірний ярус мови (рос. словообразовательный ярус языка, англ. **derivational (word formation) tier language**) – проміжна мовна підсистема між морфемним і лексико-семантичним рівнями, одиницею якої є морфема, що виражає елементарне неподільне значення, яке реалізується повністю в слові.

Словотвірні відношення (рос. словообразовательные отношения, англ. **derivational (word formation) relations**) – формально-семантичні відношення, що виникають між твірним і похідним словами в межах словотвірної пари.

Словотворення (рос. словообразование, англ. **derivation / word-formation**) – процес творення похідних слів відповідно до законів мови.

Спільнокореневі слова (рос. однокоренные слова, англ. **root-joint words/root-in-common words**) є групою слів, які об'єднує коренева морфема, що в кожному з них має тотожне лексичне значення.

Сполучуваність (дистрибуція) морфем (рос. сочетаемость морфем, англ. **the combinability of morphemes**) – здатність морфем виявляти свої синтагматичні зв'язки в межах слова.

Субмóрф (рос. субморф, англ. **submorph**) – сегмент слова, що входить до структури кореневої морфеми, який зовні нагадує афікс (суфікс), проте ним не є, оскільки не виражає елементів будь-якого значення – лексичного чи граматичного.

Субстантивація (рос. субстантивация, англ. **substantiation**) – різновид морфолого-синтаксичного способу деривації, унаслідок якого утворюються іменники, омонімічні іншим частинам мови.

Суплетивізм (рос. супплетивизм, англ. **suppletivism**) – один зі способів вираження граматичного значення слова за допомогою різних коренів чи основ.

Суперсегментна морфема (рос. суперсегментная морфема, англ. **supersegmental morpheme**) – рухомий наголос (акцентна крива), що виконує дистинктивну функцію, розрізняючи семантику повних і часткових омонімів.

Суфікс (рос. суффикс, англ. **suffix**) – афіксальна морфема, розташована в постпозиції щодо кореня або іншого суфікса, є носієм граматичного значення, або виражає елемент лексичного значення, або має синкретичний функціональний характер.

Суфіксальний спосіб словотворення (рос. суффиксальный способ словообразования, англ. **suffixal derivational method of word formation**) характеризується приєднанням суфікса до твірної основи.

Суфіксально-постфіксальний спосіб словотворення (рос. суффиксально-постфиксальный способ словообразования, англ. **suffixal-postfixal derivational method of word formation**) – спосіб морфемного словотворення, за якого формантом виступає конфікс, що складається з суфікса і постфікса.

Суфіксóйд (рос. суффиксоид, англ. **suffixoid**) – різновид афіксóйда, який у структурі слова посідає позицію суфікса й виконує словотвірну функцію.

Твірна база (рос. производящая база, англ. **producing base**) – те саме, що й **словотвірна база**.

Твірні́ осно́ва (рос. **производящая основа**, *англ. producing stem*) – те саме, що й **мотивувальна (мотивуюча) основа**.

Твірне́ сло́во (рос. **производящее слово**, *англ. producing word*) – те саме, що й **мотивувальне (мотивуюче) слово**.

Транспози́ція (рос. **транспозиция**, *англ. transposition*) – те саме, що й **морфолого-синтаксичний спосіб словотворення**.

Ўніфікс (рос. **унификс**, *англ. unifix*) – афіксальна морфема, що посідає в слові позицію суфікса, виражає словотвірне значення, але не відтворюється в інших словах.

Усичення (рос. **усечение**, *англ. truncation*) – морфонологічний процес, що відбувається під час словотворчого акту, внаслідок якого твірна основа не повністю репрезентується в похідному слові, а постає в скороченому вигляді, тобто складається з меншої кількості фонем, і, як правило, найчастіше відбувається це при афіксації.

Фіна́ль (осно́ви сло́ва) (рос. **финаль (основы слова)**, *англ. the final of word's stem*) – кінцевий елемент усього слова або його основи, що складається з фонем чи фонемного сполучення.

Флє́ксія (рос. **флексия**, *англ. flexion / flection*) – те саме, що й **закінчення**.

Форман́т (рос. **формант**, *англ. formant*) – те саме, що й **слово-твірний формант**.

Форматив (рос. **форматив**, *англ. formative*) – дериваційний (рідше) або морфологічний (частіше) засіб, за допомогою якого утворюється похідне слово чи словоформа.

Формотвірна́ осно́ва (рос. **формообразующая основа**, *англ. formative stem*) – основа, від якої утворюються за допомогою морфологічних засобів словоформи тієї самої лексики, відмінні в граматичному плані, але тотожні в лексичному: *основа нульового ступеня порівняння, основа інфінітива, основа презенса* тощо.

Формотвірний а́фікс (рос. **формообразующий аффикс**, *англ. formative affix*) – афікс, що є показником граматичного значення слова і не входить до його лексичної основи.

Формотворення (рос. **формообразование**, *англ. morphogenesis*) – морфологічний процес, за якого утворюються форми (словоформи) того самого слова (лексеми) за допомогою формотвірних (власне формотвірних і формотвірних словозмінних) афіксів, при цьому словоформи мають тотожне лексичне, але різне граматичне значення і перебувають у парадигматичних відношеннях.

Фу́зія (рос. **фузия**, *англ. fouzia*) – морфонологічний процес на межі морфем у слові, що полягає в злитті сусідніх морфів, а межі між ними стираються.

Ці́ркумфі́кс (рос. *циркумфикс*, *англ. circumfix*) – у дериватології те саме, що й **конфі́кс**.

Чергува́ння (рос. *чередование*, *англ. interchange/alternation*) – те саме, що й **альтерна́ція**.

Юкстапозі́т (рос. *юкстапозит*, *англ. juxtaposite*) – складне слово, утворене шляхом словоскладання.

Юкстапозі́ція (рос. *юкстапозиция*, *англ. juxtaposition/word-compounding*) – те саме, що й **словоскладання**.

Навчальне видання

Сергій Пономаренко

СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА МОВА:
МОРФЕМІКА. ДЕРИВАТОЛОГІЯ.
МОРФОНОЛОГІЯ

Навчальний посібник

*для студентів філологічних спеціальностей
вищих навчальних закладів України*

Відповідальний редактор *О. В. Крутоголова.*

Комп'ютерна верстка, дизайн обкладинки *Л. Бернацька.*
Друк *С. Волинець.* Фальцювально-палітурні роботи *О. Кутова.*

Підп. до друку 18.10.2017.

Формат 60 × 84 ¹/₁₆. Папір офсет.

Гарнітура "Times New Roman". Друк ризограф.

Ум. друк. арк. 34,8. Обл.-вид. арк. 15.

Тираж 300 пр. Зам. № 5267.

54003, м. Миколаїв, вул. 68 Десантників, 10.

Тел.: 8 (0512) 50-03-32, 8 (0512) 76-55-81, e-mail: rector@chmnu.edu.ua.

Свідцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3460 від 10.04.2009.